

MA
RK
SIZ
AM
US
VE
TU

Razvijeno
socijalističko
društvo

E.V. Iljenkov:
Prelaz
od apstraktnog
ka konkretnom

Eli Zaretsky:
Kapitalizam,
porodica
i lični život

maj
juni
1974

5.6

MARKSIZAM U SVETU, časopis
prevoda iz strane periodike i knjiga

Glavni i odgovorni urednik
Miloš Nikolić

Redakcija
David Atlagić, dr Miroslav Pečujlić,
Ivan Salečić, dr Vanja Sutlić,
dr Arif Tanović i Ukšini Hoti

Sekretar
Dušan Pajin

Lektor
Marija Vuković

Oprema i tehničko uređenje
Vladana Cvetanović

Izdavač: NIP „Komunist“
Izdavački centar „Komunist“,
Trg Marksa i Engelsa, 11,
11000 Beograd. Tel. 335-061/786

Za izdavača:
glavni i odgovorni urednik
David Atlagić

Časopis izlazi mesečno. Cena pojed-
inom primerku 20 dinara. Go-
dišnja pretplata 200 din. — za
inostranstvo USA dol. 20. Žiro
račun: 60801-601-3385.

Štampa BIGZ, Vojvode Mišića 17
Beograd, 1974.

Na osnovu mišljenja Republičkog
sekretarijata za kulturu, broj 413-
806/73-02, od 5. 12. 73. oslobo-
deno poreza na promet.

ČASOPIS PREVODA IZ
STRANE PERIODIKE I
KNJIGA

GODINA I 1974.
BROJ 5 i 6

SADRŽAJ

U ovom broju..... 5

RAZVIJENI SOCIJALIZAM
— STUPANJ NA PUTU
U KOMUNIZAM 9

Sava Živanov:
NAPOMENE UZ TEKSTOVE O
RAZVIJENOM SOCIJALISTIČ-
KOM DRUŠTVU 11

*Istorijsko mesto, kriteriji i kara-
kteristike razvijenog socijalističkog
društva* 27

Kolektiv autora
RAZVIJENO SOCIJALISTIČKO
DRUŠTVO.....27

Pjotr Demičov:
RAZVIJENI SOCIJALIZAM
— STUPANJ NA PUTU KA
KOMUNIZMU 28

A. K. Belyh:
ETAPE RAZVOJA POLITIČKE
ORGANIZACIJE SOCIJA-
LIZMA 29

Pjotr Demičov:
KRITERIJI I OBELEŽJA
RAZVIJENOG SOCIJALIZMA 37

Kolektiv autora
DRŽAVA RAZVIJENOG SOCI-
JALISTIČKOG DRUŠTVA —
POLITIČKA ORGANIZACIJA
CELOG NARODA 44

J. M. Stepanov:
VLADAVINA NARODA I
SAMOUPRAVLJANJE 46

A. K. Belyh:
SOCIJALISTIČKO SAMOU-
PRAVLJANJE 53

J. M. Kozlov:
DRUŠTVENO UPRAVLJANJE
I SAMOUPRAVLJANJE 53

*Putevi i etape preobražaja poli-
tičke organizacije razvijenog soci-
jalističkog društva u komunističko
društveno samoupravljanje* 55

A. K. Belyh:
FORMIRANJE KOMUNISTIČKOG SAMOUPRAVLJANJA — RAZVITAK I ODUMIRANJE POLITIČKE ORGANIZACIJE DRUŠTVA 55

L. Karapetjan, V. Razin:
SOVJETI I KOMUNISTIČKO SAMOUPRAVLJANJE 63

A. K. Belyh:
RADNI KOLEKTIV — OSNOVNA ČELIJA SAMOUPRAVLJANJA 65

J. E. Volkov, L. M. Karapetjan:
RAZVITAK DEMOKRATSKIH PRINCIPA U UPRAVLJANJU PROIZVODNOM 68

J. E. Volkov:
SPECIFIČNOSTI FORMIRANJA PRINCIPA DRUŠTVENOG SAMOUPRAVLJANJA U SFERI PROIZVODNJE 70

A. I. Koroljev:
ODUMIRANJE DRŽAVE .. 73

A. K. Belyh:
ETAPE RAZVITKA I ODUMIRANJA POLITIČKE ORGANIZACIJE SOCIJALIZMA I FORMIRANJA KOMUNISTIČKOG SAMOUPRAVLJANJA 75

F. D. Kretov:
PUTEVI POSTEPENE TRANSFORMACIJA SOCIJALISTIČKE DRŽAVNOSTI U KOMUNISTIČKO SAMOUPRAVLJANJE 85

J. E. Volkov:
DOKLE SE STIGLO U PEROBRAŽAJU DRŽAVNOSTI U KOMUNISTIČKO SAMOUPRAVLJANJE 87

MARKSIZAM O SEBI

Etienne Balibar:

ELEMENTI ZA TEORIJU PRELAZA JEDNOG NAČINA PROIZVODNJE U DRUGI (II) 91

E. V. Iljenkov:
PRELAZ OD APSTRAKTNOG KA KONKRETNOM 107

KRITIKA IDEOLOGIJE I SVAKIDAŠNJEG ŽIVOTA 141

Eli Zaretsky:
KAPITALIZAM, PORODICA I LIČNI ŽIVOT 143

RADNIČKA PRAKSA 187

Emma Rothschild:
AUTOMATIZACIJA I POLUKVALIFIKOVANI RADNICI U GENERAL MOTORSU .. 189

POLEMIKE 205

(Okrugli sto)

ISTORIJSKO MESTO SOCIJALIZMA, ETAPE I KRITERIJI NJEGOVOG RAZVITKA .. 207

PRIKAZI 229

R. Rossanda: Revolucionarni intelektualci i SSSR — A. Glucksmann: Nismo svi proleterci — B. Schacherl: Strategija savezništva radničke klase i intelektualaca — J. A. Krasin: Dijalektika revolucionarnog procesa — Fedoseev & Gejden: Demokratski socijalizam nije alternativa — P. Oertzen: Teze o strategiji i taktici demokratskog socijalizma u SR Nemačkoj — život i smrt Amilkara Kabrala

Tekstovi sovjetskih autora koji se pod zajedničkim naslovom *Razvijeni socijalizam — stupanj na putu u komunizam* objavljuju u ovom broju časopisa predstavljaju deo izuzetno bogate literature o nekim značajnim problemima teorije i prakse socijalizma u Sovjetskom Savezu, na njegovoj sadašnjoj etapi razvoja. Dvadeset prvi kongres KPSS, 1959. godine, zaključio je da je u SSSR-u ostvarena potpuna i konačna pobeda socijalizma i da sovjetsko društvo stupa u period izgradnje komunizma. Dvadeset drugi kongres, 1961. godine, doneo je novi Program — program izgradnje komunizma. Ti stavovi, ocene i zaključci stvarali su utisak da rukovodioci SSSR-a smatraju da posle izgrađenog socijalizma njihova zemlja direktno stupa u komunizam. Možda su tako, nekad, neki i mislili. Poslednjih se godina, međutim, ističe da je SSSR u istorijskom razdoblju razvijenog socijalističkog društva: »Posle završetka prelaznog perioda predstoji dugo razdoblje dalje izgradnje socijalizma, njegovog potpunog sazrevanja. Na toj etapi razvitak socijalističkog društva ostvaruje se na osnovi zakonomernosti svojstvenih prvoj fazi komunizma. To je kompleksni proces koji pretpostavlja niz stupnjeva«, Znači, između socijalizma i komunizma nalazi se etapa razvijenog socijalizma.

Sava Živanov, autor izbora ovih tekstova, sudio ih je u okviru dva dela. U prvom delu su tekstovi koji govore o istorijskom mestu, kriterijumima i karakteristikama razvijenog socijalističkog društva, a u drugom oni koji se tiču puteva i etapa preobražaja političke organizacije socijalističkog društva u komunističko društveno samoupravljanje.

U rubrici *Marksizam o sebi* objavljujemo drugi deo studije Etienna Balibara *Elementi teorije prelaska jednog načina proizvodnje u drugi* (prvi deo je objavljen u prethodnom broju časopisa). Prelazne periode, prema Balibaru, karakterišu: prvo, ne-korespondencija ekonomske baze i političke nadgradnje, i to »zato što način intervenisanja političke prakse, umesto da održi granice i

da svoja dejstva proizvede pod njihovom determinacijom, iste pomera i menja“; i drugo, koegzistencija više načina proizvodnje. Razmatrajući odnos teorijskih analiza jednog načina proizvodnje i prelaska iz jednog načina proizvodnje u drugi kao odnose osnovnih strukturalističkih kategorija, sinhronije i dijahronije, Balibar, imajući u vidu koegzistenciju više načina proizvodnje u prelaznom periodu (ali determinisan i svojim osnovnim teorijsko-metodološkim stanovištem, strukturalističkom interpretacijom marksizma), dolazi do zaključka „da i o problemima dijahronije valja misliti u okviru problematike jedne teorijske ‚sinhronije‘: problemi prelaska i oblici prelaska jednog načina proizvodnje u drugi su problemi jedne sinhronije opštije od sinhronije samog načina proizvodnje, koja obuhvata nekoliko sistema i njihove odnose“.

Drugi prilog u rubrici *Marksizam o sebi je Prelaz od apstraktnog ka konkretnom* E. V. Iljenkova — deo treće glave iz knjige *Dijalektika konkretnog i apstraktnog u Marksovom „Kapitalu“*. Iljenkov polazi od poznatih Marksovih misli iz *Uvoda u kritiku političke ekonomije*: „Konkretno je konkretno zato što je ono sjedinjenje mnogih odredaba . . . Zbog toga se ono u mišljenju pojavljuje kao proces sjedinjenja, kao rezultat, ne kao polazna tačka . . .“; polazi se od apstraktnog jer „je metod penjanja od apstraktnog ka konkretnom . . . način pomoću kojeg mišljenje prisvaja konkretno.“ Iljenkov polazi od tih misli da bi pokazao kako se „metod prelaženja od apstraktnog ka konkretnom, od opšteg teorijskog određenja predmeta datog opažanjem i predstavljanjem, ka njegovom sve konkretnijem određenju, ispoljava kao oblik teorijsko pravilne prerade empirijskih činjenica u pojam“, upravo kao „opštji zakon procesa naučnog razvoja“. Iljenkov nam pokazuje kako metod „koji je Marks primenio u *Kapitalu* . . . služi kao obrazac dijalektičkog osmišljavanja stvarnosti i kao obrazac izučavanja i razrade dijalektike uopšte“.

Rubriku *Kritika ideologije i svakodnevnog života* smo ovoga puta posvetili temi koja nije baš česta u marksističkim raspravama. *Kapitalizam, porodica i lični život* je naslov studije američkog marksistički orijentisanog autora Ely Zaretskog. Pošto je u prvom poglavlju studije kritički prikazao nekoliko najnovijih knjiga o feminizmu i socijalizmu, u drugom poglavlju on analizira odnos porodice i društveno-ekonomskog života, pa se tako njegova analiza bitno razlikuje od onih brojnijih koje porodici prilaze sa stanovišta odgovarajućih pravnih institucija. U trećem poglavlju studije Zaretsky prikazuje dve faze u razvoju buržoaske porodice u Engleskoj: prvu u kojoj raste značaj porodice i drugu, u kojoj on opada. Poslednje poglavlje ovog dela studije posvećeno je odnosu proletarizacije radnih slojeva i porodice u SAD: „Proletarizacija je stvorila nov oblik porodice . . . porodicu, ‚odvojenu‘ od sfere robne proizvodnje. Za one koji su sa statusa sitne buržoazije bili svedeni na proletarijat, čovekov lični identitet nije više mogao da se osmisli kroz rad ili kroz posedovanje . . . Porodica je

postala glavna sfera društva u kojoj je pojedinac predstavljao ono najviše — i to je bilo jedino područje koje je proletarijat ‚posedovao‘. U okviru nje počela je da se ocrtava nova sfera društvenih delatnosti: lični život.“ Ta sfera je čuvala »ideju ljudskih odnosa i ljudskih bića kao svrhe po sebi“, ali istovremeno ona je radnike odvajala od društvenog angažovanja, ona je zato „lišena svakog društvenog značaja“. No ne i za kapitalizam: „Kako su mogućnosti za investiranje kapitala u okviru sfere proizvodnje osnovnih dobara opadale, kapital se proširio i na sferu ličnog života. Čitave nove industrije — ‚servisi‘ — razvile su se na ovaj način.“

U jednom od narednih brojeva časopis će objaviti i drugi deo ove interesantne studije.

U rubrici *Radnička praksa* donosimo ovoga puta prilog o borbi radnika u SAD. Emma Rothschild nas u članku *Automatizacija i polukvalifikovani radnici u General Motorsu* upoznaje sa kratkom ali veoma poučnom istorijom klasne borbe u jednoj od uzor-fabrika američke automobilske industrije. Kada je juna 1970. puštena u pogon fabrika automobila u Lordstaunu, magnati ovog moćnog giganta i sva štampa govorili su da je fabrika, čija je izgradnja koštala više od 100 miliona dolara, najlepša i najmodernija na svetu. Bilans u 1972 godini: fabrika radi sa polovinom kapaciteta, a znatan deo njenih mašina i proizvodnje prebacuje se u jednu drugu fabriku. Glavni razlog: radnici su odbijali da rade na tekućoj traci koja predviđa ritam proizvodnje od 36 sekundi za jednu operaciju, da bi konačno stupili u štrajk protiv postojećih uslova rada. Analizirajući ovaj slučaj kao i situaciju u američkoj industriji Emma Rothschild zaključuje: „ . . . povećanje produktivnosti je uslovljeno tehnološkim inovacijama samo u nekim izuzetno retkim sektorima najatraktivnije ključne industrije . . . U najvećem broju industrijskih sektora, kao što je proizvodnja automobila, produktivnost se može povećati samo povećanjem proizvodnje . . . ili smanjenjem troškova, otpuštanjem, reorganizacijom i intenzifikacijom živog rada.“

Rubrika *Polemike* je povezana sa glavnom temom ovog broja. Pod naslovom *Istorijsko mesto socijalizma, etape i kriterijumi njegovog razvitka* publikovani su tekstovi autora iz Bugarske, Čehoslovačke, Demokratske Republike Nemačke, Mađarske, Rumunije i SSSR-a. Čitalac će primetiti interesantne razlike između autora u pogledu artikulacije pojedinih kriterijuma razvijenog socijalizma.

Rubrikom *Prikazi* završava se i ovaj broj časopisa.

Razvijeni
socijalizam —
stupanj
na putu
u komunizam

Sava Živanov
NAPOMENE UZ TEKSTOVE O RAZVIJENOM
SOCIJALISTIČKOM DRUŠTVU

Tekstovi sovjetskih autora koji se publikuju u ovom broju časopisa *Marksizam u svetu* predstavljaju samo deo izuzetno brojne, sadržajno bogate i sve raznovrsnije literature o nekim značajnim aktuelnim problemima teorije i prakse socijalizma u Sovjetskom Savezu i o tendencijama i perspektivama razvitka sovjetskog društva. Tekstovi razmatraju brojna pitanja savremene etape u razvitku prve zemlje socijalizma koja se označava kao razvijeno socijalističko društvo i kao stupanj ka komunizmu.

Pojam razvijeno socijalističko društvo¹ je relativno nov — egzistira manje od desetak godina. Termin je uzet od Lenjina. Međutim, u oba slučaja kad upotrebljava ovaj izraz² Lenjin njime ne označava posebnu fazu u razvoju socijalizma, već prosto napominje da se „s tačke gledišta već razvijenog socijalističkog društva“ može smatrati neopravdanim davanje visokih plata buržoaskim specijalistima, odnosno da nije teško predstaviti kako će da izgleda razvijeno socijalističko društvo. U funkciji pojma kojim se označava etapa razvoja društva na putu u komunizam ovaj izraz je počeo da se upotrebljava prvobitno u publicistici („Pravda“, 21. decembra 1966) i u naučnim radovima, a zatim i u oficijelnim partijskim dokumentima. Veoma značajno mesto i ulogu u afirmaciji ovog pojma imala je konferencija naučnika istočnoevropskih socijalističkih zemalja, koju je u vidu okruglog stola organizovala redakcija časopisa „Problemi mira i socijalizma“ oktobra 1970. godine. U okviru opšte teme konferencije — *Isto-*

¹ Sadržaj obuhvaćen ovim pojmom označava se i drugim terminima: razvijeni socijalizam, zreli socijalizam, zrelo socijalističko društvo.

² Prvobitna varijanta članka *Naredni zadaci sovjetske vlasti*, koju je Lenjin izdiktirao stenografu krajem marta 1918. i *Referat o radu VCIK-a i SNK-a* koji je Lenjin podneo na zasedanju VCIK-a februara 1920.

rijsko mesto socijalizma, etape i kriteriji njegovog razvitka, posebno se raspravljalo o razvijenom socijalizmu, o njegovim obeležjima, karakteristikama i osobinama, te o njegovom mestu u razvoju društva. U partijskim dokumentima KPSS³ o razvijenom socijalističkom društvu počelo je da se govori 1970. godine, povodom stogodišnjice Lenjinovog rođenja. Dvadesetčetvrti kongres KPSS, aprila 1971. godine, dao je posebni doprinos — kako se to često naglašava — teorijskom utemeljivanju ovog pojma, obrazloženju njegovih specifičnih svojstava, jasnijem sagledavanju perspektiva. Sumirajući i uopštavajući postignuto, ovaj kongres ostvario je „dalji razvoj teorije naučnog komunizma“, „odredio magistralni put komunističke izgradnje“, čime je „praksa komunističke izgradnje dobila jasnu perspektivu i program akcije“.

Pojam razvijenog socijalističkog društva, po mišljenju onih koji ga zastupaju, „uneo je neke suštinske preciznosti u naše predstave o izgradnji novog društva, o njegovim etapama i kriterijumima“⁴. O kakvom se preciziranju radi? U literaturi koja se bavi ovim problemima o tome se ne govori eksplicitno, ali se, kako nam se čini, ima u vidu sledeće: — Sovjetska partija je još na svom 18. kongresu, 1939. godine, ocenila da je SSSR stupio u novi period svog razvitka, „period završavanja izgradnje socijalizma i postepenog prelaza od socijalizma ka komunizmu“. Dvadesetprvi kongres KPSS, 1959. godine, zaključio da je u SSSR-u ostvarena potpuna i konačna pobjeda socijalizma i da sovjetsko društvo stupa u period široke (razvijene) izgradnje komunizma. Dvadesetdrugi kongres, 1961. godine, doneo je novi Program — program izgradnje komunizma, u kojem je kako proklamacijama („Sadašnja generacija sovjetskih ljudi će živeti u komunizmu“), tako i nekim kvantitativnim prognozama i rokovima njihovog ostvarenja stvarao utisak da je potpuna pobjeda komunizma relativno bliska perspektiva. Svi ti stavovi, ocene i zaključci — i kod sovjetskih ljudi i, pre svega, van SSSR-a — mogli su da stvore i stvarali su predstavu da se neposredno nakon završetka izgradnje socijalizma stupa u komunizam. To je, međutim, po svim realnim pokazateljima ostvarenog nivoa društvenog razvitka u Sovjetskom Savezu i u drugim socijalističkim zemljama bilo veoma daleko od onih materijalnih i socijalnih pretpostavki na kojima se mogu da konstituišu komunistički produkcionni odnosi. Zato pojam razvijenog socijalističkog društva, koji obuhvata veoma dugi period razvitka upravo socijalizma, kako se to redovno naglašava, unosi

³ Jedinstvena socijalistička partija Nemačke je već 1967/68. godine u istupanjima svojih rukovodilaca (Ulbricht, Honeker) i na svom 7. kongresu počela da upotrebljava izraz razvijeni društveni sistem socijalizma, a 1967. godine o tome su počeli da pišu i neki bugarski rukovodioci (S. Todorov).

⁴ Сулов, Избранное. Речь и статья. ИПЛ. Москва 1972. стр. 633, 653—657; „Комунист“ 18/1972, стр. 59.

⁵ „Проблемы мира и социализма“, 12/1970, стр. 50.

i više realizma i više preciznosti. „Posle završetka prelaznog perioda predstoji dugo razdoblje dalje izgradnje socijalizma, njegovog potpunog sazrevanja. Na toj etapi razvitak socijalističkog društva se ostvaruje na osnovi zakonomernosti koje su svojsvene prvoj fazi komunizma. To je kompleksni proces, koji pretpostavlja niz stupnjeva“.⁶

Uvođenje pojma razvijenog socijalističkog društva, zajedno sa periodizacijom koja se sa njegovim uvođenjem precizira i korigira, treba, s druge strane, kako nam se čini, da doprinese sagledavanju i određivanju mesta koje su pojedine socijalističke zemlje dostigle u svom razvoju, kao i uloge koju treba da imaju u zajednici socijalističkih zemalja i revolucionarnih snaga u savremenom svetu. Zato se dosta pažnje posvećuje periodizaciji društvenog razvoja od osvajanja političke vlasti i kriterijumima razvijenog socijalizma. O tome ima mnogo tekstova, pa i primetnih razlika u ocenama.

Među sovjetskim naučnicima ne postoji potpuna saglasnost u pogledu periodizacije dosadašnjeg razvoja sovjetskog društva, pri čemu termine: period, etapa, faza i slično razni autori upotrebljavaju u različitom značenju.⁷ Te razlike su postale znatno veće kada su se u ove rasprave uključili naučnici drugih istočnoevropskih zemalja. U osnovi postoji saglasnost da društveni razvoj od kapitalizma ka komunizmu prolazi kroz tri osnovna perioda: 1) prelazni period, 2) socijalizam i 3) komunizam, ali znatne razlike postoje u interpretacijama da li su to posebne društvene formacije ili etape iste formacije.⁸ Još veće razlike postoje u podeli ovih osnovnih perioda u posebne faze i etape, u toku dosadašnjeg razvoja sovjetskog društva⁹.

Periodizacija koju daju sovjetski autori i izdvajanje razvijenog socijalizma kao posebne etape značajno je zbog dva bitna momenta:

1) Ocene da je razvijeni socijalizam nova, viša etapa u razvoju socijalizma i da se u njoj nalazi samo SSSR, dok se druge socija-

⁶ *Ibid.*, str. 50.

⁷ U diskusijama o etapama razvitka sovjetske države ispoljeno je nekoliko grupa gledišta o dosadašnjim fazama i podfazama razvoja sovjetskog društva i na njih se upozorava u tekstovima.

⁸ Kriteriji podele i razlikovanja društveno-ekonomskih formacija su korenite razlike njihovih ekonomskih baza, a razlike pojedinih etapa iste formacije su u stepenu njenih proizvodnih odnosa. Ovakav prilaz je manje-više prihvaćen od svih, ali je njegova primena dala različite rezultate pri odgovoru na pitanje da li su socijalizam i komunizam dve posebne formacije ili dve etape iste formacije.

⁹ Sovjetski naučnici upozoravaju da svaka zemlja u svom razvoju, zavisno od niza konkretno-istorijskih okolnosti, ima svoju veću ili manju mnogostепенost, da se problemi i zadaci jedne faze u jednoj zemlji drugačije javljaju i kombinuju u drugim zemljama, te da periodizacija razvoja SSSR-a ne mora da odgovara drugim zemljama u njihovom socijalističkom preobražaju (*Ibid.*, str. 49—50).

lističke zemlje nalaze ili u prelaznom periodu ka socijalizmu ili u etapi izgradnje razvijenog socijalizma, da Sovjetski Savez prednjači u razvoju prakse i teorije socijalizma i komunizma — ističu SSSR i njegovu Partiju kao vodeću i avangardnu snagu zajednice socijalističkih zemalja i revolucionarnih snaga. KPSS je u odnosu na to pitanje vodila i vodi borbu na dva fronta. U sukobu sa KP Kinom, koja je krajem 50-tih godina kroz politiku „velikog skoka“ i narodnih komuna proklamovala uspostavljanje komunističkih odnosa, KPSS je upozoravala da se u komunizam ne može ići bez odgovarajućih pretpostavki koje nastaju sa razvitkom materijalno-tehničke baze. S druge strane, u savremenim raspravama o kriterijumima razvijenog socijalizma sovjetski naučnici nisu mogli da prihvate prenamaglašavanje nekih kriterija iz domena razvijenosti materijalno-tehničke baze društva — njegovih proizvodnih snaga i produktivnosti rada.

I pored izvesnih kolebanja i međusobnih razlika, prevladavalo je gledište da pri metodološkom rešavanju pitanja izbora kriterija razvijenog socijalističkog društva treba uvažavati dva momenta:

a) kompleksni prilaz koji ovo društvo posmatra kao celovit organizam u kome su skladno razvijene sve oblasti: ekonomska, socijalno-politička i duhovna; inače bi se zapalo u vulgarni materijalizam i ekonomizam ako bi se razvijenost društva cenila samo sa stanovišta razvitka proizvodnih snaga, dohotka po stanovniku ili produktivnosti rada, jer bez razvoja proizvodnih odnosa i široke socijalističke demokratije „ne može biti stvaralačke aktivnosti masa, koja predstavlja živu dušu socijalizma“¹⁰.

b) Istorijski pristup u oceni zrelosti i razvijenosti socijalizma, na osnovu čega se i sami kriteriji menjaju u razvijaju u toku razvoja socijalizma i sveta u celini.

Ipak, brojni zastupnici ovog prilaza nisu direktno pokušali da ospore mišljenje čehoslovačkog predstavnika I. Šedivija, po kome je dostizanje višeg nivoa produktivnosti rada u poređenju sa visoko razvijenim kapitalističkim zemljama kriterij razvijenog socijalizma. On je naglašavao da je takav stupanj produktivnosti rada Lenjin vezivao za socijalizam a ne za komunizam, i da pitanje produktivnosti rada nije samo ekonomsko, već da zahvata sve osnovne oblasti društvenih odnosa i sve principe socijalizma, te da od toga zavisi njegova stabilnost.¹¹ Stiče se utisak da je odbijanje da se prihvati kriterij dostignutog nivoa produktivnosti

¹⁰ Istupanje akademika Glezermana (ibid., str. 56).

¹¹ Po mišljenju I. Šedivija, jedan od uzroka koji su doveli do krize u Čehoslovačkoj 1968. je i to što je „kontrarevolucija iskoristila u svoje ciljeve posebno dugo zaostajanje Čehoslovačke u produktivnosti rada u odnosu na susedne kapitalističke zemlje. U radničkoj klasi sejali su sumnje u preimućstva socijalizma nad kapitalizmom“. (Ibid., str. 55.).

rada — a time su naginjali predstavnici nekih ekonomski razvijenih socijalističkih zemalja — rezultat ne samo nedovoljne valjanosti takvog jednostranog prilaza, već i njegovih implikacija pošto bi na osnovu njegove primene bila sačinjena ne samo drugačija klasifikacija pojedinih socijalističkih zemalja u pogledu dostignute zrelosti socijalizma od one koja je prihvaćena, već bi i momentat stupanja bilo koje socijalističke zemlje u fazu razvijenog socijalističkog društva bio odložen verovatno za ne baš blisku budućnost.

Na osnovu preovladavajuće ocene o potrebi istorijskog prilaza u izboru kriterija dati su kompleksni kriteriji razvijenog socijalizma i oni su, kroz prezentirane tekstove, izloženi našim čitaocima.

Na osnovu takve periodizacije i tako prihvaćenih kriterija određeno je istorijsko mesto razvijenog socijalističkog društva. U njegovom određenju bitna su tri momenta:

a) razvijeni socijalizam nije poseban način proizvodnje ili samostalna društvena formulacija, već sastavni deo oformljenog socijalizma sa njegovim opštim karakteristikama.

b) razvijeni socijalizam ima svoje odlike i specifičnosti koje ga čine posebnom etapom u razvitku socijalističkog društva;

c) razvijeni socijalizam, iako deo socijalističkog perioda, predstavlja društvo „u kome su sazrele osnovne pretpostavke za razvijenu izgradnju komunizma“ i koje „u sebi sadrži realne osobine budućeg komunističkog društva. Baš te osobine postaju magistralne tendencije razvijenog socijalizma“ i time „nas on približava onoj granici od koje postaje očigledniji i opipljiviji prelazak od socijalizma ka komunizmu“. Upravo zato razvijeni socijalizam predstavlja stepenicu i „neposrednu osnovu praktičnog prelaska ka komunizmu“¹².

2) Drugi značajni razlog uvođenja pojma razvijenog socijalističkog društva proizilazi iz težnje da se solidnije fundira koncept opštenarodne države. Ovaj pojam je bio uveden ranije, u vezi s ocenom o završetku izgradnje socijalizma i o prelazu na široku izgradnju komunizma, a kroz Program KPSS iz 1961. godine i kroz brojne teorijske naučne radove iz tog perioda je obrazložen. Međutim, kako je država element pravopolitičke nadgradnje, to je nova etapa u njenom razvoju morala da proizađe iz nove etape u razvoju društva u celini i da bude njen sastavni deo. U

Suprotno ovakvom predominantnom tumačenju razvijenog socijalizma kao poslednje faze socijalizma, u istupanju filozofa E. Panfilova istaknuto je „da se faza socijalizma, očigledno, završava stvaranjem zrelog socijalizma i u toku komunističke izgradnje biće dostignuta još viša stepenica socijalističkog razvitka“ (Ibid., br. 12/1970, str. 50).

¹² П. Демичёв. *Развитий социализм — ступень на пути к коммунизму*. Ibid., 1/1973. str. 9, 10, 11.

tom smislu je uvođenjem pojma razvijenog socijalizma stvorena socijalna osnova na kojoj prirodno izrasta koncept opštenarodne države (i partije). Ali, time smo prešli na drugi deo izabranih tekstova o razvijenom socijalizmu.

Drugi deo prezentiranih sovjetskih tekstova odnosi se na brojne probleme sadržaja, puteva i etapa preobražaja političke organizacije razvijenog socijalističkog društva u komunističko društveno samoupravljanje.

Zato i tekstovi o ovim pitanjima nisu vezani samo za poslednji period kada je prihvaćen pojam razvijenog socijalizma, već obuhvataju vreme od petnaestak godina, od XXI kongresa KPSS (1959), kada se sovjetska partija orijentisala na široku izgradnju komunizma. Izuzetno intenzivno sovjetska Partija i nauka počele su da raspravljaju o ovim pitanjima u vreme usvajanja Programa KPSS, 1961. godine.

Za bolje razumevanje prezentiranih sovjetskih tekstova o ovim pitanjima ukazujemo na bitna njihova shvatanja o tome.

Politički sistem i politička organizacija razvijenog socijalističkog društva, kao osnova i početak odumiranja države i konstituisanja samoupravljanja, česta je tema i o njoj se kao celini ili o pojedinim njenim pitanjima i aspektima mnogo piše i raspravlja. Politički sistem razvijenog socijalizma je „složen, razgranat i dijalektički međusobno povezan celovit kompleks državnih i društvenih organizacija i ustanova i političke vlasti koja određuje njihovu delatnost i povezuje ih u celinu“. Glavni elementi tog sistema su: komunistička partija — jezgro sistema, država — glavno oruđe društvenih preobražaja i društveno-političke organizacije, preko kojih trudenici „aktivno učestvuju u upravljanju društvom“¹³. Iako raste značaj i uloga političkog sistema kao celine u razvoju socijalističkog društva, s obzirom na karakter i namenu ovog priloga zadržaćemo se samo na dva centralna elementa tog sistema — državi i partiji, kao i na njegovoj socijalnoj osnovi. Pošto su i to krupne i široke teme, ovde ćemo ukazati samo na neka glavna pitanja — onako kako ih vide i interpretiraju sovjetski teoretičari, a prezentirani tekstovi će to potpunije izložiti.

a) Sovjetska država nije izgubila klasni karakter utoliko što predstavlja „političku organizaciju prijateljskih klasa pri rukovodećoj ulozi radničke klase i što ostvaruje istorijski cilj proletarijata — izgradnju besklasnog komunističkog društva“¹⁴. Istovremeno, baš zato što je prestala da bude oruđe samo jedne klase i što izražava i štiti interes celog društva, država se pretvorila, a u toku razvijenog socijalizma sve više postaje država celog naroda.

¹³ В. Топорин, *Политическая система социализма на современном этапе*, „Коммунист“ бр. 12/1971, стр. 26—28, 33—36.

¹⁴ Р. Демичов, op. cit., стр. 13.

„Politički sistem razvijenog socijalizma je vladavina naroda... Demokratija u razvijenom socijalističkom društvu ima istinski svenarodni karakter... Kao što demokratija bez stabilizovanog socijalizma ne može da bude svenarodna, tako ni socijalizam bez dejstvjuće i efektivne demokratije ne može da postane razvijen.“¹⁵ Zbog svega toga usavršavanje „realne socijalističke demokratije je glavni smer razvoja političke organizacije sovjetskog društva“ i radi realizacije tih ciljeva „vodi se nepomirljiva borba s pokušajima narušavanja socijalističke demokratije, s birokratskim izopačenjima... i tehnokratskim tendencijama“¹⁶.

Osnovna uloga države i u razvijenom socijalizmu ostaje ostvarivanje privredno-organizatorskih i kulturno-vaspitnih funkcija, funkcija upravljanja, ali te funkcije ostvaruje država koja se sve više demokratizuje, koja postaje vladavina naroda, kroz koju narod vrši te funkcije, a, s druge strane, sve veći broj kompetencija i iz okvira ovih funkcija prenosi se na nedržavne organe trudenika i na društvene organizacije. Upravo u tome neki sovjetski naučnici vide ostvarivanje već uveliko započetog procesa odumiranja države i razvoja socijalističkog samoupravljanja. Prerastanje socijalističke državnosti u komunističko društveno samoupravljanje, po zvaničnim ocenama KPSS, glavni je sadržaj i smisao prelaska iz socijalizma u komunizam, koji otpočinje već u razvijenom socijalizmu.

b) „Razvijeni socijalizam označava novu etapu i u delatnosti partije“, a ona se sastoji u „permanentnom povišavanju rukovodeće uloge partije, nivoa njene teorijske delatnosti“ i u „usavršavanju formi i metoda njenog rada, u razvijanju lenjinskih principa i normi unutarpartijskog života“¹⁷. Ova misao provejava kroz sve partijske dokumente i kroz brojne teorijske, naučne i publicističke radove, pri čemu se podvlači da je to opšta zakonitost razvijenog socijalističkog društva. „Ceo tok društvenog razvitka pokazuje da u meri proširenja zadataka i razmera komunističke izgradnje raste rukovodeća uloga komunističke partije, njena politička, organizatorska, ideološka i teorijska delatnost“¹⁸.

Šta se podrazumeva pod rukovodećom ulogom partije, šta znači rukovoditi? „Rukovoditi znači predviđati hod događaja i sa jasnim ciljem planski formirati rezultate u skladu sa našim najvišim ciljem, zakonima društvenog života, realnim potrebama i objektivnim mogućnostima društvenog razvoja, uzdižući se po uzlaznoj liniji od etape do etape“. U tom smislu „u uslovima razvijenog socijalizma... marksističko-lenjinistička partija osvetljava put prakse i, sa svoje strane, sama se razvija na osnovu uopšta-

¹⁵ А. Бутенко, О развитом социалистическом обществе, „Коммунист“ 6/1972, стр. 55—56.

¹⁶ Р. Демичов, op. cit., стр. 13.

¹⁷ Ibid., стр. 13, 15.

¹⁸ М. А. Suslov, op. cit., стр. 659.

vanja iskustava masa“¹⁹. Bogato revolucionarno iskustvo i kvalitetan sastav članstva omogućuju sovjetskoj partiji da kompetentno raspravlja o svim sferama društvenog života i da autoritativno deluje kao „kolektivni mozak naroda“²⁰.

I u daljoj perspektivi razvijenog socijalizma, sa sve većom složenošću društva i širim uključivanjem masa u upravljanje, dalje će se povećavati rukovodeća uloga partije u tri osnovne funkcije:

a) teorijski i politički centar koji obezbeđuje ekonomske, političke i kulturne uslove za podizanje istorijskog stvaralaštva naroda na naučne osnove;

b) kolektivni vaspitač trudbenika u duhu marksističko-lenjinističkog pogleda na svet i komunističke etike;

c) organizator koordinisane i jedinstvenim ciljevima usmerene delatnosti svih odreda trudbenika u borbi za komunizam. U uslovima sovjetske višenacionalne zajednice objedinjavajuća delatnost partije i njena kohezionna uloga još je naglašenija.

Kakav je metod ostvarivanja rukovodeće uloge partije? U razvijenom socijalizmu partija predstavlja „rukovodeće jezgro svih političkih organizacija, svih sistema državnih i društvenih organizacija. Svoje rukovođenje partija ostvaruje tako da, s jedne strane, ne prenosi svoje rukovodeće, usmeravajuće delovanje ni na jednu organizaciju . . . a da, s druge strane, ne zamenjuje te organizacije, da ne smanjuje njihovu ulogu“, već da im ostavlja najšire polje za stvaralačko delovanje, da ih podstiče i vodi ka jedinstvenom cilju, da razvija aktivnost najširih trudbeničkih masa²¹.

Zbog svega toga izuzetno važna delatnost partije je u tome da otkriva perspektive društvenog razvoja, da precizno određuje zadatke za svaku značajniju fazu, i to tako da se istovremeno reše realno sazreli problemi i da se obezbedi maksimalno moguć korak ka krajnjem cilju. Pošto je sovjetsko društvo, kako se ističe, najdalje otišlo u kretanju ka komunizmu, to KPSS mora sama da rešava te složene probleme jer gotovih rešenja i proverenih iskustava nema. Na osnovu prakse ona obogaćuje teoriju, a „rezultate teorijskog rada ovaploćuje u konkretna politička rešenja, organizuje njihovo pretvaranje u život“.

Razvoj unutarpartijskih odnosa i usavršavanje unutarpartijske demokratije u okvirima demokratskog centralizma uslov je ostvarivanja rukovodeće uloge partije, jer ona time mora da

¹⁹ „Коммунист“ бг. 2/1973, стр. 40.

²⁰ И. Помелов, Коммунистическая партия в условиях развитого социализма, „Коммунист“ бг. 12/1972, стр. 19—20.

²¹ *Организующая и направляющая роль коммунистической партии*, „Коммунист“ бг. 15/1971, стр. 89.

„služi kao primer za demokratsku organizaciju socijalističkog društva“²².

c) Vodeća društvena uloga radničke klase, koja se i sama značajno menja, jedna je od osnovnih karakteristika i razvijenog socijalizma. Mesto koje radnička klasa zauzima u procesu društvene proizvodnje predstavlja odlučujući faktor koji određuje ovakvu njenu socijalnu ulogu — ona ostaje osnovna proizvodna snaga društva, duboko zainteresovana za tehnički progres i za dalji razvoj produkcionih odnosa. Radnička klasa je i obrazac organizovanosti i svesnosti, vernosti revolucionarnim tradicijama i marksističkim idejama, doslednosti komunističkim idealima. Ona je najviše zainteresovana za prevladavanje društvenih razlika koje ostaju i u razvijenom socijalizmu — između umnog i fizičkog rada i između grada i sela, te je osnovni društveni nosilac ostvarivanja ideala potpune socijalne jednakosti. Na tim osnovama interesi radničke klase suštinski se poklapaju sa interesim a ostalih društvenih grupa i iz toga proizilazi objektivna zakonomernost ka vodećoj ulozi radničke klase. No, ta se zakonomernost pretvara u stvarnost svesnom i organizovanom akcijom, delatnošću komunističke partije.

U radovima sovjetskih naučnika se, međutim, ne pokazuje u dovoljnoj meri na koji se način, kroz koje forme i kojim sredstvima ostvaruje ova vodeća uloga radničke klase neposredno, dok se o ostvarivanju te uloge preko njene avangarde dosta piše. Postoje samo neka opšta mesta o tome da svesni radnik zna „da on može da utiče na rešavanje svih pitanja — velikih i malih“, „da raste stepen uticaja svakog pojedinog radnika na proizvodni proces“ kroz „uvlačenje radnika u proces upravljanja proizvodnjom“, kao i da je „radnička klasa pozvana da sve dublje utiče na sve strane života sovjetskog društva, da sve aktivnije učestvuje u rešavanju sve složenijih zadataka komunističke izgradnje“. U poslednje vreme nešto se više govori o opštim sastancima (zborovima) svih zaposlenih kao formi neposrednog radničkog razmatranja i odlučivanja. Podacima o socijalnom sastavu partije i o socijalnom poreklu partijskih, državnih i privrednih rukovodilaca takođe se ilustruje teza o vodećoj ulozi klase²³.

Značajno mesto u tekstovima o strukturi političkog sistema razvijenog socijalizma poklanja se onim elementima postojeće političke strukture koji će predstavljati osnovu budućih organa komunističkog samoupravljanja. Deo tih tekstova o društvenim organizacijama, a pre svega o sovjetimima i o radnim kolektivima publikuje se u ovom izboru.

²² „Коммунист“ бг. 12/1972, стр. 23, 24. и i 27.

²³ А. Здравосмыслов, *Рабочий класс в условиях развитого социализма*, „Коммунист“ бг. 13/1971, стр. 26—28, 33—36.

Najveći deo prezentiranih tekstova odnosi se na proces preobražaja političke strukture razvijenog socijalizma u organizaciju komunističkog samoupravljanja.

Prerastanje socijalističke državnosti u komunističko samoupravljanje postalo je predmet naučne rasprave tek kada su odbačene Staljinove koncepcije o jačanju klasne borbe i države u socijalizmu kao „pogrešne teorijske formule“²⁴ i kada se oficijelna sovjetska ideologija orijentisala na „razgranatu izgradnju komunizma“ u SSSR-u. Prvi korak u toj preorijentaciji izvršen je na 21. kongresu KPSS 1959. godine, kada se, nakon tri decenije, ponovo moglo da govori i raspravlja o odumiranju države i razvoju samoupravljanja. Tada je Hruščov istakao tezu da „pitanje o odumiranju države, ako se ono shvati dijalektički, jeste pitanje o razvoju socijalističke državnosti i komunističkog društvenog samoupravljanja“²⁵. Na 22. kongresu KPSS 1961. godine istaknuto je da se već odvija proces odumiranja države i nastajanja samoupravljanja, a u Programu KPSS, usvojenom na tom kongresu, izložen je razvijeni koncept o procesu odumiranja države kao prerastanju socijalističke državnosti u komunističko društveno samoupravljanje. U materijalima 23. i 24. kongresa KPSS (1966. i 1971. godine) prihvaćen je i dalje razvijeni ovaj koncept, naročito u okviru koncepcije o razvijenom socijalističkom društvu kao stepenici prelaza ka komunizmu.

U ovom oficijelnom sovjetskom konceptu bitna su tri momenta:

prvo, prerastanje socijalističke državnosti u komunističko društveno samoupravljanje predstavlja osnovni smisao i sadržaj prelaza društva iz socijalizma u komunizam,

drugo, magistralna linija, putevi i forme ove transformacije svode se na „svestrano razvijanje i usavršavanje socijalističke demokratije, čija je klasna suština, smisao i sadržaj sve šire učešće narodnih masa u upravljanju“²⁶, i

treće, taj preobražajni proces prerastanja političke u samoupravnu organizaciju društva već je započeo u SSSR-u i u toku dugotrajnog razvitka započete kvantitativne promene postepeno će izrastati u novi kvalitet.

Ovi oficijelni pogledi KPSS, kao i poznati i značajni stavovi naučnog socijalizma, predstavljaju i polazna stanovišta svih sovjetskih autora koji se bave ovim pitanjima. Međutim, na ovim zajedničkim ishodištima izrastaju brojna, često dosta različita

²⁴ О преодолении культа личности и его последствий. Постановление ЦК КПСС 30 июня 1956 года („Правда“).

²⁵ Внеочередной XXI съезд КПСС. стенографический отчет, т. I. Москва, 1959, стр. 102.

²⁶ М. Suslov, op. cit., стр. 653.

stanovišta, pogledi i koncepcije sovjetskih autora. Njihovi pogledi na ova pitanja grupišu se u dva kompleksa problema:

1. Suština procesa transformacije državnosti u samoupravljanje, putevi i forme njenog ostvarivanja.

2. Razvojne etape i tempo ovih preobražajnih procesa.

1. U čemu je suština procesa preobražaja socijalističke državnosti u komunističko društveno samoupravljanje, kakvim putevima se ostvaruje, koje će postojeće forme političke organizacije društva i kako da prerastu u njegovu samoupravnu organizaciju?

U početku razmatranja ovih pitanja u SSSR-u neki sovjetski naučnici zastupali su stanovište da komunističko samoupravljanje ne nastaje na osnovama državnosti, nego na bazi različitih formi društvenog (samo)upravljanja koje postoje i razvijaju se u socijalizmu. Iako su ova gledišta odmah odlučno kritikovana kao jednostrana i antidijalektična, ipak se povremeno konstatuje njihova prisutnost ne samo u teoriji, nego i u praksi. Duga i neprekidna borba protiv njih ukazuje na njihovu postojanu žilavu prisutnost.

Većina sovjetskih autora, međutim, zastupa stanovište da se proces odumiranja države i razvoja komunističkog društvenog samoupravljanja razvija u dva međusobno povezana i uslovljena pravca — transformacijom socijalističke državnosti i razvojem društvenog (samo)upravljanja. Pri tome oni polaze od teze da se politička organizacija socijalističkog društva i komunističko samoupravljanje, istina, suštinski razlikuju, ali se međusobno ne isključuju, već prepliću u prerastaju jedno u drugo. Socijalističko upravljanje kao vid sve šire i potpunije vlasti naroda stoga se, po njihovom mišljenju, može smatrati oblikom samoupravljanja trudbenika. U skladu sa tim, smatra se da je moguće govoriti „o socijalističkom samoupravljanju, koje je po svom sadržaju istovetno sadržaju socijalističke demokratije. Osnovni vidovi socijalističkog samoupravljanja su socijalističko državno samoupravljanje i socijalističko društveno samoupravljanje“²⁷. Komunističko samoupravljanje izrasta iz oba ova vida socijalističkog samoupravljanja — i iz državnog i iz društvenog.

Proces preplitanja i zblizavanja državnog i društvenog (samo)upravljanja, po sovjetskim autorima, jedna je od zakonomernosti nastajanja komunističkog samoupravljanja i stupanj njihovog slivanja i sjedinjavanja jedan je od kriterija razvijenosti procesa transformacije socijalizma u komunizam. To preplitanje i zblizavanje na sadašnjoj etapi ostvaruje se u nizu formi, od kojih

²⁷ А. К. Белых, Управление и самоуправление, издательство „Наука“, Москва, 1972, стр. 96, 98.

su važnije: sovjeti sve više istupaju ne samo kao organi vlasti, nego i kao masovne društvene organizacije; državni aparat se demokratizuje i u njegovom radu sve su prisutnija društvena načela; sve je više zastupljena praksa da državni organi ostvaruju neke funkcije zajedno sa društvenim organizacijama ili da se formiraju njihovi zajednički organi; funkcije državnih organa prenose se na društvene organizacije. Nastajanje komunističkog samoupravljanja, dakle, predstavlja, s jedne strane, postepeno nestajanje razlika između državnog i društvenog upravljanja, a, s druge, — njihovo istovremeno preplitanje, zbližavanje i sjedinjavanje.

Komunističko samoupravljanje nastaje na osnovi transformisanih državnih organa, društvenih organizacija i svih drugih elemenata političke organizacije socijalističkog društva.

2. Otkrivanje međusobnih odnosa i unutrašnjih veza nastajanja samoupravljanja i razvoja i odumiranja države, prema sovjetskim ocenama, jedno je od važnih doprinosa naučnog socijalizma. Stavom o prerastanju socijalističke državnosti u komunističko društveno samoupravljanje dat je odgovor na jedno od najkrupnijih pitanja marksističke teorije — o istorijskom putu razvoja i odumiranja države. „Država koja prerasta u komunističko samoupravljanje — upravo i jeste odumiruća socijalistička država“²⁸ U tom smislu u Programu KPSS i govori se da će „razvoj socijalističke državnosti da postepeno dovede do njenog preobražaja u društveno komunističko samoupravljanje“²⁹.

Kada započinje proces odumiranja države i njenog prerastanja u komunističko samoupravljanje? O ovome postoje brojna i veoma različita gledišta, i ona se izlažu ili se na njih ukazuje u tekstovima.

Kakva je perspektiva ovih razvojnih procesa odumiranja države i prerastanja političke u samoupravnu organizaciju društva? Ovo opšteteorijsko pitanje sovjetski naučnici konkretizovali su u pitanje: da li savremena politička organizacija sovjetskog društva, izražena u opštenarodnoj državi kao državi koja odumire i prerasta u samoupravljanje — predstavlja poslednju etapu odumiranja državnosti i poslednji oblik organizacije društva? I na ovo pitanje među sovjetskim naučnicima postoje različiti odgovori.

Veoma interesantno pitanje koje je česta tema literature ove vrste je — da li se odumiranje države ostvaruje kroz njeno jačanje, šta treba podrazumevati pod njenim jačanjem i koji aspekti države jačaju, kako i na koji način. I o tome postoje različita mišljenja, a jedan njihov deo prezentiran je u tekstovima koji slede.

²⁸ A. K. Belyh, op. cit., str. 128.

²⁹ *Програма КПСС*, str. 109.

* * *

Izbor tekstova predstavljao je izuzetno složen problem. Tekstova o pitanjima koja ulaze u kompleks obuhvaćen ovom temom ima toliko mnogo da bi samo njihov potpuniji spisak ispunio veći deo raspoloživog prostora³⁰. Zato smo u izuzetno restriktivnoj selekciji vršili izbor na sledeći način: Izabrana su tri celovitija teksta, od kojih je svaki za sebe predstavnik određene vrste literature o ovim pitanjima. Prvi od njih je već pomenuta diskusija naučnika istočnoevropskih zemalja — *Istorijsko mesto socijalizma, etape i kriteriji njegovog razvitka*, u kojoj se posebno govorilo o obeležjima i istorijskom mestu razvijenog socijalizma, ali se ona ne daje u ovom izboru, nego u posebnom prilogu, pod naslovom *Polemike*. Drugi je rad Pjotra Demečova, sekretara CK KPSS, *Razvijeni socijalizam — stepenica na putu ka komunizmu*, u kome je autor i sa stanovišta organa kome pripada sintetizovao i uopštio gledišta o razvijenom socijalizmu koja su se dotada (1973) ispoljila. Treći celovitiji tekst predstavljaju širi izvodi iz studije A. K. Beliha *Upravljanje i samoupravljanje. Socijalističko upravljanje: suština i perspektiva razvitka*. Opređenje baš za ovu studiju od brojnih naučnih radova koji se bave ovom problematikom bilo je motivisano nizom razloga, od kojih su značajniji: metodičnost, sistematičnost, objašnjenje temeljnih pojmova, korektno prikazivanje drugačijih gledišta i valjana objašnjenja sopstvenog, upućivanje na veliki broj radova koji govore o ovim pitanjima, postupak postavljanja problema i izvođenja koncepcija, nastojanja da se koncepcije zasnuju na postavkama naučnog socijalizma i da se respektuju savremeni procesi. Slične osobine, istina, imaju i mnogi drugi radovi, te su i oni mogli da budu na ovaj način korišćeni. Iz drugih radova, zbog ograničenog prostora u časopisu, uzeta su neka najkarakterističnija mesta, prosto ocena o određenom pitanju, bez izvođenja i obrazloženja ocene. Time smo se gotovo podjednako ogrešili kako o autore koje nismo ni pomenuli, tako i o one čije smo tekstove na ovaj način koristili, ali, drugih mogućnosti nije bilo. Ovim se ujedno i izvinjavamo tim autorima.

Prezentirani tekstovi izlažu samo deo stavova, gledišta i koncepcija i oni su izraz i odraz stupnja do kojeg su sovjetski autori došli u razmatranju i opšteteorijskoj razradi ovih složenih, kompleksnih, aktuelnih i kontroverznih fundamentalnih pitanja socijalističke prakse i teorije — o periodizaciji razvoja, o karakteristikama sadašnjeg stanja i o transformaciji socijalističke državnosti u komunističko društveno samoupravljanje. Ne ulazeći u

³⁰ Samo je u časopisu „Komunist“, organu CK KPSS za teorijska i politička pitanja, u poslednje četiri godine objavljeno preko 200 članaka o raznim aspektima i problemima razvijenog socijalističkog društva.

ocene o njihovoj naučnoj zasnovanosti i teorijskoj valjanosti, niti o njihovoj prilagođenosti praktičnim potrebama i doprinosu rešavanju konkretnih problema sovjetske društvene prakse, može se, na kraju, konstatovati:

prvo, izuzetno intenzivno, svestrano, dugoročno i temeljno bavljenje ovom problematikom izraz je spoznaje da je sovjetsko društvo dostiglo takav nivo razvoja kada nastaju ne samo uslovi nego i potrebe da se teorijski razrešavaju ova pitanja kao sazreli problemi društvene prakse;

drugo, u razmatranju i razradi ovih problema, u raspravama i sukobima različitih pogleda i koncepcija, u pokušajima da se oni utemelje na fundamentalnim postavkama naučnog socijalizma postignuti su značajni rezultati ne samo u vraćanju nekim poznatim izvornim stavovima Marksa i Engelsa, a naročito Lenjina — što je u periodu staljinizma često bila ozbiljna jeres — nego i u samostalnoj razradi ovih tema o karakteristikama razvijenog socijalizma i o odumiranju države i razvoju samoupravljanja, i

treće, različitost gledišta i koncepcija, žive rasprave i oštri sukobi, studiozan prilaz, argumentovano osporavanje tuđih i dokazivanje valjanosti svojih pozicija, izbegavanje etiketiranja i sl. ukazuju na novu atmosferu i u ovoj oblasti stvaralaštva, iako se i dalje samo po sebi podrazumeva da se u tim traženjima, različitostima i samostalnim doprinosima ne prelazi opšti okvir i smer dat u oficijelnim partijskim dokumentima.

Teorijski koncept razvijenog socijalističkog društva predstavlja dalje razvijanje, razradu i osavremenjivanje sovjetskih koncepcija o sadržajima i formama socijalizma i komunizma i o putevima njihovog ostvarivanja. Time su rukovođeće snage sovjetske Partije — na bazi uopštavanja iskustava dosadašnjeg razvoja, na osnovu ocene uslova, problema, mogućnosti i interesa Sovjetskog Saveza i svog viđenja budućnosti — izvršili izbor opredeljenja i odredile i uobličile dugoročan koncept razvoja sovjetskog društva, a taj izbor i opredeljenja već vrše veliki neposredan i posredan uticaj na druge socijalističke zemlje i pokrete.

Ovaj koncept i praksu koja ga prati moguće je analizirati i ocenjivati sa stanovišta unutrašnje doslednosti, logičnosti, konzistentnosti i koherentnosti samog koncepta, zatim, komparativnom analizom ovog koncepta sa temeljnim postavkama naučnog socijalizma, kao i stepenom adekvatnosti i prilagođenosti ovog koncepta uslovima, potrebama i mogućnostima sovjetskog društva i savremenog sveta.

Takve analize i ocene prevazilaze okvire, mogućnosti i naznačenu svrhu ovog uvodnog teksta. To su problemi i zadaci koji tek predstoje i koje je i korisno i potrebno izvršiti.

Međutim, neophodno je da se u vidu napomene ukaže na uticaj koji na koncept razvijenog socijalističkog društva vrše

realno stanje, problemi i mogućnosti savremenog sovjetskog društva. Taj uticaj je mnogostruk i ovde se ukazuje samo na neke njegove dimenzije:

1. U radovima mnogih sovjetskih naučnika koji se bave ovim pitanjima pri razmatranju kriterija i karakteristika ove faze ne uspeva se uvek da se na zadovoljavajući način razgraniči ono što predstavlja opštu karakteristiku razvijenog socijalizma od onog što je rešenje konkretnih problema i teškoća raznih strana savremenog sovjetskog društva, koje se, kao što je poznato, razvijalo veoma neravnomerno, te po nekim svojim elementima predstavlja jedinstvo prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. U težnji da se svakoj konkretnoj meri koja izvire iz specifičnih potreba dâ socijalistička legitimnost, te mere se ponekad dižu na rang opštih obeležja i zakonomernosti. To je jedan od razloga što je često dosta teško uočiti ono novo što daje pravo da se govori o novoj etapi socijalizma. Isto tako, u ovom konceptu nije dovoljno razvijeno ono što predstavlja realne i adekvatne veze, spone, međučlanove između sadašnjeg stanja i vizije krajnjih ciljeva i ideala.

2. Dostignutom nivou razvoja sovjetskog društva i socijalizma odgovara i nivo koncepta o razvijenom socijalističkom društvu, jer koncept odražava postojeću praksu i perspektivu koju ona otkriva. Zato valja očekivati da će daljim razvojem sovjetskog društva i sazrevanjem socijalizma da se razvija i ovaj koncept, pošto i sovjetski autori ističu da je razvijeni socijalizam veoma dugotrajna etapa društvenog razvitka.

3. Dosta je teško prihvatiti mišljenje nekih sovjetskih naučnika da „ukoliko kasnije pojedine zemlje ili grupe zemalja počnu da otpadaju od kapitalističkog sistema, utoliko će relativno kasnije moći da sustignu socijalističke zemlje koje su otišle napred i da se izravnaју s njima u višoj fazi komunizma“³¹. Takav stav protivreči ne samo duhu Lenjinovog učenja o neravnomernom razvoju kapitalizma i socijalizma koji nastaje na toj osnovi, nego i eksplisnim Lenjinovim mišljenjima „da će posle pobeде proleterске revolucije makar samo u jednoj od razvijenijih zemalja nastupiti, po svoј prilici, oštar prelom“, te da nerazvijene zemlje koje su ranije izvršile socijalističku revoluciju mogu opet postati „zaostala (u ‚sovjetskom‘ i u socijalističkom smislu) zemlja“³².

Ovaj koncept otvara perspektivu za neka značajna, krupna i dalekosežna rešenja i to stvara velike obaveze sovjetskom društvu da ih realizuje. Njime su rukovođeće snage sovjetskog društva dalje razvile svoju viziju ciljeva i puteva njihovog ostvarivanja. Ta vizija, a naročito putevi njihovog ostvarivanja, kao uostalom

³¹ Videti tekst F. D. Kretova (na kraju ovog izbora).

³² Lenjin, *Izabrana dela*, tom II, knj. 2, str. 258.

i dosadašnje iskustvo na kojem su ti putevi formulisani, razlikuju se od nekih drugih iskustava i puteva socijalističkog razvoja i kretanja ka komunizmu. Kao što je poznato, naše iskustvo i koncepcija puteva kretanja ka zajedničkim ciljevima su drugačiji. Ali, različitost puteva jedna je od karakteristika socijalizma kao svetskog procesa. KPSS i SKJ su još 1956. godine istakli „da su putevi socijalističkog razvitka u raznim zemljama različiti“ i da „bogatstvo formi razvitka socijalizma doprinosi njegovom jačanju“. Upoznavanje drugih iskustava i koncepcija iz bogate zajedničke riznice radničkih i socijalističkih pokreta stalna je praksa našeg pokreta — a to je i jedan od ciljeva ovog časopisa.

ISTORIJSKO MESTO, KRITERIJI I KARAKTERISTIKE RAZVIJENOG SOCIJALISTIČKOG DRUŠTVA

Kolektiv autora

RAZVIJENO SOCIJALISTIČKO DRUŠTVO

... Kretanje ka komunizmu pretpostavlja svestrani razvitak socijalizma, dosledno ostvarivanje njegovih principa. Pri tome nema oštre, безусловne granice između perioda razvijenog socijalističkog društva i perioda prelaza od socijalizma ka komunizmu, između socijalističkog stadija u celini i komunističkog stadija. Izgradnja razvijenog socijalističkog društva ne predstavlja završetak razvitka socijalizma uopšte. Savremena etapa pretpostavlja rešavanje dvojakih zadataka. Jedni od njih u celini se uključuju u okvire socijalizma, pomažu njegovom usavršavanju, potpunijem ispoljavanju njegovih principa . . . , dok drugi, iako su socijalistički, imaju uporedo s tim širi komunistički karakter . . . I jedni i drugi zadaci u životu se često tako isprepliću, da ih je katkad teško razgraničiti . . .

Razvijeno socijalističko društvo je opšti izraz svih progresivnih promena u životu sovjetske zemlje . . . Savršeniji i sveobuhvatni socijalistički društveni odnosi, koji su se trajno učvrstili u socijalno-ekonomskom, političkom i kulturnom životu ljudi, njima adekvatna materijalno-tehnička baza koja obezbeđuje visoki i postojani tempo i široke razmere razvitka proizvodnje, celokupnog materijalnog života društva, viši nivo kulture i svesti trudbenika, njihovu stvaralačku aktivnost — takva su glavna i najsuštinskija svojstva

koja odlikuju savremeno sovjetsko društvo kao razvijeno socijalističko, od sovjetskog društva na prethodnim etapama njegovog razvitka.

Osnovu socijalističkih društvenih odnosa čine socijalistička načela u materijalnoj proizvodnji. U sovjetskom društvu celokupna materijalna proizvodnja — i u gradu, i na selu — temelji se na socijalističkim načelima, na nedeljivoj vladavini svojine sredstvima za proizvodnju. Dve forme te svojine nalaze se u usaglašenom skladu i sve se više zbližavaju, stremeći ka jedinstvenoj komunističkoj formi . . .

Sovjetsko društvo predstavlja primer stvaralačke asocijacije trudbenika, u kojoj vladaju principi: „Ko ne radi, taj ne jede“, „Od svakoga po sposobnostima, svakome prema radu“. U sovjetskom društvu svako ima pravo na rad i u isto vreme obavezan je da radi. Sovjetsko društvo, kao društvo trudbenika, postalo je sada vitalnije i stvaralački aktivnije. Na početku devete petoletke 92,4% stanovnika zemlje sposobno za rad bilo je zaposleno i učilo je (prema 82% 1959). Tako visok procenat učešća članova društva u društvenom radu ne poznaje istorija klasno-antagonističkih formacija, nije poznavala ni ranija istorija sovjetskog društva.

(СССР на пути строительства коммунизма. Издательство политической литературы, Москва 1971, стр. 21, 444—445)

Pjotr Deničov

RAZVIJENI SOCIJALIZAM — STUPANJ NA PUTU KA KOMUNIZMU

Genijalnim radovima utemeljivača marksizma socijalizam je iz utopije pretvoren u nauku. U radovima Lenjina ideje socijalizma stvaralački su dalje razvijane i pod rukovodstvom lenjinske Partije ovaploćene u revolucionarnu praksu. Danas je socijalizam svetski sistem koji stupa kao avangarda društvenog razvitka čovečanstva. To je najveličanstveniji istorijski podvig radničke klase, komunističkih partija, koji je otkrio realne perspektive pred trudbenicima celog sveta u njihovoj borbi za novo društvo, društvo bez eksploatacije i socijalnog ugnjetavanja.

Na osnovi akumulisanog praktičnog iskustva moguće je jasno odrediti osnovne etape socijalizma, otkriti glavne tendencije razvitka. Na tom iskustvu oslanjaju se principijelni stavovi Programa naše Partije, politički i teorijski zaključci XXIV kongresa KPSS, koji je dao duboku karakteristiku savremene etape izgradnje komunizma u SSSR-u. U izveštaju CKKPSS, koji je podneo

drug V. I. Brežnjev, podvučeno je da je sada, u poređenju sa drugom polovinom 30-ih godina kada je socijalizam pobedio u našoj zemlji, „dostignut neizmerno viši nivo narodne privrede, socijalističkih društvenih odnosa, kulture i svesti širokih narodnih masa. Samopregornim radom sovjetskih ljudi izgrađeno je razvijeno socijalističko društvo . . .“

Klasici marksizma-lenjinizma predvideli su glavne istorijske faze nastajanja i razvitka komunističke formacije: prelazni period, socijalizam, komunizam. Život je u potpunosti potvrdio pravilnost marksističko-lenjinističke prognoze i uporedo s tim konkretizovao predstave o stupnjima uzlaznog kretanja ka komunizmu. Na putu kretanja društva ka komunizmu ostvaruje se dalji razvitak i usavršavanje socijalističkog uređenja.

Socijalizam prolazi niz zakonomernih etapa. Svaka od njih ima svoja obeležja i osobenosti. U okvirima svake etape moguća je nejednaka doslednost u preobražavanju ovih ili onih strana društvenog života. To zavisi od ukupnosti unutrašnjih i međunarodnih uslova razvitka one ili ove zemlje. U isto vreme, bilo kako da su specifični ti uslovi, oni ne ukidaju internacionalnu opštost puteva socijalističkih preobražaja, jedinstvo principa i objektivnih zakonomernosti novog društvenog uređenja, slobodnog od eksploatacije. Analiza savremenog stupnja razvitka sovjetskog društva, s tačke gledišta obeležja koja imaju opšteznačni internacionalni karakter, može da predstavlja dosta značajan interes za međunarodni komunistički i radnički pokret.

Izgradnja novog društva jedinstven je socijalno-ekonomski proces, između čijih osnovnih etapa nema zidova. O tome svedoči kako iskustvo SSSR-a, gde je izgrađeno razvijeno socijalističko društvo, tako i niza bratskih zemalja koje su, pošto su završile (ili završavaju) izgradnju osnova socijalizma, prešle (ili prelaze) na izgradnju razvijenog socijalizma.

Петр Демичев, *Развитой социализм — ступень на пути к коммунизму*, „Проблемы мира и социализма“, 1/1973, стр. 8—9.

A. K. Belyh

ETAPE RAZVOJA POLITIČKE ORGANIZACIJE SOCIJALIZMA

Politička organizacija socijalizma je sistem socijalističke demokratije to je politička nadgradnja nad socijalističkom ekonomskom bazom. Etape njenog razvitka neposredno određuju etape razvitka baze i klasne strukture društva. V. I. Lenjin je

ukazivao: „Svaka demokratija, kao i uopšte svaka politička nadgradnja (neizbežna, dok se ne završi uništavanje klasa, dok se ne stvori besklasno društvo), služi, na kraju krajeva, proizvodnji i određena je, u konačnom vidu, proizvodnim odnosima datog društva.“¹

Određujuća uloga ekonomike u odnosu na politiku je objektivni i osnovni zakon njihovog međusobnog delovanja. Suštinu tog sociološkog zakona koji deluje s određenim specifičnostima i u socijalizmu, moguće je izraziti na sledeći način: ekonomika određuje nastanak, funkcionisanje, karakter, izmene, razvoj i sve veću ulogu politike (političke organizacije) klasnog društva.²

Etape razvitka proizvodnih snaga, ekonomske baze (proizvodnih odnosa), socijalno-klasne strukture i društvenih odnosa u celini, političke nadgradnje (organizacije) i nadgradnje u celini (ideološki i duhovni odnosi) u svom jedinstvu i uzajamnom dejstvu čine sadržaj etapa društvenog razvitka. Razvitak političke organizacije jedan je od aspekata tog složenog procesa. Etape razvitka celine (društva) istovremeno su i etape razvitka njenih delova (političke organizacije kao njegove nadgradnje).³

U vezi sa pretvaranjem sovjetske države iz države diktature proletarijata u opštenarodnu državu, u našoj specijalnoj pravnoj i filozofskoj literaturi, a takođe i u propagandnoj i predavačkoj praksi pojavila su se različita gledišta o pitanju da li je jednu ili dve etape u svom razvitku prošla sovjetska država, da li se nalazi sada na drugoj ili trećoj etapi svog razvitka.⁴

Nesumnjivo je za svakoga da je prva etapa razvitka socijalističke države država diktature proletarijata. Ne podleže i ne treba da podleže sumnji da je važna, posebna etapa razvitka socijalis-

¹ В. И. Ленин, ПСС, т. 42, стр. 276.

² Suština i osobenosti delovanja zakona koji određuje ulogu ekonomike u odnosu na politiku u socijalističkom društvu potpuni je razmotreno od strane autora ovog rada u specijalnoj glavi knjige *Соотношение экономики и политики в социалистическом обществе* Ленинград 1959, стр. 11—13.

³ U literaturi često sadržaj etapa razvitka socijalističkog društva potpuno poistovećuju sa sadržajem etapa razvitka socijalističke države. Videti na primer: А. Бовин, *От государственной диктатуры пролетариата к общенародному государству*, стр. 24. Ponekad se govori otprilike ovako: „Period razvijene izgradnje komunizma je nova etapa razvoja socijalističke državnosti.“ U stvarnosti je drugo samo deo prvog. Država, politička organizacija društva je relativno samostalno složena pojava, koja se reguliše sistemom političkih zakona funkcionisanja i razvitka. Ti zakoni zahtevaju specijalna i duboka istraživanja.

⁴ Iako se diskutuje pitanje o etapama razvitka socijalističke države, ipak je reč u suštini stvari o etapama razvitka socijalističke političke organizacije društva u celini. To je prirodno ukoliko je država osnovni elemenat sadržaja političke organizacije društva. S druge strane, prilikom analize procesa razvitka političke organizacije društva u sistem komunističkog samoupravljanja u prvi plan dolazi pitanje razvitka države, pošto baš držav-
nost koncentriše razlike socijalističkog upravljanja od komunističkog društvenog samoupravljanja.

tičke države opštenarodna država. Diskusija, u pravom smislu, kreće se oko pitanja da li period pretvaranja države diktature proletarijata u opštenarodnu državu predstavlja posebnu, samostalnu etapu razvitka socijalističke države.

Jedni naučnici smatraju da je naša država u svom razvitku prošla period diktature proletarijata i postavši opštenarodna država nalazi se u drugom periodu razvitka. Pri tom mnogi izdvajaju u svojstvu posebne etape u okvirima prvog perioda etapa pretvaranja države diktature proletarijata u opštenarodnu državu.⁵

Neki naučnici, opet smatraju da taj proces ne predstavlja posebnu etapu između dva osnovna perioda, nego da je završni period razvitka države diktature proletarijata.⁶

Zajedno s tim niz naučnika argumentuje drugačije gledište: sovjetska država prošla je dve etape razvitka — državu diktature proletarijata, državu diktature proletarijata koja prerasta u opštenarodnu državu i postavši opštenarodnom nalazi se na trećoj etapi svog razvitka.⁷

Mi smatramo osnovanim poslednje gledište. Pitanje o etapama razvitka države, kao što je već rečeno, samo je deo krupnijeg problema — o etapama razvitka društva u celini. Zato se u svojoj suštini pitanje o naučnoj periodizaciji razvitka našeg društva svodi na to da li je ono prošlo dva ili jedan period i, prirodno, da li se ono sada, nalazi u drugom ili trećem periodu svoga razvitka.

Sovjetsko društvo — društvo oktobarske revolucije — trasiralo je put ka socijalizmu. Pod naučnim rukovodstvom Lenjinove partije sovjetski narod prvi u istoriji realizuje opšte zakonitosti nastajanja komunističke formacije. To se odnosi i na zakonitost stadije izgradnje novog društva. Sovjetsko društvo u svom razvitku prošlo je dve etape: prelazni period od kapitalizma ka socijalizmu i period završetka izgradnje socijalizma. Sada se ono nalazi na trećoj etapi — etapi razvijenog socijalizma i njegovog prerastanja u komunizam. Prelazni period, kao što o tome svedoči sovjetsko iskustvo, deli se na procese izgradnje osnova socijalizma i završetka prelaznog perioda, tj. izgradnje socijalizma u osnovnom.

⁵ Videti radove Н. Г. Александрова, М. И. Байтина, А. П. Бутенка, Л. И. Каска, А. П. Косицына, М. И. Мишина и др.

⁶ Videti: Д. И. Чесноков, *Каковы основные этапы развития и функции социалистического государства*, „Политическое самообразование“ 1962, № 4, стр. 74; рецензия Н. П. Фарберова на книгу А. П. Косицына *Государство всего народа*, Москва 1963, („Советское государство и право“, 1964, № 2, стр. 147).

Treba primetiti da autori različito upotrebljavaju pojmove „etapa“ i „period“ razvitka sovjetske države: jedni nazivaju „etapom“ proces između dva osnovna „perioda“, drugi nasuprot tome „periodom“ nazivaju procese između osnovnih „etapa“.

⁷ Videti radove А. Бовина, Ф. М. Бурлацкого, Л. А. Григоряна, Д. А. Керимова, А. И. Лепешкина, К. А. Мокичева, И. С. Семикина, В. О. Тоденбаум, П. С. Черемных.

ukazivao: „Svaka demokratija, kao i uopšte svaka politička nadgradnja (neizbežna, dok se ne završi uništavanje klasa, dok se ne stvori besklasno društvo), služi, na kraju krajeva, proizvodnji i određena je, u konačnom vidu, proizvodnim odnosima datog društva.“¹

Određujuća uloga ekonomike u odnosu na politiku je objektivni i osnovni zakon njihovog međusobnog delovanja. Suštinu tog sociološkog zakona koji deluje s određenim specifičnostima i u socijalizmu, moguće je izraziti na sledeći način: ekonomika određuje nastanak, funkcionisanje, karakter, izmene, razvoj i sve veću ulogu politike (političke organizacije) klasnog društva.²

Etape razvitka proizvodnih snaga, ekonomske baze (proizvodnih odnosa), socijalno-klasne strukture i društvenih odnosa u celini, političke nadgradnje (organizacije) i nadgradnje u celini (ideološki i duhovni odnosi) u svom jedinstvu i uzajamnom dejstvu čine sadržaj etapa društvenog razvitka. Razvitak političke organizacije jedan je od aspekata tog složenog procesa. Etape razvitka celine (društva) istovremeno su i etape razvitka njenih delova (političke organizacije kao njegove nadgradnje).³

U vezi sa pretvaranjem sovjetske države iz države diktature proletarijata u opštenarodnu državu, u našoj specijalnoj pravnoj i filozofskoj literaturi, a takođe i u propagandnoj i predavačkoj praksi pojavila su se različita gledišta o pitanju da li je jednu ili dve etape u svom razvitku prošla sovjetska država, da li se nalazi sada na drugoj ili trećoj etapi svog razvitka.⁴

Nesumnjivo je za svakoga da je prva etapa razvitka socijalističke države država diktature proletarijata. Ne podleže i ne treba da podleže sumnji da je važna, posebna etapa razvitka socijalis-

¹ В. И. Ленин, ПСС, т. 42, стр. 276.

² Suština i osobenosti delovanja zakona koji određuje ulogu ekonomike u odnosu na politiku u socijalističkom društvu potpuni je razmotreno od strane autora ovog rada u specijalnoj glavi knjige *Соотношение экономики и политики в социалистическом обществе* Ленинград 1959, стр. 11—13.

³ U literaturi često sadržaj etapa razvitka socijalističkog društva potpuno poistovećuju sa sadržajem etapa razvitka socijalističke države. Videti na primer: А. Бовин, *Ой йосударства диктатуры пролетариата к общенародному йосударству*, стр. 24. Ponekad se govori otprilike ovako: „Period razvijene izgradnje komunizma je nova etapa razvoja socijalističke državnosti.“ U stvarnosti je drugo samo deo prvog. Država, politička organizacija društva je relativno samostalno složena pojava, koja se reguliše sistemom političkih zakona funkcionisanja i razvitka. Ti zakoni zahtevaju specijalna i duboka istraživanja.

⁴ Iako se diskutuje pitanje o etapama razvitka socijalističke države, ipak je reč u suštini stvari o etapama razvitka socijalističke političke organizacije društva u celini. To je prirodno ukoliko je država osnovni elemenat sadržaja političke organizacije društva. S druge strane, prilikom analize procesa razvitka političke organizacije društva u sistem komunističkog samoupravljanja u prvi plan dolazi pitanje razvitka države, pošto baš državnost koncentriše razlike socijalističkog upravljanja od komunističkog društvenog samoupravljanja.

tičke države opštenarodna država. Diskusija, u pravom smislu, kreće se oko pitanja da li period pretvaranja države diktature proletarijata u opštenarodnu državu predstavlja posebnu, samostalnu etapu razvitka socijalističke države.

Jedni naučnici smatraju da je naša država u svom razvitku prošla period diktature proletarijata i postavši opštenarodna država nalazi se u drugom periodu razvitka. Pri tom mnogi izdvajaju u svojstvu posebne etape u okvirima prvog perioda etapa pretvaranja države diktature proletarijata u opštenarodnu državu.⁵

Neki naučnici, opet smatraju da taj proces ne predstavlja posebnu etapu između dva osnovna perioda, nego da je završni period razvitka države diktature proletarijata.⁶

Zajedno s tim niz naučnika argumentuje drugačije gledište: sovjetska država prošla je dve etape razvitka — državu diktature proletarijata, državu diktature proletarijata koja prerasta u opštenarodnu državu i postavši opštenarodnom nalazi se na trećoj etapi svog razvitka.⁷

Mi smatramo osnovanim poslednje gledište. Pitanje o etapama razvitka države, kao što je već rečeno, samo je deo krupnijeg problema — o etapama razvitka društva u celini. Zato se u svojoj suštini pitanje o naučnoj periodizaciji razvitka našeg društva svodi na to da li je ono prošlo dva ili jedan period i, prirodno, da li se ono sada, nalazi u drugom ili trećem periodu svoga razvitka.

Sovjetsko društvo — društvo oktobarske revolucije — trasiralo je put ka socijalizmu. Pod naučnim rukovodstvom Lenjinove partije sovjetski narod prvi u istoriji realizuje opšte zakonomernosti nastajanja komunističke formacije. To se odnosi i na zakonomerne stadije izgradnje novog društva. Sovjetsko društvo u svom razvitku prošlo je dve etape: prelazni period od kapitalizma ka socijalizmu i period završetka izgradnje socijalizma. Sada se ono nalazi na trećoj etapi — etapi razvijenog socijalizma i njegovog prerastanja u komunizam. Prelazni period, kao što o tome svedoči sovjetsko iskustvo, deli se na procese izgradnje osnova socijalizma i završetka prelaznog perioda, tj. izgradnje socijalizma u osnovnom.

⁵ Videti radove Н. Г. Александрова, М. И. Байтина, А. П. Бутенка, Л. И. Каска, А. П. Косицына, М. И. Мишина и др.

⁶ Videti: Д. И. Чесноков, *Каковы основные этапы развития и функции социалистического йосударства*, „Политическое самообразование“ 1962, № 4, стр. 74; рецензия Н. П. Фарберова на книгу А. П. Косицына *Государство всего народа*, Москва 1963, („Советское государство и право“, 1964, № 2, стр. 147).

Treba primetiti da autori različito upotrebljavaju pojmove „etapa“ i „period“ razvitka sovjetske države: jedni nazivaju „etapom“ proces između dva osnovna „perioda“, drugi nasuprot tome „periodom“ nazivaju procese između osnovnih „etapa“.

⁷ Videti radove А. Бовина, Ф. М. Бурлацкого, Л. А. Григоряна, Д. А. Керимова, А. И. Лепешкина, К. А. Мокичева, И. С. Семкина, В. О. Тоденбаум, П. С. Черемных.

Osnove, fundament socijalizma u našem društvu bili su stvo- reni početkom 30-tih godina. To je konstatovala XVII partijska konferencija (1932). Izgradnja socijalizma u osnovnom (završetak prelaznog perioda od kapitalizma ka socijalizmu) ostvarena je sredinom 30-tih godina. To se odražava u dokumentima povezanim sa usvajanjem Ustava SSSR-a (1936).

U čemu su kvalitativne razlike socijalizma izgrađenog u osnovnom od njegovih osnova? Glavno je, po našem mišljenju, kvalitativna promena klasne organizacije društva. Početkom 30-tih godina bili su potkopani ekonomski i politički koreni buržoazije. Pitanje „ko će koga“ bilo je rešeno u korist radničke klase, socijalizma. Ipak, buržoazija još nije bila potpuno likvi- dirana kao klasa, naročito u licu kulaštva. Ekonomika je još bila raznorodna.

Potpuna i konačna likvidacija buržoazije, stvaranje jedinst- venog socijalističkog sistema privrede, ostvoreni su kao rezultat prelaznog perioda od kapitalizma ka socijalizmu, tj. kao rezultat izgradnje socijalizma u osnovnom.

Zašto u osnovnom?

Zato što završetak prelaznog perioda od kapitalizma ka soci- jalizmu označava da je iznikla nova, komunistička formacija u licu njene prve niže faze — socijalizma. Završio se proces nastajanja komunističke formacije i započeo je njen razvitak na vlastitoj osnovi. Socijalizam kao novi društveni organizam učvršćuje se i ispoljava njemu svojstvena objektivna preimućstva nad kapitaliz- mom. Taj proces završava se izgradnjom razvijenog socijalistič- kog društva. Osamnaesti kongres naše Partije odredio je, na osnovi ispunjenja drugog petogodišnjeg plana (1933—1937), da je SSSR stupio u nov period razvitka — „u period završetka izgradnje besklasnog socijalističkog društva i postepeni prelaz od socijalizma ka komunizmu“⁸.

Razbojnički napad fašističke Nemačke na našu socijalističku državu istakao je u prvi plan zadatak razbijanja neprijatelja. Pod rukovodstvom lenjinske Komunističke partije, sovjetske oružane snage, sovjetski narod u celini, ostvarili su pobedu u najvećem i najtežem ratu u istoriji, potpuno su porazili hitlerovski fašizam i japanski militarizam.

U posleratnom periodu, svojim požrtvovanim herojskim radom sovjetski narod je u najkraćem roku likvidirao rušilačke posledice fašističke agresije.

Pod rukovodstvom Komunističke partije radnička klasa, kolhozno seljaštvo, i sovjetska inteligencija koncentrisali su svoj rad na daljem razvijanju socijalizma i izgradnji komunizma. Razmatrani period stvaranja razvijenog socijalističkog društva karakteriše se promenama u sistemu diktature proletarijata.

⁸ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, ч. 2. Изд. 7. Москва 1953, стр. 883.

U sovjetskoj državi odumrla je funkcija gušenja otpora eksploatatorskih klasa, pošto su one unutar našeg društva bile likvidirane. Glavne pak funkcije — privredno-organizatorska i kulturno-vaspitna — ostvarile su svestrani razvitak. „Socijalistička država — govori se u Programu КПСС — stupila je u novi period svog razvitka. Počeo je proces prerastanja države u svenarodnu organizaciju trudbenika socijalističkog društva. Proleterska demo- kratija sve se više pretvarala u opštenarodnu socijalističku demo- kratiju.“⁹

Proces završetka izgradnje socijalističkog društva istovetan je sa procesom izgradnje razvijenog socijalističkog društva. Zadatke te etape ostvaruju sada mnoge socijalističke države. „Kao rezultat socijalističke industrijalizacije i prevođenja seljaštva na koopera- tivni put neke zamlje narodne demokratije već su stupile u period završetka izgradnje socijalizma.“¹⁰ Stvaranje razvijenog društve- nog sistema socijalizma je zakonomerna, istorijski neophodna etapa završetka izgradnje socijalističkog društva¹¹. Sovjetsko društvo nalazi se na višoj etapi razvitka. Pod rukovodstvom Lenjinove partije naš narod je prvi u istoriji izgradio razvijeno socijalističko društvo. L. I. Brežnev je naglasio: „Prvi put u istoriji svetske civilizacije socijalizam je pobedio potpuno i defini- tivno, izgrađeno je razvijeno socijalističko društvo i stvoreni uslovi za uspešnu izgradnju komunizma.“¹² U izveštaju Centralnog komiteta 24. kongresa КПСС rečeno je: „Samopregornim radom sovjetskih ljudi izgrađeno je razvijeno socijalističko društvo, o kome je 1918. g. V. I. Lenjin govorio kao o budućnosti naše zemlje. To nam je dozvolilo da pristupimo praktičnom rešenju velikog zadatka koji je postavio Program Partije, njeni poslednji kongresi — stvaranju materijalno-tehničke baze komunizma.“¹³ Razvijeno socijalističko društvo, koje je izgrađeno u našoj zemlji — društvo je gde vlada princip: „Od svakog po sposobnostima — svakome prema radu“. Osnovna obeležja već izgrađenog soci- jalizma — „to je vlast trudbenika pri avangardnoj ulozi radničke klase, rukovođenje društvenim razvitkom od strane marksističko- lenjinističke partije. To je društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i na njenoj osnovi planski razvitak celokupne narodne

⁹ XXII съезд КПСС, стенограф. отчет, т. III, стр. 303.

¹⁰ Внеочередной XXI съезд КПСС, стенограф. отчет, т. II, М., 1959, стр. 447.

¹¹ Э. Хонеккер, *Проблемы создания развитой общественной системы социализма в ГДР*, „Проблемы мира и социализма“ 9/1967; С. Тодоров, *На пути к развитому социалистическому обществу*, то же; В. Степанов, *На пути полного построения социализма*. К итогам X съезда ВСРП. „Коммунист“ 1/1971; *Историческое место социализма, этайпы и критерии развития*. „Проблемы мира и социализма“ 2/1970 (обзор материалов дискуссии).

¹² Л. И. Брежнев, *Дело Ленина живее и побеждает*, М., 1970, стр. 22.

¹³ Материалы XXIV съезда КПСС, стр. 38.

privrede na višem tehničkom nivou u interesu blagostanja celog naroda. To je ostvarenje principa „od svakoga po sposobnostima — svakom prema radu“. To je vaspitanje celog naroda u duhu ideologije naučnog komunizma, u duhu prijateljstva s narodima bratskih zemalja socijalizma i trudbenicima celog sveta. To je, konačno, spoljna politika zasnovana na principima proleterskog, socijalističkog internacionalizma“¹⁴. U političkim odnosima sveopšte korenito obeležje i kriterij razvijenog socijalističkog društva je sistem opštenarodne političke organizacije, čvrsta politička vlast celog naroda kojim rukovodi radnička klasa, s Komunističkom partijom na čelu. Razvijeno socijalističko društvo predstavlja neposrednu osnovu praktičnog prelaza ka komunizmu. Zaključak o potpunoj i konačnoj pobedi socijalizma u SSSR-u i stupanju našeg društva u period razvijene izgradnje komunizma učinio je 21. kongres KPSS (1959).¹⁵ Taj zaključak konkretno je i razvijen u Programu Partije, u odlukama i materijalima 23. i 24. kongresa KPSS. Istorijsko iskustvo pokazuje da su različite ne samo forme prelaza raznih zemalja ka socijalizmu. Raznobrazne su forme i samih socijalističkih društava. Ipak, pri svemu tome zajedničke i karakteristične osobine razvijenog socijalizma su: 1) čvrsta politička vlast celog naroda kojim rukovodi radnička klasa s Komunističkom partijom na čelu, duboka i svestrana opštenarodna demokratija; 2) razvoj proizvodnih snaga, likvidacija kapitalističke privatne svojine i vladavina socijalističke društvene svojine u gradu i selu; 3) odsustvo eksploatorskih klasa, bilo kakvih njihovih ostataka, eksploatacije čoveka čovekom, nova socijalna struktura trudbeničkih klasa i njihovih kolektiva, proces brisanja razlika i granica među klasama, ostvarenje principa „od svakoga po sposobnostima — svakome prema radu“; 4) duhovni procvat društva kao rezultat kulturne revolucije, stvaranje narodne inteligencije, stabilizacija socijalističke ideologije u masama.¹⁶

Prema tome, prelazni period od kapitalizma ka socijalizmu (potpuna pobjeda socijalizma, nastanak komunističke formacije u vidu njene prve faze — socijalizma) politički se karakteriše kao sistem diktature proletarijata. Period završetka izgradnje socijaliz-

¹⁴ Л. И. Брежнев, *Дело Ленина живет и побеждает*, стр. 38.

¹⁵ *Внеочередной XXI съезд КПСС*, стенограф. отчет. Том II, стр. 443 — 455.

¹⁶ Analizu obeležja razvijenog socijalizma videti: *О подготовке к 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции*. Постановление ЦК КПСС от 4 января 1967 г. М., стр. 16;

Л. И. Брежнев, *Пятьдесят лет великих побед социализма*, М., 1967, стр. 21; *Дело Ленина живет и побеждает*.

М. А. Суслов, *Карл Маркс — главный учитель рабочего класса*, М., 1968, стр. 15 — 17;

Б. Н. Пономарев, *Строительство коммунизма в СССР — великая интернациональная задача советского народа*, М., 1964, стр. 45—74.

ma (stvaranje razvijenog socijalističkog društva) je proces stvaranja sistema diktature proletarijata u sistem opštenarodne političke organizacije društva. Politička nadgradnja prvi put stvorenog razvijenog socijalističkog društva u SSSR-u koje prerasta u komunizam je sistem opštenarodne političke organizacije. Besklasno komunističko društvo karakterisaće se sistemom nepolitičkog društvenog samoupravljanja.

Opštenarodna (treća) etapa razvitka društva, političke organizacije socijalističkog društva — to je nova etapa demokratizacije sovjetskog političkog sistema. Socijalistička demokratija obezbeđuje uvlačenje najširih masa u upravljanje poslovima društva. „Njeno usavršavanje i proširenje — podvlači L. I. Brežnjev — predstavlja glavni smer političkog razvitka sovjetskog društva na putu ka komunizmu.“¹⁷

Svakako, svaka socijalistička zemlja ima svoje osobenosti. Ipak, u principu iskustvo SSSR-a i drugih zemalja socijalizma potvrđuje da posle stvaranja osnova socijalizma, posle izgradnje prve faze komunizma u osnovnom, dolazi period završetka socijalističke izgradnje.¹⁸ Taj period se i određuje kao period stvaranja „razvijenog socijalističkog društva“. Na toj etapi nalaze se sada mnoge evropske socijalističke zemlje.

Period završetka izgradnje socijalizma (stvaranje razvijenog socijalističkog društva) je posebni, samostalni period razvitka komunističke formacije.

Za naučnu razradu problema etapa razvitka komunističkog društva, za borbu protiv svih nijansi „levog“ oportunizma, važni metodološki značaj ima jedna odredba koju je formulisao Lenjin u radu *Dečja bolest „levičarstva“ u komunizmu*. Mi imamo u vidu sledeće: otkrivajući apsolutnu nezasnovanost „levih“ komunista Nemačke, koji su suprotstavljali komunističku partiju radničkoj klasi, partijske vođe partiji, koji su odricali partijsku disciplinu, Lenjin je govorio: „Odricati partijsku disciplinu s gledišta komunizma znači činiti skok od početka kraha kapitalizma (u Nemačkoj) ne ka nižoj i ne ka srednjoj, nego ka višoj fazi komunizma. Mi u Rusiji preživljavamo (treće godine posle svrgavanja buržoazije) prve korake prelaza od kapitalizma ka socijalizmu, ili ka nižem stadiju komunizma“¹⁹.

¹⁷ *Международное Советание Коммунистических и рабочих партий*. Документы и материалы. М., 1969, стр. 86.

¹⁸ Od specijalnih radova koji odražavaju iskustvo SSSR-a i drugih socijalističkih zemalja o stvaranju razvijenog socijalističkog društva treba pabrojati: Ф. В. Константинов, *Новый период в строительстве коммунизма*, „Коммунист“ 1/1959; Ф. М. Бурлацкий, *О строительстве коммунизма*, „Правда“ 1966, 21 декабря; А. М. Ковалев, *Об этапах строительства и развития коммунистической формации*. — В кн. *Строительство коммунизма и некоторые проблемы управления*. М., 1967; А. П. Бутенко, П. Н. Федосеев и др.

¹⁹ В. И. Ленин, *ЛСС*, т. 41, стр. 27.

Te odredbe formulisane su u jednom od najvažnijih dela naučnog komunizma. One konkretizuju i razvijaju Marksov zaključak o dvema fazama komunizma (socijalizam i potpuni komunizam), prvi put izveden u *Kritici Gotskog programa*²⁰. Lenjinske odredbe su rezultat stvaralačkog razvijanja Marxove teorije na osnovi iskustva revolucionarnih socijalističkih preobrazaja u Rusiji.

Izgrađeno razvijeno socijalističko društvo otvara period praktične postepene razvijene izgradnje komunizma. Taj proces kao svoje etape imaće: stvaranje osnova komunizma, u osnovi izgrađeni komunizam, potpuno izgrađeni komunizam — razvijeno komunističko društvo. I ono će imati svoje etape, faze razvitka i funkcionisanja.

Ističući te odredbe mi polazimo od sazrele potrebe razmatranja problema etapa nastajanja i razvijanja socijalizma i komunizma. Pri tom podleže razmatranju, kako nam se čini, jedno pitanje: da li je period stvaranja i funkcionisanja razvijenog socijalističkog društva posebna sveopšta samostalna etapa nastajanja komunističke formacije.

Marksistička podela komunističke formacije na socijalizam i komunizam bila je i ostaje čvrsta. Ta podela ima izuzetno važno teorijsko i praktično-političko značenje.

Teorija i praksa komunizma nespojiva je sa stavovima i praksom maoista, koji ignorišu objektivne stadije nastajanja socijalizma i komunizma. Oni čas pokušavaju da forsiraju izgradnju komunizma („veliki skok“ i „komune“), mimoilazeći socijalizam, čas izjavljuju da je socijalizam stvar deleke budućnosti.²¹ Opšte su poznati pogubni rezultati svega toga.

Etape razvitka socijalističkog društva uključuju u svojstvu elemenata svog sadržaja i etape razvitka svoje političke organizacije. Država, politička organizacija sovjetskog društva u svom razvitku prošla je dve etape i sada se nalazi u trećoj.²² Političke

²⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, *Соч.*, ст. 19, стр. 19—20.

²¹ *За сличеностъ международној комунистическој движеніи.* Документы и материалы. М., 1964, стр. 122—123, 221—223; „Коммунист“ 11/1964, стр. 19.

²² Pitanje etapa razvitka socijalističkog društva, njihovog međusobnog odnosa i etapa razvitka socijalističke države, samostalnosti etape pretvaranja države diktature proletarijata u opštenarodnu državu, savremenu treću etapu razvitka sovjetske države i kritički odnos prema gledištima koja odriču ukazanu drugu etapu razvitka kao samostalnu etapu, podrobno su razmotrena u našim radovima: А. К. Бельх: 1) *Об основных этапах развития Советской социалистической государственности* Л., 1963; 2) *Ой йосударствено диктатури пролетариата к комунистическому самоуправлению*, В кн. „Вопросы государства и права, Л., 1964; 3) *Соотношение экономики и политики в социалистическом обществе*, стр. 22—23.

organizacije mnogih evropskih socijalističkih zemalja prošle su prvu etapu svog razvitka i sada se nalaze na drugoj.²³

А. К. Бельх, УПРАВЛЕНИЕ И САМОУПРАВЛЕНИЕ. Социалистическое управление: Сущность и перспективы развития. Издательство „НАУКА“, Ленинград 1972.

Pjotr Demičov

KRITERIJI I OBELEŽJA RAZVIJENOG SOCIJALIZMA

Razvijeni socijalizam nije posebni način proizvodnje ili samostalna društvena formacija. Radi se o socijalizmu koji se oformio, o društvu u kome su sazrele osnovne pretpostavke za razvijenu izgradnju komunizma. Uporedo s tim razvijeni socijalizam ima i svoje osobenosti, koje se moraju uvažavati. Na toj etapi svestrano se otkrivaju preimućstva novog uređenja, optimalno se koriste mogućnosti njegovog ekonomskog i političkog sistema, objektivne zakonomernosti i principi, društvo se razvija sve harmoničnije. Stvaraju se novi povoljni uslovi za svestrani razvitak ličnosti . . .

Savremena etapa, javljajući se jednim od stupnjeva socijalizma, uporedo s tim sadrži u sebi realne osobine budućeg komunističkog društva. Baš te osobine postaju magistralne tendencije razvijenog socijalizma. Uspesno rešavanje novih, većih zadataka, koji se objektivno javljaju u tom periodu, približavaju nas toj granici od koje postaje očigledniji i opipljiviji prelaz od socijalizma ka komunizmu . . .

U *ekonomskoj oblasti* osobine savremene etape sovjetskog društva su: visoki nivo razvitka proizvodnih snaga, zrelost socijalističkih društvenih odnosa, koji su se konstituisali na osnovi nepodeljene vladavine socijalističke svojine. Osnovne karike narodne privrede — krupna državna i kolhozno-kooperativna preduzeća, koja se baziraju na naprednoj naučno-tehničkoj osnovi, objedinjeni su jedinstvenim i uporedo s tim mnogogramim i gipkim sistemom veza i podele rada. Plansko vođenje privrede je temeljni princip rukovođenja ekonomskim životom zemlje; on se podiže na viši nivo, koji odgovara narasloj koncentraciji i specijalizaciji proizvodnje, zahtevima ubrzanja naučno-tehničkog progressa, kompleksnom rešavanju zadataka socijalno-ekonomskog razvitka.

²³ Videti: Ф. Булацкий, *Вопросы государственности в Проекте Программы КПСС*, „Коммунист“ 13/1961, стр. 41; В. Кнапп, *Об основных направлениях развития юридической науки в Чехословакии, Советское государство и право* 6/1963, стр. 107—108.

XXIV kongres KPSS, određujući glavni zadatak devetog petogodišnjeg plana razvitka narodne privrede SSSR-a (1971—1975), označio je da i naši ciljevi, i narasli ekonomski potencijal, i potrebe narodne privrede čine mogućim i neophodnim dublji zaokret ka rešavanju mnogobrojnih zadataka povišenja blagostanja naroda.

U *političkoj oblasti* za razvijeni socijalizam karakteristično je ne samo iščekivanje antagonističkih protivrečnosti, ostataka eksploatorskih klasa, nego i dalje ušvrščivanje socijalno-političkog jedinstva društva. Ostvareno je prerastanje diktature proletarijata u opštenarodnu državu, uz očuvanje vodeće uloge radničke klase. Ostvaruje se dalji razvitak socijalističke demokratije. Raste rukovodeća uloga marksističko-lenjinističke partije. Razvitak bratskog prijateljstva, svestrana ekonomska, politička i kulturna saradnja socijalističkih nacija, koja je karakteristična za našu mnogonacionalnu zemlju, doveli su do nastajanja nove istorijske zajednice — sovjetskog naroda. Postepeno se odvija proces formiranja socijalno jednorodnog, besklasnog društva.

U *duhovnoj oblasti* razvijeni socijalizam karakteriše sve potpuniji trijumf marksističko-lenjinističkih ideja, ideala komunizma u svesti masa, svestrani razvitak nauke i obrazovanja, procvat kulture, stabilizacija u realnom životu principa komunističkog morala. Još više se šire društvene mogućnosti za svestrani razvitak sposobnosti i stvaralačke aktivnosti radbenika, svih sovjetskih ljudi.

Svakako, razvijenom socijalističkom društvu još su svojstvene osobine koje su karakteristične za prvi stadij komunizma i one ga razlikuju od višeg stadija komunističke formacije (još su očuvane suštinske razlike između grada i sela, između umnog i fizičkog rada, još nije dostignuto takvo izobilje materijalnih dobara koje bi dozvolilo da se priđe njihovoj raspodeli po potrebama itd.). Uporedo s tim na tom stupnju odvija se proces formiranja materijalno-tehničke baze komunizma, ostvaruje se ogromni progres socijalističkih društvenih odnosa . . .

Odlike razvijenog socijalističkog društva postepeno su se oformljavale na osnovi novih proizvodnih odnosa, u procesu razvitka ekonomske i političke organizacije socijalizma.

Za dostizanje stupnja razvijenog socijalizma bio je neophodan ceo istorijski period. Objektivni sud o njemu može se izreći samo kada se predstavi ona situacija u kojoj je naša zemlja započinjala izgradnju socijalizma. Poznato je da je sovjetski narod morao da rešava mnoge ekonomske i socijalne probleme koje je nasledio od buržoasko-feudalnog uređenja. Velike teškoće u izgradnji novog društva povezane su sa preodolevanjem teškog nasleđa starog uređenja.

Da bi mogle da se predstave razmere onoga što je učinjeno treba se podsetiti da je Rusija u vreme socijalističke revolucije, po Lenjinovoj karakteristici, bila ekonomski relativno zaostala

kapitalistička zemlja, u kojoj je preovladavalo sitnoseljačko stanovništvo s ostacima feudalizma, stanovništvo koje je skoro sa 3/4 bilo nepismeno. Opšte je poznato da je danas Sovjetski Savez visoko razvijena država i u ekonomskom i u kulturnom pogledu.

Industrija mnogobrojnih grana, savremena socijalistička poljoprivreda, napredna nauka i kultura, kvalifikovani kadrovi — to je osnova ekonomske moći SSSR-a . . .

. . . Ne treba zaboravljati da u upoređivanju rezultata privrednog razvitka dvaju sistema . . . socijalizam polazi od sopstvenih kriterija, ističe i rešava njemu svojstvene socijalne zadatke.

Povišenje proizvodnosti rada u nas ostvaruje se pri potpunoj zaposlenosti radbenika, ustavnoj garanciji prava na rad, sistematskom povećanju zarade i državnih rashoda na besplatno osiguranje socijalnih potreba. U kapitalizmu, pak, komercijalna korist, kao pravilo, ide ispred potreba čovečnosti, a pretnja nemaštine, neosiguranosti u slučaju gubitka rada je forma pritiska na čoveka. Kao sredstvo „vaspitanja“ služi tamo oštra borba za opstanak. Zato, razmatrajući pokazatelje ekonomskog razvitka, ne treba gubiti iz vida principijelne razlike između dvaju sistema, humanističku suštinu socijalizma.

Razvitak materijalne proizvodnje, usavršavanje društvenih odnosa zakonomerno pripremaju duboke *kvalitativne* promene koje se ostvaruju u samom karakteru materijalnih i duhovnih potreba radbenika.

Razvijeni socijalizam otkriva široke prostore za formiranje i primenu stvaralačkih sposobnosti čoveka, otvara pred njim neograničene mogućnosti duhovnog rasta, stvaralačke radne i društvene aktivnosti . . .

Ostvarivanje organskog sjedinjavanja dostignuća naučno-tehničke revolucije s preimućtvima socijalističkog sistema privrede — to je jedan od zadataka istorijskog značaja koji rešava razvijeni socijalizam. Najvažnija pretpostavka za to postao je kvalitativni skok u razvoju nauke i obrazovanja koji je ostvaren u godinama sovjetske vlasti . . .

Razmatrajući progres obrazovanja, nauke i tehnike kao glavnu polugu za stvaranje materijalno-tehničke baze komunizma, KPSS ostvaruje dosledne korake ka stvaranju kompleksno-mehani-zovane, automatizovane proizvodnje. Ostvaruje se kvalitativna promena tehnoloških osnova proizvodnje, formi i metoda privrednog upravljanja, sadržaja i karaktera rada, što vodi ka brisanju granica između umnog i fizičkog rada.

Sve to zahteva, kao što je podvukao XXIV kongres, povišenje efektivnosti nauke, stvaranje najpovoljnijih uslova za korišćenje najnovijih naučno-tehničkih dostignuća u masovnoj proizvodnji, usavršavanje upravljanja i formi organizacije industrije.

Uslovi razvitka socijalističkog društva obavezuju da se pažljivo uvažavaju ne samo najbliže nego i dalje posledice onih socijalno-ekonomskih mera koje se danas ostvaruju. To je pove-

zano s brzim promenama zahteva koji su postavljeni čoveku i savremenoj proizvodnji, kao i društvenom životu.

Sada u sve većem stepenu postaje neophodno da se naučno odredi kako socijalna perspektiva, tako i razrada konkretnih prognoza razvitka pojedinih grana proizvodnje, nauke i kulture, socijalnih promena, porasta stanovništva i optimalno, s potpunim uvažavanjem interesa čoveka, da se ostvaruju grandiozni preobražaji, da se racionalno troše postojeći resursi. Posebni značaj dobija razrada dugoročnog plana razvitka narodne privrede.

Objektivni uslovi razvijenog socijalizma stvaraju pretpostavke za značajno proširenje okvira planiranja društvenog razvitka, za obuhvatanje tim planiranjem problema i privredno-kulturnog i socijalno-životnog karaktera. Socijalno planiranje postalo je sada stvar ne samo državnih organa, nego i široke društvenosti, pojedinih preduzeća, opština, gradova, oblasti. U njemu su ogromne mogućnosti aktivnog uključivanja sve novih slojeva radnika u upravljanje svim stranama života društva, razvijanje stvaralačke inicijative masa. Socijalno planiranje daje veći efekat, dozvoljavajući da se na vreme pripreme ljudi za one promene koje se vrše u strukturi i organizaciji proizvodnje, da se stvore sve povoljniji uslovi za rad i odmor, za pravilno organizovanje života. Na stadiju razvijenog socijalizma socijalno planiranje postaje najvažniji sastavni deo naučnog rukovođenja društvenim životom...

Zadaci koji se rešavaju u uslovima razvijenog socijalizma neraskidivo su povezani sa svim socijalno-političkim i ideološkim aspektima društvenog progressa.

Radnička klasa, kolhozno seljaštvo i narodna inteligencija bili su i ostaju osnova socijalne strukture našeg društva. Istovremeno u njoj se ostvaruju duboke kvantitativne i kvalitativne promene. Godine 1939. radnici (uključujući i članove njihovih porodica) činili su 33,5% stanovništva, a kolhozno seljaštvo zajedno sa zadružnim zanatlijama 47,2%; 2,6% stanovništva činili su individualni seljaci i zanatlije. U 1972. g. 59,8% stanovništva činili su radnici, 19,3% kolhozni seljaci i zadružne zanatlije, a ostalo su službenici i inteligencija.

S porastom svesti, opšte i profesionalne kulture vodeće klase socijalističkog društva — radničke klase — jača uticaj njene radne i društveno-političke aktivnosti, moralnog primera na sve oblasti života.

Kolhoznom seljaštvu, čiji se rad približava uslovima industrijske proizvodnje, postaju sve bliži i shvatljiviji ideali radničke klase. U uslovima razvijenog socijalizma jača i ispunjava se novim sadržajem savez radničke klase i kolhozno seljaštva.

Duboke promene ostvaruju se u redovima narodne inteligencije. Pretvaranje nauke u neposrednu proizvodnu snagu društva dovodi do brzog porasta inženjersko-tehničkih radnika, koji su organski povezani s radničkom klasom. Pogledi, idejne pozicije

umetničke inteligencije, koja formira duhovnu kulturu komunističkog društva, takođe se poklapaju s idealima radničke klase.

S tim u vezi ne može a da se ne obrati pažnja na još jedan važan momenat. U uslovima zrelog socijalizma aktivno se razvijaju procesi koji umnogome određuju dalje zbližavanje kolhozno seljaštva i inteligencije s radničkom klasom, uklanjanje klasnih i drugih socijalnih razlika. Ostvaruje se izjednačavanje uslova života, nivoa obrazovanja i kulture radničkih klasa i socijalnih grupa, formiraju se i već preovlađavaju jedinstveni interesi i potrebe, osobine socijalne psihologije i pogleda na svet sovjetskog naroda kao nove internacionalne zajednice ljudi. Dalji uspešni razvoj tih procesa zahteva pažljivu analizu novih pojava, pravilno, marksističko-lenjinističko rešavanje problema koji se rađaju sa savremenim zahtevima naučno-tehničke revolucije, ubrzavanje socijalnih promena.

Razvijeni socijalizam otvara nove mogućnosti za produbljivanje i svestrani razvitak ekonomske, naučno-tehničke, kulturne saradnje naroda. Praznovanje pedesetogodišnjice SSSR-a očigledno je demonstriralo svetskoistorijski značaj rešenja nacionalnog pitanja u našoj zemlji, pokazalo je ogromne uspehe svih naroda SSSR-a, koji su postignuti pod rukovodstvom Komunističke partije. U nas deluje jedinstven, opštesavezni kompleks planske socijalističke privrede, koji obezbeđuje jednake materijalne mogućnosti za razvitak svih nacija i narodnosti, koji cementira njihovu zajedničku zainteresovanost za izgradnju materijalno-tehničke baze komunizma. U uslovima cvetanja i postepenog zbližavanja socijalističkih nacija, daljeg produbljivanja društvene podele rada, jačanja specijalizacije i kooperacije proizvodnje, međurepubličkih veza, razmena dostignuća nauke i kulture, kadrova, povećava se uloga internacionalnog vaspitanja radnika. Principi socijalističkog internacionalizma su moćna poluga ubrzanja socijalnog progressa, kretanja svih nacija putem komunizma.

Za razvijeno socijalističko društvo zakonomerno je dalje jačanje njegovog socijalno-političkog i idejnog jedinstva. Sovjetska opštenarodna država, koja se učvršćuje na toj osnovi, nalazi se u nerazdvojnom dijalektičkom jedinstvu sa usavršavanjem i razvitkom socijalističke demokratije.

Glavni cilj celokupne partijske i državne politike postaje naučno rukovođenje socijalističkim razvitkom u ime čoveka, njegovog blagostanja, sprovođenje u život humanih principa tokom komunističke izgradnje. Za razvijeni socijalizam karakteristična je ne samo stvarna pravna jednakost svih građana, koja je postignuta već sa pobedom novog uređenja, nego i sve šire obezbeđivanje socijalnih prava radnika materijalnim garancijama. Potpuno zagarantovano pravo na rad otvara pred sovjetskim čovekom sve povoljnije mogućnosti izbora profesije u skladu sa

njegovim sklonostima i interesima. Poboljšava se kvalitet obrazovanja i medicinskih usluga, primetno raste materijalna sigurnost u starosti, raznoobrazniji i sadržajniji postaje odmor trudbenika i njihovih porodica.

KPSS ispoljava stalnu brigu o usavršavanju mehanizma realne socijalističke demokratije kao glavnog pravca razvitka političke organizacije sovjetskog društva, obezbeđivanje svih prava trudbenika. Aktivizira se rad sovjeta, proširuju se njihove funkcije, šire se ostvaruje u praksi princip odgovornosti izvršnih organa predstavničkim organima, raste njihova odgovornost pred biračima . . . Povećava se preciznost, usklađenost i kultura rada državnih ustanova, vodi se nepomirljiva borba s pokušajima narušavanja socijalističke demokratije, s birokratskim izopačenostima, sa slučajevima nebrižljivog odnosa prema potrebama i zahtevima masa. Efikasnu ulogu u društvenom životu imaju organi narodne kontrole, masovne organizacije trudbenika — sindikati, Komsomol.

Sovjetska država nije izgubila svoj klasni karakter utoliko što predstavlja političku organizaciju prijateljskih klasa pri vodećoj ulozi radničke klase i što ostvaruje istorijski cilj proletarijata — izgradnju besklasnog, komunističkog društva.

Istorijsko iskustvo pokazuje da, kad su već potpuno obezbeđene realne garancije zaštite i učvršćivanja tekovina socijalističke revolucije, u delatnosti države koju je ona stvorila određujuću ulogu imaju privredno-organizatorske i kulturno-vaspitne funkcije, funkcije upravljanja. Zahvaljujući rukovođenju Komunističke partije, koja se oslanja na objektivne društvene zakonomernosti, razvitak mehanizma upravljanja u našoj zemlji ide ne u pravcu jačanja tehno-kratskih tendencija, koje se na Zapadu proglašavaju neizbežnim saputnikom naučno-tehničkog progresa, nego putem produbljanja naučnih osnova rukovođenja društvom i sve širim učesćem trudbenika u upravljanju društvenim i državnim poslovima.

U procesu komunističke izgradnje razvitak socijalističke demokratije — kao što su predvideli osnivači naučnog komunizma — ostvaruje postepeno pretvaranje organa državne vlasti u organe društvenog samoupravljanja. Komunizam će neizbežno karakterisati rastući stepen organizovanosti celog društva kao stvarnog uslova slobode čoveka . . .

U razvijenom socijalizmu, kada je svakom čoveku obezbeđena ne samo potpuna socijalna sigurnost za sutrašnji dan, nego se i sve punije razvija socijalistička demokratija, u značajnoj meri raste uloga društvene svesti, unutrašnje zrelosti ljudi, njihove obrazovanosti i kulture. Svest čoveka postaje sve uticajniji faktor koji neposredno reguliše stil života društva . . .

Okviri i razmere socijalnih promena koje su ostvarene u društvu razvijenog socijalizma zakonomerno traže neprekidno

povećavanje rukovodeće uloge Partije, nivoa njene teorijske delatnosti. To je uslovljeno neophodnošću naučnog osmišljavanja procesa koji se odvijaju, preciznog određivanja perspektiva, duboke analize objektivnih zakonomernosti novog društva. Na osnovi takve analize i uopštavanja iskustva komunističke izgradnje Partija izgrađuje strategiju i taktiku daljeg razvitka. Pastuća uloga Partije povezana je s neophodnošću mobilizacije masa za rešavanje novih istorijskih zadataka koji su postali složeniji i širi, naučnog izražavanja u praktičnoj politici potreba i interesa svih klasa i socijalnih slojeva, celog naroda, svih nacija i narodnosti, svih pokolenja našeg društva.

Razvijeni socijalizam predstavlja, prema tome, i novu etapu u delatnosti Partije. Njena politika izražava zahteve koji proizilaze iz sazrelih objektivnih uslova, koje nameće život. Uporedo s s tim pravilna politika Partije obezbeđuje ubrzanje socijalnog progresa, otvara široki prostor svemu što je progresivno, organizuje mase za uspešno rešavanje zadataka komunističke izgradnje, za pretvaranje u život Programa KPSS.

U skladu s tim Partija teži da usavršava forme i metode svoje delatnosti, da razvija lenjinske principe i norme unutar-partijskog života produbljujući veze sa masama, učvršćujući jedinstvo svojih redova, povećavajući bojnu sposobnost i odgovornost svih svojih organizacija. U našoj zemlji zvanje komunista je počasno, ali ono umnogome i obavezuje. U tradicijama lenjinske Partije je visoko osećanje odgovornosti, organizovanosti i svesne discipline. Biti u avangardi radnog naroda — to znači videti daleko napred, objektivno ocenjivati dostignuto, nalaziti optimalne puteve za rešenje novih zadataka, svojim primerom oduševljavati mase, čvrsto i dosledno sprovoditi u život marksističko-lenjinistički kurs koji je proveren istorijskim iskustvom. Partija pridaje principijelni značaj razvitku revolucionarne teorije, društvenih nauka, usavršavanju marksističko-lenjinističkog školovanja kadrova, propagandi komunističkih ideala. Svoj zadatak mi vidimo isto tako i u nepomirljivoj borbi s antikomunizmom, buržoaskom i sitnoburžoaskom ideologijom, sa šovinizmom i nacionalizmom, sa revizionističkim izopačenjima marksizma-lenjinizma.

Za nas su sveti principi proleterskog internacionalizma, koji leže u osnovi međusobnih odnosa marksističko-lenjinističkih partija, između zemalja socijalizma. Sovjetski ljudi vaspitavaju se u duhu klasne solidarnosti, prijateljstva s bratskim narodima . . .

Razvijeni socijalizam, koji je stupanj na putu ka komunizmu, obezbeđuje neprekidni socijalni progres, sve punije manifestuje mogućnost novog društvenog uređenja, obezbeđujući procvat materijalnog i duhovnog života, ostvaruje rastući uticaj na svetske društvene procese, daje praktički odgovor na probleme veka.

Na zastavi socijalizma ispisane su svete parole internacionalnog bratstva naroda, slobode i mira koje izražavaju socijalnu prirodu novog uređenja. Ideje socijalizma, prijateljstva među narodima, sada su realni faktor međunarodnog razvitka, sve aktivnija snaga koja oduševljava mnogomilionske mase.

Петр Демичев, *Развитой социализм — ступень на пути к коммунизму*, „Проблемы мира и социализма“ 1/1973 ст. 9—15

Kolektiv autora

DRŽAVA RAZVIJENOG SOCIJALISTIČKOG DRUŠTVA — POLITIČKA ORGANIZACIJA CELOG NARODA

Preobražaj socijalističke države diktature proletarijata u socijalističku opštenarodnu državu razvitak je njene suštine, proširenje njene socijalne baze, najpotpunije ispoljavanje njenog sadržaja i smisla kao države novog i višeg historijskog tipa.

Socijalistička opštenarodna država po svojoj suštini predstavlja prirodni produžetak i razvitak države diktature proletarijata u uslovima proširenja njene socijalne baze, daljeg učvršćenja njenog društvenog oslonca . . .

Opštenarodna socijalistička država direktni je sledbenik države diktature proletarijata i produžava rad koji je ona započela u izgradnji komunizma. Između države diktature proletarijata i opštenarodne države nema neprelaznog zida, naprotiv, prva nosi u sebi od samog početka obeležja sveopšte demokratije i postepeno se razvija u drugu, koja produžava delo prve . . . Upravo u tome je ključ za pravilno shvatanje toga da su država diktature proletarijata i opštenarodna socijalistička država — države jednog istog socijalističkog tipa, ali na raznim etapama njenog razvitka.

Drugim rečima, kada govorimo o opštenarodnoj državi onda je reč ne o novom tipu države, nego o *novoj etapi* u razvitku socijalističke države u periodu izgradnje komunizma. Ta nova etapa karakteriše se time što, kao rezultat iščezavanja klasnih antagonizama u društvu, država više nije oruđe klasne vladavine. Iščezla je, prema tome, važna komponenta države diktature proletarijata — vladavina nad eksploatatorima i gušenje njihovog otpora. Ali ostaju svi drugi elementi koji čine suštinu socijalističke države: vlast radnog naroda s radničkom klasom na čelu, savez radničke klase sa seljaštvom, istorijski cilj ove državnosti — obezbeđenje pobeде komunizma, rukovoдеća uloga komunističke partije. To znači da naziv socijalističke države na novom stadiju razvitka kao opštenarodne države izražava zakonomerni razvitak rezultat diktature proletarijata u državu celog naroda . . .

Država razvijenog socijalističkog društva je dalji razvitak novog, višeg tipa demokratije, proširivanje i produbljivanje demokratizma političke vlasti trudbenika. U tome se i sastoji dijalektika prelaza od države diktature proletarijata u političku organizaciju celog naroda pri rukovoдеćoj ulozi radničke klase, njihova istorijska sukcesivnost i organska povezanost.

Sovjetska socijalistička opštenarodna država sačuvala je i zajedno s tim razvila iste one forme države koje su bile i za vreme diktature proletarijata — republiku sovjeta, koja obezbeđuje potpuno narodovlašće. Ali pri diktaturi proletarijata sovjeti su bili, s jedne strane, organi političke vladavine trudbenika nad eksploatatorima, s druge strane organi državnog rukovođenja radničke klase nad neproleterskim trudbeničkim masama, a s treće — organi učešća svih trudbenika u ostvarivanju njihove političke vlasti.

U socijalističkoj opštenarodnoj državi sovjeti postaju sveobuhvatna organizacija naroda, pretvaraju se u odlučujuću organizaciono-političku snagu za ostvarivanje zadataka komunističke izgradnje, ostajući, kao i ranije, organi političke vlasti trudbenika, izraz njihove volje i njihovih korenitih interesa . . .

Ukoliko u razvijenom socijalističkom društvu nema eksploatorskih klasa, pa prema tome nema neophodnosti gušenja klasnih protivnika, utoliko se opštenarodna socijalistička država ne ispoljava više u tradicionalnom klasnom poimanju, tj. kao oruđe diktature jedne klase nad drugom.

Iz toga, nikako ne proizilazi da je socijalistička opštenarodna država uopšte besklasna ili natklasna država. Na žalost, razmatranje opštenarodne države kao države koja je izgubila svoj klasni sadržaj sreće se u literaturi . . .

. . . Socijalistička država je po svojoj suštini politička vlast trudbenika s radničkom klasom na čelu. Ali, u periodu do izgradnje razvijenog socijalističkog društva njena suština se ispoljava u vidu diktature proletarijata u interesu svih trudbenika, tj. većine naroda. U razvijenom socijalističkom društvu suština socijalističke države nalazi svoje najpunije ispoljavanje kao politička vlast svih trudbenika, celog naroda (pošto ne postoje antagonističke klase) s radničkom klasom na čelu . . .

Potpuna i konačna pobeда socijalizma, izgradnja razvijenog socijalističkog društva u SSSR, ostvarenje socijalnog, političkog i idejnog jedinstva sovjetskog naroda, porast kulture i političke svesti masa — sve te okolnosti s kojima je povezano prerastanje socijalističke države u opštenarodnu stvaraju stabilnu osnovu za dalji razvitak socijalističke demokratije, za još veće zbližavanje društva i države. Razvitak demokratije, neprekidno rastuće uvlačenje širokih masa u državni rad, prema tome, neprekidno se slivaju s procesom prerastanja socijalističke državnosti u komunističko društveno samoupravljanje. Zajedno s tim, svestrani razvitak

demokratije je istovremeno i unutrašnji sadržaj prelaza ka komunističkoj organizaciji upravljanja poslovima društva . . .

. . . Očigledno je da su i socijalistička država i društveno komunističko samoupravljanje forme organizacije društva. Još od momenta svog rađanja socijalistička država je prestala da bude snaga koja se suprotstavlja društvu i koja se uzdiže iznad njega. Ceo proces razvitka socijalističke državnosti je proces zbližavanja društva i države, „apsorbovanje“ drugog prvim, koje se završava njihovim potpunim sjedinjavanjem u uslovima društvenog komunističkog samoupravljanja. Prema tome, komunističkog samoupravljanje nastaje i razvija se ne uporedo s državom, nego *neposredno iz nje*, kao i iz političke organizacije društva u celini pošto ona izgubi političke osobine i pošto se svestrano razvije demokratija.

Prema tome, očigledna je sukcesivnost komunističkog društvenog samoupravljanja u odnosu na državno-političku organizaciju društva. Podvlačeći tu sukcesivnost mi samim tim naglašavamo da država ne iščezava bez traga, nego u toku svog razvitka prerasta u komunističko samoupravljanje. Prema tome, odumiranje države je njena „negacija“, to je „negacija kao momenat veze, kao momenat razvitka, sa sadržavanjem pozitivnog . . .“. Na smenu njoj dolazi viša, nedržavna, nepolitička organizacija društvene vlasti koja će sa svoje strane da se usavršava i razvija . . .

(Авторский коллектив. *Социалистическое государство*.
Издательство „Юридическая литература“, Москва 1972,
str. 87, 93, 94, 99, 107—108, 497, 514)

J. M. Stepanov

VLADAVINA NARODA I SAMOUPRAVLJANJE

Prelaz u komunističko društveno samoupravljanje nije jednovremeni akt kojim se napuštaju svi atributi državne vlasti i nastupa epoha nepolitičke vladavine naroda. Komunističko samoupravljanje niče i razvija se već u uslovima socijalističke državnosti, i to ne paralelno, ne uporedo s njom, već u samoj državnosti, uz njeno usmeravajuće delovanje. U svim svojim fazama komunizam je vladavina naroda. U tome je suština i njegovog organizacionog mehanizma. Razlike se sastoje u tome što u socijalizmu vladavina naroda ima politički, društveni karakter, dok će u višoj fazi komunizma ona da se ostvaruje isključivo na društvenim načelima. Navedena suštinska razlika preodoleva se ne revolucionarnim putem, nego u toku evolucionih procesa koji se usmeravaju i kojima se svestrano razvija socijalistička demokratija.

Da je to upravo tako potvrđuje ceo tok razvitka socijalističke državnosti. Obeležja sveopšte demokratije svojstvena su i diktaturi proletarijata. U meri proširivanja socijalne baze vladavine naroda ona postepeno jačaju i kao rezultat potpune pobeде socijalizma postaju određujuća. U periodu izgradnje komunizma formiranje komunističkih društvenih odnosa je neodložni praktični zadatak.

Glavno što karakteriše narodovlašće u socijalističkoj fazi razvitka jeste tesno preplitanje i uzajamno dejstvo državnih i društvenih načela. To i čini strukturu političke organizacije socijalističkog društva mehanizmom narodovlašća i u isto vreme određuje suštinu svakog njegovog elementa.

U našoj literaturi poslednjih godina izrečena su mnoga gledišta u odnosu na pojam, principe i svojstva opštenarodne države. Ipak, kao što je pravilno primetio A. Kosicyn u razmatranju literature o pitanjima države i prava, kod nekih naučnika još postoji „težnja da se novi zaključci i stavovi o socijalističkoj opštenarodnoj državi utisnu u stare, uobičajene formule i sheme“¹.

Na primer, po mišljenju A. I. Koroljeva, socijalistička opštenarodna država je „organizacija političke vladavine trudbenika s radničkom klasom na čelu, neophodna za to da obezbedi svestrano razvijanje socijalističke demokratije, u čijem procesu se ostvaruje postepeno pretvaranje organa državne vlasti u organe društvenog komunističkog samoupravljanja . . .“². Koroljev kritikuje F. M. Burlackog za njegovo određivanje oštenarodne države kao „organa državnog samoupravljanja naroda“³. U određenju Burlackog, smatra Koroljev, nisu sasvim uspešno naznačeni osnovni pravci delatnosti socijalističke države, nije podvučena njena ogromna uloga u razvijanju demokratije itd. Sve je to možda tako, ali određenje . . . mora da objasni suštinu pojave, a, kako nam se čini, Burlacki je to uspeo da učini. U njegovom određenju otkriva se suština socijalističkog narodovlašća u periodu izgradnje komunizma: država je prestala da bude oruđe klasne vladavine; obezbediti samoupravljanje naroda — eto šta je bitno određenje države.

. . . Centralno mesto u mehanizmu političke organizacije socijalističkog društva zauzimaju sovjeti. Oni upravo zato što najuspešnije sjedinjuju u sebi obeležja državnog i društvenog rukovođenja i zato što im je suđeno da budu osnova budućeg komunističkog samoupravljanja. Eto zašto se narodovlašće u uslovima socijalizma ne može karakterisati drukčije nego kao političko *samoupravljanje*, koje pretpostavlja i s gledišta mehanizma svog ostvarivanja tesno uzajamno dejstvo države s društvenim organizacijama trudbenika pri vodećoj ulozi sovjeta . . .

¹ *Коммунист*, br. 5/1963, str. 118.

² *Правоведение*, br. 1/1962, str. 16.

³ *Советско государство и права* br. 10/1962, str., 4.

... Samo diktatura proletarijata može da dovede do trijumfa s veopšte socijalističke demokratije, koja u uslovima socijalističke državnosti i jeste društveno samoupravljanje.

Veza sovjeta s društvenim organizacijama trudbenika u procesu formiranja mehanizma socijalističkog narodovlašća ima dvostrani karakter. Oni uzajamno učestvuju u formiranju i delatnosti i jednih i drugih, usaglašeno usmeravaju napore sovjetskog naroda na rešenje zadataka komunističke izgradnje...

Samoupravljanje u uslovima socijalizma nosi politički, državni karakter. Ali, to ne znači da trudbenici učestvuju u upravljanju državom, u rukovođenju privrednom i socijalno-kulturnom izgradnjom samo preko organa predstavničkog sistema, njihovog izvršnog aparata i u svojstvu članova ove ili one društvene organizacije. Izuzetno veliki značaj za široko unošenje načela društvenog samoupravljanja ima svestrani razvitak raznoobraznih formi *neposredne demokratije*, tj. *direktnog učešća naroda* u upravljanju društvom i državom...

Društveno samoupravljanje — jedna je od konkretnih manifestacija sovjetske socijalističke demokratije. Mogu da se navedu glavni pravci razvitka sovjetske demokratije: povećanje uloge sovjeta, usavršavanje aparata upravljanja, proširivanje prava društvenih organizacija i dr. Svaki od njih karakteriše se, pre svega, trajnim produblivanjem načela društvenog samoupravljanja. Takva je dijalektika razvitka sovjetske države u celini, koja se sastoji baš u razvitku socijalističke državnosti u komunističko društveno samoupravljanje.

Ipak se jasno izdvaja *glavni pravac* u razvitku društvenog samoupravljanja u SSSR-u: *sve je veći porast značaja formi neposrednog narodovlašća*... Proširuje se *neposredno* učešće trudbenika u formiranju i delatnosti državnih organa, povećava se krug pitanja koja rešava narod *neposredno* — eto tendencije promene u međusobnom odnosu državnih i nedržavnih formi društvenog samoupravljanja u procesu razvitka sovjetske socijalističke demokratije...

Socijalističko društveno samoupravljanje, koje je nastalo zajedno sa uspostavljanjem diktature proletarijata, odmah gravitira u svom razvitku ka komunističkom samoupravljanju. O tome ubedljivo svedoči dijalektika razvitka njegovih državnih i nedržavnih formi. Njena suština nije u istiskivanju drugih prvih, nego u njihovom uzajamnom dopunjavanju i obogaćivanju u cilju postepenog uvlačenja svih građana u upravljanje, početka društvom i državom, a zatim samo društvom...

Gubitak specifičnih državnih obeležja kod sovjeta treba da se razmatra... ne kao revolucionarni skok iz jednog stanja u drugo, nego kao evolucija unutar sistema socijalističkog narodovlašća u toku njegovog pretvaranja u komunističko društveno samoupravljanje.

Prema tome, suština društvenog samoupravljanja u uslovima socijalizma sastoji se u tome što ono pretpostavlja i označava u praksi svestrano iskorišćavanje, uporedo s nedržavnim, u prvom redu svih državnih formi ostvarivanja suvereniteta naroda, tj. svih elemenata mehanizma političke organizacije. Uzajamno preplitanje državnih i nedržavnih formi dovešće u dijalektičkom razvitku do iščezavanja prvih i do potpunog razvijanja drugih, što će i da označi pretvaranje socijalističkog društvenog samoupravljanja u komunističko.

(Личность, общество и государство,
Издательство „Наука“, Москва 1966, стр. 150—152, 153, 158,
164—165, 165—166)

A. K. Belyh

SOCIJALISTIČKO SAMOUPRAVLJANJE

I socijalističko i komunističko upravljanje mogu da se smatraju vidovima samoupravljanja trudbenika. Zadržimo se na tome podrobnije.

Pojam „samoupravljanje“ u opštem smislu označava da ljudi upravljaju sami sobom. Taj pojam tesno je povezan s pojmovima „demokratija“, „narodnovlašće“. Smatra se da samoupravljanje predstavlja opštesociološku kategoriju koja je primenljiva za svako društvo. U prvobitnom društvu samoupravljanje je funkcionisalo u bukvalnom smislu te reči, jer tamo nije ni bilo posebnog sloja ljudi koji bi upravljali drugim ljudima, društvom. U klasno-antagonističkim društvima (robovlasništvo, feudalizam, kapitalizam) postoji država, tj. posebni sloj upravljača koji obezbeđuju interese vladajućih klasa, a koji se pri tome oslanjaju na oružanu silu. U tim društvima samoupravljanje (demokratija) već ne nosi univerzalni karakter. Ono se javlja kao samoupravljanje vladajućih klasa u tom smislu što one stvaraju odgovarajuću državu, a aparat upravljanja društvenim poslovima funkcioniše u interesu tih klasa...

Sistem socijalističke demokratije moguće je razdeliti na vidove po subjektima — organizacijama koje je ostvaruju. Pod tim uglom posmatranja ona predstavlja celokupnost državne (primenjeno na naše društvo — sovjetske) demokratije, partijske demokratije, sindikalne demokratije, komsomolske demokratije, zadržano-kolhozne demokratije itd.

U literaturi se ponekad poistovećuje socijalistička demokratija sa sovjetskom (državnom) demokratijom. To osiromašuje sadržaj demokratizma socijalističkog društva kao osnove komunističkog samoupravljanja. U stvarnosti socijalistička demokratija se javlja

u dve osnovne forme — u državnoj i u društveno-političkoj. Sadržaj sistema političke organizacije našeg društva u celini u suštini je istovetan sistemu socijalističke demokratije.

Saglasno tome moguće je, kako nam se čini, govoriti o socijalističkom samoupravljanju koje je po svom sadržaju istovetno sadržaju sistema socijalističke demokratije.

Osnovni vidovi socijalističkog samoupravljanja su *socijalističko državno samoupravljanje i socijalističko društveno samoupravljanje*¹.

Država diktature proletarijata, koja deluje u periodu izgradnje socijalizma — jeste proleterska demokratija. Ona može da se smatra socijalističkim državnim samoupravljanjem prvenstveno radničke klase. U prošlosti ona se javljala pre svega kao predstavništvo radničke klase u sovjetima.

Država diktature proletarijata koja prerasta u opštenarodnu državu u periodu završetka izgradnje socijalističkog društva, stvaranja razvijenog socijalističkog društva, može da bude određena kao socijalističko državno samoupravljanje trudbenika. Proleterska demokratija se sve više pretvara u opštenarodnu socijalističku demokratiju. Ustav SSSR-a od 1936. godine dao je jednaka politička prava svim trudbenicima. Nova etapa razvitka socijalističke demokratije našla je svoj odraz u novoj etapi razvitka socijalističkog samoupravljanja. Iz prevashodno proleterskog ono počinje i sve više postaje državno samoupravljanje svih trudbenika, celog naroda. Osobine sveopšte socijalističke demokratije, koje su svojstvene državi diktature proletarijata od momenta njenog rođenja, sa razvojem socijalizma jačaju i na savremenoj etapi razvitka našeg društva postale su predominantne. Proleterska demokratija potpuno se pretvorila u svenarodnu demokratiju. Sada se već stvorilo socijalističko državno samoupravljanje celog naroda, što i izražava opštenarodna država.

Socijalistička opštenarodna država je prethodnik komunističkog samoupravljanja. Baš socijalističko državno samoupravljanje celog naroda praktički počinje da prerasta u komunističko nedržavno samoupravljanje.

Analogno državnom socijalističkom samoupravljanju, socijalističko društveno samoupravljanje može da se подели, u skladu sa etapama nastanka i razvitka socijalističkog društva, na socijalističko društveno samoupravljanje pre svega radničke klase (period izgradnje socijalizma u osnovnom), socijalističko samoupravljanje svih trudbenika u razvitku (period završetka stvaranja razvijenog

¹ Nama se čini da se dopušta netačnost kada se u odnosu na socijalizam govori samo o društvenom samoupravljanju, imajući pri tom u vidu delatnost samo društvenih organizacija. S druge strane, nekada se socijalističko društveno samoupravljanje neprimereno izjednačavalo s komunističkim samoupravljanjem. Socijalističkom društvenom samoupravljanju dolazi na smenu komunističko društveno samoupravljanje. Oni se suštinski, kvaliteto razlikuju.

socijalističkog društva), socijalističko društveno samoupravljanje celog naroda koje se stvorilo (razvijeno socijalističko društvo, period razvijene izgradnje komunizma).

Po sferama delatnosti socijalistička demokratija može da se подели na: političku u užem smislu, privredno-političku, socijalno-političku i kulturno-političku. U skladu s tim može da se govori o socijalističkom samoupravljanju u političkoj sferi u užem smislu, o socijalističkom ekonomskom samoupravljanju, o socijalističkom samoupravljanju u socijalnoj sferi, o socijalističkom samoupravljanju u duhovno-kulturnoj oblasti.

Politička organizacija društva u celini pri prelazu od kapitalizma ka socijalizmu može da se odredi kao sistem socijalističkog samoupravljanja u osnovi radničke klase, tj. kao sistem diktature proletarijata. Politička organizacija društva u periodu stvaranja razvijenog socijalističkog društva (završetak izgradnje socijalizma) je političko samoupravljanje svih trudbenika u razvoju. Politička organizacija društva u periodu razvijene izgradnje komunizma već je stvoren sistem socijalističkog samoupravljanja celog naroda.

Postavlja se pitanje: da li je uopšte potrebno postavljati pitanje o samoupravljanju u uslovima socijalizma? Po našem mišljenju, to je ne samo potrebno, nego i neophodno.

Prvo, u formalnom smislu o samoupravljanju se može govoriti u svakom društvu. Ipak, u poređenju s formama demokratije klasno-antagonističkih eksploatorskih društava, kategorija samoupravljanja u suštini može da se primeni baš na socijalističku demokratiju, na narodnovlašće u socijalizmu.

Drugo, u ustavima mnogih kapitalističkih država njihovi organi označuju se kao organi samoupravljanja. Primenjujući pojam i razvijajući suštinu socijalističkog istinskog samoupravljanja trudbenika, koje se izražava političkom organizacijom socijalizma, mi suprotstavljamo socijalističku demokratiju buržoaskoj, razobličujemo ideologiju antikomunizma.

Neophodno je podvući da je još u Programu RKPb (1919) rečeno: „... Sovjetska država ostvarila je, između ostalog, u neuporedivo širem vidu nego bilo gde na drugom mestu, lokalno i oblasno samoupravljanje, bez bilo kakvih odozgo postavljenih vlasti“².

U materijalima 21. kongresa partije nalazi se stav o tome da je socijalistička demokratija „istinska vlast naroda, da je ona svestrani razvoj samodelatnosti i aktivnosti trudbeničkih masa, njihovo samoupravljanje“³. U Programu KPSS sovjeti deputata trudbenika određeni su kao „lokalna samouprava“, a zadruge

² Videti: *КПСС в резолюциях...*, ч. 2, изд. 8, М., 1970, стр. 42.

³ *Внеочередной XXI съезд КПСС...*, Стеногр. отчет, т. I, стр. 103. Такође videti: *Государство всего народа*. Ред. статья. „Правда“ 12. декабря 1964.

(kolhozi, potrošačke, stambene itd.) kao „škola društvenog samoupravljanja“⁴.

Zato je prirodno što mnogi, sovjetski teoretičari u svojim radovima uvode i primenjuju pojam „samoupravljanje“ kao određeno svojstvo političke demokratije socijalističkog sistema.⁵

Ipak, o samoupravljanju u socijalizmu dosad se govorilo nekako stidljivo, uzgred. Ako se to pitanje i postavljalo, to se činilo ili u odnosu na državu, ili odnosu na društvene organizacije. Po našem mišljenju, treba postaviti i široko istražiti pitanje o socijalističkom samoupravljanju u celini, o njegovim obeležjima, vidovima, etapama razvitka itd.⁶

⁴ XXII съезд КПСС, стенограф. отчет, том III, М., 1962, стр. 305, 309.

⁵ Tako su G. Glejzerman i V. Ukrajincev još 1958. govorili o neosnovanosti isključivanja organa socijalističke države „iz organa samoupravljanja naroda“ (v.: Г. Глезерман, В. Украинцев, *Социализм и государство* „Проблемы мира и социализма“ 1/1958, стр. 25, 26). V. V. Platkovski piše: „... Sovjetski centralni organi vlasti nisu nasuprot lokalnim organima vlasti i ceo državni sistem predstavlja samoupravljanje radbenika, naroda“ (В. Платковский, *Выдающееся произведение на учной коммунизма*) (К 75-летию выхода в свет книги Ф. Энгельса „Прохождение семьи...“) „Коммунист“ 1950, стр. 80; videti takođe njegov rad *Политическая организация при переходе к коммунизму* (М., 1962, с. 86). F. M. Burlacki u knjizi *Država i komunizam*, analizirajući demokratsku suštinu opštenarodne države, izvodi zaključak: „Možda je najtačnije govoriti o njoj kao o organu državnog samoupravljanja naroda, koji predstavlja istorijsku etapu na putu prema komunističkom društvenom samoupravljanju“ (Ф. М. Бурлацкий. 1) *Государство и коммунизм*. М., 1963, стр. 142; 2) *Вопросы государственного в широком Программы КПСС*. — „Коммунист“ 13/1961, стр. 44; 3) *О некоторых вопросах теории общенародной социалистической государственности*, „Советское государство и право“ 10/1962, стр. 4).

D. I. Česnokov formulisao je stav: „Radanje socijalističke državnosti jeste istovremeno radanje samoupravljanja naroda“; „sovjeti — to je forma samoupravljanja naroda i politička forma države“ (Д. И. Чесноков, 1) *Советское государство, его важнейшая роль*. „Правда“, 1967, 27 февраля; 2) *Исторический материализм*. М., 1966., стр. 300 и др.).

O različitim aspektima samoupravljanja radbenika u socijalizmu takođe se govori u radovima A. Bovina, A. F. Brjanskog, M. Vondračeka, I. N. Gavrilena, L. A. Grigorjana, D. A. Kerimova, M. D. Šargorodskog, V. F. Kotoka, A. I. Lazareva i B. M. Lukjanova, V. A. Pertcika, J. T. Sudnicina i dr. U razmatranoj recenziji *Исследования в области политической организации социалистического общества* („Вопросы философии“ 4/1967, стр. 137), V. Varčuk i V. J. Razin primećuju da termin „državno samoupravljanje“ nije prikladan utoliko „da ako se on primenjuje bez objašnjenja“ u stvari je „lišen smisla“. Taj termin, kao i svaki drugi složen pojam, treba razjasniti. Ali to, po našem mišljenju, uopšte ga ne čini „neprikladnim“.

⁶ Takvo postavljanje pitanja o socijalističkom samoupravljanju ostvario je ovaj autor u radovima: A. K. Belyh, 1) *XXI съезд КПСС о путях и условиях омирания государства*. Уч. зап. кафедр обществ. наук вузов Ленингр., вып. III, „Философия“, 1961, стр. 84; 2) *О перерастании социалистической государственности в коммунистическое самоуправление*. В кн. *Государство и коммунизм*, Л., 1962, стр. 21; 3) *О диалектике омирания государства*. — „Советское государство и право“, 1/1963, стр. 19—20; 4) *КПСС и формирование коммунистического самоуправления*, Там же, 10/1963, стр. 14—15.

Treće, pojam socijalističko samoupravljanje odražava u sumarnoj formi opše osobine i svojstva upravljanja društvom u socijalizmu i komunizmu. U oblasti razvoja samoupravljanja društvom izražava se opšta zakonitost nastajanja više faze komunizma — ona niče na osnovi svestranog razvitka socijalizma.

Četvrto, važna osnova širokog uvođenja pojma socijalističko samoupravljanje jeste to što ono odražava njegove kvalitativne odlike od komunističkog samoupravljanja. Baš taj pojam pomaže da se dublje vide ne samo opšte osobine, nego i suštinske razlike između ta dva vida upravljanja. Čak i na najvišem stupnju svog razvitka socijalističko samoupravljanje naroda ne može da bude poistovećeno s komunističkim samoupravljanjem. Oni su bliski, srodni, ali nikako ne i istovetni.⁷

J. M. Kozlov

DRUŠTVENO UPRAVLJANJE I SAMOUPRAVLJANJE

... Može li se govoriti o državnom samoupravljanju? Nije li više osnovano reći da se u savremenim uslovima kao forma narodnovlašća javlja opštenarodna država, u kojoj se sve više razvijaju društvena načela, s tim što će u komunizmu formom narodnovlašća da postane sistem komunističkog društvenog samoupravljanja. Čini se da je postavljanje pitanja o „državnom samoupravljanju“ samo po sebi krajnje sporno. S druge strane, samoupravljanje „u užem smislu reči“ ne može da bude povezano samo sa učešćem društvenih organizacija u ostvarivanju državnih zadataka. Verovatno ne može a da se ne respektuje činjenica što su društvene organizacije samoupravljačke, što se principi samoupravljanja najjasnije ispoljavaju u njihovoj delatnosti, u njihovim unutrašnjim pitanjima...

Na taj način izaziva sumnju pokušaj da se već na savremenoj etapi razvitka socijalističke državnosti poistoveti delatnost države i društva...

Društveno upravljanje u svojoj osnovi jeste samoupravljanje, jer se ovde sve ostvaruje po volji članova dobrovoljnih objedinjenja i gotovo potpuno njihovim neposrednim snagama, što može da bude posmatrano kao zametak budućeg komunističkog samoupravljanja. Osobenost sadašnjeg perioda je to što se društveno upravljanje razvija uporedo s državnim, u tesnom uzajamnom dejstvu s njim. Slično paralelno postojanje dvaju načela u sistemu upravljanja poslovima društva određuje njihov uzajamni uticaj jednog na drugo, u procesu čega se... sve jasnije posmatra

⁷ A. K. Belyh, op. cit. str. 90—96.

buduća organizacija društvenog života. Pri tome ona, prirodno, nastaje kao rezultat ne proste zamene sistema državnog upravljanja nečim drugim, nego kao rezultat postepenih promena u toku kojih, pod delovanjem sve razvijenijih formi društvenog upravljanja (samoupravljanja), sama socijalistička država, na kraju krajeva, potpuno gubi državna obeležja i državnost prerasta u komunističko samoupravljanje . . .

Prema tome, društveno upravljanje i komunističko društveno samoupravljanje imaju jedinstvenu osnovu — samoupravljanje. U prvom slučaju, ipak, reč je o samoupravljanju odgovarajućih nedržavnih kolektiva, a u drugom — o samoupravljanju koje ostvaruju svi članovi društva (neposredno ili preko predstavničkih organa). Kao rezultat navedenog zajedništva sistem komunističkog društvenog samoupravljanja razlikovaće se od sada postojećeg sistema državnog upravljanja pre svega po tim istim osobinama koje sada čine osnovu razgraničenja državnog i društvenog upravljanja. Ta obeležja su: a) u komunizmu neće biti državnih službenika, b) u komunizmu neće biti posebnog aparata prinude, nego će neophodnu društvenu prinudu da ostvaruje sam narod.

(Козлов Ю. М., *Соотношение государственной и общественной управлений в СССР*. Издательство „Юридическая литература“, Москва 1966, стр. 61—61, 83—84).

PUTEVI I ETAPE PREOBRAŽAJA POLITIČKE ORGANIZACIJE RAZVIJENOG SOCIJALISTIČKOG DRUŠTVA U KOMUNISTIČKO DRUŠTVENO SAMOUPRAVLJANJE

A. K. Belyh

FORMIRANJE KOMUNISTIČKOG SAMOUPRAVLJANJA — RAZVITAK I ODUMIRANJE POLITIČKE ORGANIZACIJE DRUŠTVA

Govoreći u kratkoj i opštoj formi, nastanak komunističkog samoupravljanja je proces jačanja i razvitka celokupnog sistema socijalističkog upravljanja, sistema političke organizacije socijalizma. U tom procesu svestrano se učvršćuju i jačaju zajednička obeležja i svojstva tih dvaju vidova upravljanja, a postepeno se sužavaju, otpadaju i odumiru specifična socijalistička svojstva i karakteristike upravljanja društvom prve faze komunizma. Odumire sve to što razlikuje sistem socijalističkog upravljanja kao političku organizaciju društva od organizacije komunističkog upravljanja kao nepolitičkog.

Jedan od važnih aspekata stvaralačkog razvitka naučnog komunizma, komunističke političke teorije od strane naše Partije je otkrivanje organske unutrašnje veze problema odumiranja države i nastajanja komunističkog samoupravljanja.

Još u zori socijalističke izgradnje 8. kongres RKP(b) je u jednoj od svojih rezolucija zaključio: „Sovjetska klasna država u meri organizovanja socijalističke privrede sve će se više rastvarati u aparatu koji rukovodi proizvodnjom i raspodelom i u

kulturno-administrativnim organima. Pošto se oslobodi svoje klasne prirode, država će prestati da bude država i postaće organ privredno-kulturnog samoupravljanja¹.

U materijalima 21. kongresa Partije formulirano je: „Pitanje o odumiranju države, ako se ono shvati dijalektički, pitanje je o razvitku socijalističke državnosti u komunističko društveno samoupravljanje.“²

Program KPSS odredio je kao glavni smer razvitka socijalističke državnosti u periodu izgradnje komunizma — svestrani razvitak i usavršavanje socijalističke demokratije, aktivno učešće svih građana u upravljanju državom, u rukovođenju privrednom i kulturnom izgradnjom, poboljšanje rada državnog aparata i jačanje narodne kontrole nad njegovom delatnošću.

U Programu KPSS formulisan je i fundamentalni zaključak: „U procesu daljeg razvitka socijalističke demokratije ostvariće se postepeno pretvaranje organa državne vlasti u organe društvenog samoupravljanja“; „Razvitak socijalističke državnosti postepeno će dovesti do njenog preobražaja u društveno komunističko samoupravljanje, u kome će se sjediniti sovjeti, sindikati, zadružne i druge masovne organizacije trudbenika. Taj proces će označiti dalji razvitak demokratije koji obezbeđuje učešće svih članova društva u upravljanju društvenim poslovima.“³ U Tezama CK KPSS za pedesetogodišnjicu Velikog oktobra istaknuto je: „Otkrivajući zakonitost prerastanja socijalizma u komunizam, Partija je . . . razradila naučne principe organizacije i upravljanja narodnom privredom, teorijski je zasnovala razvitak socijalističke državnosti u komunističko samoupravljanje.“⁴

Bez preuveličavanja se može reći da je otkrivanje unutrašnjih veza procesa razvitka i odumiranja države sa procesima nastajanja komunističkog samoupravljanja jedna od važnih zasluga marksizma-lenjinizma. Dat je odgovor na jedno od najsloženijih pitanja naučnog komunizma — o glavnom putu razvijanja i odumiranja države, političke organizacije društva. Taj se put sastoji u preobražaju socijalističke državnosti u komunističko samoupravljanje. Drugim rečima, taj put se sastoji u svestranom razvijanju socijalističke demokratije. Unutrašnji sadržaj, suština procesa odumiranja političke organizacije, i jeste sveopšte razvijanje demokratije. Država koja prerasta u komunističko samoupravljanje — to i jeste odumiruća socijalistička država.

Marksističko-lenjinističko shvatanje odumiranja države izbija osnovu ispod nogu ideologa antikomunizma, koji sa naroči-

¹ КПСС в резолюциях . . . , ч. 2, изд. 8, стр. 69.

² Вне-очередной XXI съезд КПСС. Стенограф. отчет, том I, стр. 102.

³ XXII съезд КПСС. Стенограф. отчет, т. III, стр. 304; 310; т. I, стр. 166, 209, 211, 523—525.

⁴ 50 лет Великой октябрьской социалистической революции. Документы и материалы, М., 1967, стр. 63.

tom jarošću pokušavaju da pronađu protivrečja baš u našoj teoriji o odumiranju države. Suština tih pokušaja je u ignorisanju sociološkog sadržaja kategorije „odumiranja“, njenog tumačenja u uprošćenom, svakodnevnom i praktičnom smislu. Tako se, kao tipične, javljaju tvrdnje: „Odumiranje“ po svom smislu treba da bude istovetno pojmovima „samolikvidacija“ ili „propast pod dejstvom objektivnih sila istorije“. Granična linija između onoga što odumire samo po sebi i onoga što treba da bude „uništeno“ posredstvom aktivnih delovanja od strane individua ili grupe koji su sebe posvetili tom cilju ostaje neodređeno i podložno promeni.“⁵

A upravo stvar jeste u tome što odumiranje države kao pravac formiranja komunističkog samoupravljanja nije „samolikvidacija“ i nije njena „propast“, nego razvitak demokratije, postepeno slivanje države s društvom. A to je objektivno-zakonit proces, kome nije potrebno „uništenje“ države od strane „aktivnih individua i grupa“. A ako ideologe imperijalizma razdražuje socijalistička država koja se razvija i cveta — tu se ništa ne može učiniti. Takvi su zakoni društvenog razvitka.

Pod „odumiranjem“ države utemeljivači naučnog komunizma shvatali su svestrani razvitak socijalističke demokratije i otpadanje u razvijanom komunističkom društvu državno-prinudnih metoda upravljanja, otpadanje potrebe za funkcionisanjem takvih organa kao što su sud, milicija, zatvor itd. Imajući u vidu taj poslednji aspekt, oni su govorili da će u procesu prelaza od socijalizma ka komunizmu i u višoj fazi komunizma država iziveti sebe, da će iscrpiti svoje zadatke, da će doći do „uspavlivanja“ države — ona će se „raspuštati“, „iščezavati i sl. Potpuno odumiranje države može da se ostvari tek u uslovima potpune pobeде komunizma.“⁶

V. I. Lenjin je upozoravao: „Izraz „država odumire“ izabran je veoma sretno, jer on ukazuje i na njegovu postepenost i na stihijnost tog procesa.“⁷

U napred već pomenutoj knjizi, posvećenoj „analizi“ novog Programa KPSS koji je na snazi, jedan od specijalista za anti-komunizam — S. Schwarz (Švarc) — napisao je specijalni članak: „Da li će odumreti država u SSSR-u?“. Navodeći stav o odumiranju države kao njenom razvijanju u komunističko samoupravljanje, on zaključuje: „Takva formulacija . . . ne daje iscrpni odgovor na pitanje o odumiranju države, budući da takvi pojmovi, kao što su

⁵ G. Kline, *Philosophy and Practice, The Future of Communist Society*, New York, 1962, p. 65.

⁶ Videti: K. Маркс и Ф. Энгельс, *Соч.*, т. 4, стр. 447; т. 7, стр. 303; т. 19, стр. 224—225; т. 21, стр. 173 и др.

В. И. Ленин, *ПСС*, т. 25, стр. 363, 373, 391, 398, 400, 410, 411, 424—426, 429—440; т. 27, стр. 123, 130, 185—186; т. 29, стр. 89 и др.

⁷ В. И. Ленин, *ПСС*, т. 33, стр. 90.

„društveno samoupravljanje i ‚socijalistička država‘ nikako ne isključuju jedan drugi . . . Sam po sebi, fakt šireg učešća naroda u procesu državnog upravljanja ni u kom slučaju ne označava da je država iščezla. To pretpostavlja maksimalni razvitak demokratske, ‚državnosti‘ a ne odumiranje države . . . “⁸

Ali mi to ostavljamo po strani. Reč je o marksističkom shvatanju „odumiranja države“. Stvarno, „društveno samoupravljanje“ i „socijalistička država“ ne isključuju jedno drugo. Njihovo prožimanje i preplitanje je objektivno svojstvo socijalističke demokratije. Odumiranje države upravo i jeste njen razvitak u komunističko samoupravljanje. A ovo poslednje kvalitativno se razlikuje od socijalističkog društvenog samoupravljanja, o čemu se podrobnije govorilo ranije. Glavna njihova razlika sastoji se u tome što u socijalizmu zakonomerno funkcionise država, uključujući njene administrativno-pravne prinudne funkcije. Socijalističko društveno samoupravljanje dato je u vidu socijalističkih društvenih organizacija s njihovim još uvek plaćenim, profesionalnim i ne u svim karikama izbornim aparatom. Komunističko društveno samoupravljanje — to je nedržavno upravljanje preko kolektiva trudbenika, njihovih komunističkih društvenih organizacija, s njihovim potpuno izbornim i smenljivim aparatom i svim karikama. Komunističko upravljanje nije prosto „široko“, već sveopšte učešće naroda u upravljanju društvenim poslovima. Svaki član budućeg društva će aktivno učestovati u društvenom upravljanju. Dostizanje tog cilja, započetog u socijalizmu a završenog u potpunom komunizmu, dovedeće do potpunog iščezavanja državno-prinudnih funkcija i ograna. Principijelni smerovi i forme nastajanja komunističkog samoupravljanja utvrđeni su u Programu KPSS.

Što se tiče buržoaske države — na nju se stvarno ne može primeniti pojam „odumiranje“. Objektivna zakonomernost socijalističke revolucije je likvidacija, slom buržoaske državne mašine. Buržoaska država ne odumire, nego se uništava. Samo socijalistička država, samo ona stvara besklasno komunističko društvo i samim tim uslove za svoje odumiranje, „uspavljanje“. Mnogobrojni stavovi klasika marksizma-lenjinizma o tome već su sada potvrđeni bogatim iskustvom svetskog revolucionarnog pokreta, praksom socijalističke i komunističke izgradnje . . .

Marksizam-lenjinizam zasnovao je važan stav o tome da su u periodu izgradnje komunizma osnovne zakonomernosti razvitka demokratije i osnovni smerovi formiranja komunističkog samoupravljanja.

Najopštija od tih zakonomernosti je ona koja se odnosi na maksimalni razvitak celokupnog sistema političke organizacije socijalističkog društva, svih njenih elemenata i struktura. Ona se

⁸ S. M. Schwarz, *Is the state withering away in the USSR?* in: *The USSR and the Future. An Analysis of the Programme of the GRSU.* New York—London, 1963, pp. 163—164.

konkretizuje u sledećim zakonomernostima razvitka socijalističke demokratije i pojave komunističkog samoupravljanja: porast rukovodeće uloge partije; usavršavanje socijalističke državnosti, njenih funkcija i metoda, zakonitosti, povećanja uloge sovjeta kao osnovne karike države, kao organa državne i društvene vlasti; povećanje uloge i razvoj svih društvenih i samodelatnih organizacija trudbenika — sindikata, zadružnih, omladinskih itd.; jačanje političko-upravljačkih funkcija radničke klase kao rukovodeće snage društva, a isto tako i kolhozno seljaštva, inteligencije — celog naroda kao socijalističke političke zajednice; povećanje uloge socijalističkih nacija, proširenje prava i usavršavanje delatnosti svih formi socijalističke nacionalne državnosti; porast upravljačkih funkcija socijalističkog radnog kolektiva; politički razvitak ličnosti, uvlačenje svakog člana društva u ostvarenje funkcije socijalističkog upravljanja.

Komunističko samoupravljanje formira se, pre svega, na bazi razvitka socijalističke *državnosti*. To i jeste prirodno, zato što je državnost osnovni elemenat i glavna odluka i kvalitet socijalističkog upravljanja. Njeno usavršavanje, demokratizacija i potpuno slivanje s društvom biće osnovni kriteriji završetka formiranja komunističkog samoupravljanja. Jedna od funkcija društvenih organizacija je privlačenje trudbenika radu državnih organa, ostvarivanju njihovih funkcija.⁹

Za pravilno shvatanje puteva i formi odumiranja države, političke organizacije društva i nastajanja komunističkog samoupravljanja izuzetni značaj ima marksističko-lenjinističko određivanje socijalističke države kao „poludržave“, „ne sasvim države“, „države ne u potpunom smislu reči“, „prelazne države“, „prelazne forme od države ka nedržavnosti.“¹⁰

Postavlja se pitanje: da li je moguće u svim aspektima i svim odnosima poistovetiti pojmove „odumiranje države“ i „razvitak državnosti u komunističko samoupravljanje“? Čini se da ne može. Oni su istovetni po suštini, ali ne u potpunosti, ne apsolutno.

⁹ U našoj štampi s razlogom je podvrgnuta kritici predstava o razvitku političke organizacije društva, formiranju komunističkog samoupravljanja i odumiranju države kao pre svega ili čak isključivom procesu predaje državnih funkcija društvenim organizacijama i razvitku tih organizacija. Pomenutu kritiku videti:

М. Пискотин, В. Лазарев, Д. Гайдуков, *Советы, демократия, самоуправление.* „Коммунист“ 4/1964; Ц. А. Ямпольская, *Общественные организации и развитие советской социалистической государственности.* М., 1965, стр. 104—108; В. Чхиквадзе, Н. Фарберов, В. И. Ленин о социалистическом государстве, „Коммунист“, 5/1967, стр. 21—22; И. С. Самощенко, *Содержание убеждения и принуждения в социалистическом государстве.* „Советское государство и право“, 2/1967.

¹⁰ Videti: В. И. Ленин, *ПСС*, т. 32, стр. 180; т. 32, стр. 127; т. 33, стр. 18, 42, 55, 65, 66, 84, 102, 167, 171, 172, 179.

U našoj specijalizovanoj literaturi pojam „odumiranje“ primenjuje se skoro isključivo samo prema onim organima i funkcijama države kojima je suđeno da iščeznu, da otpadnu u komunizmu.¹¹ Principijelno to je bezuslovno pravilno. Ipak, pojam „odumiranje“ u određenom smislu može da se primeni i prema državnim funkcijama i aspektima koji nisu državni u pravom smislu, koji će se sačuvati i u komunizmu. Njihovo „odumiranje“ izraziće se u tome što će oni da izgube sadašnji politički karakter. Mogućnost takve široke primene pojma „odumiranje“ određuje se time što je proces odumiranja socijalističke države u suštini istovetan sa pretvaranjem državnosti u komunističko samoupravljanje. Nastajanje poslednjeg, pak, obuhvata pre svega i u osnovnom razvitak organa i funkcija koje nisu državne u pravom smislu, njihovo pretvaranje iz državno-političkih u društvene.

U Programu KPSS ukazuje se na to da će se u komunizmu sačuvati društvene funkcije i „organi planiranja i evidencije, rukovođenja privredom i razvojem kulture“, koji su analogni sadašnjim državnim funkcijama i organima, ali će oni „izgubiti politički karakter.“¹²

U govoru na 22. kongresu KPSS M. A. Suslov je primetio: „Proces odumiranja socijalističke države, koji se već odvija, ne treba ipak shvatiti kao pretvaranje države ni u šta.“¹³ Komunističko društvo — to je visokoorganizovana zajednica ljudi rada. Zajedno s tim proces formiranja komunističkog samoupravljanja, odumiranje države uključuje u sebe i iščezavanje, izivljavanje, otpadanje državnih aspekata, organa i funkcija u užem smislu.¹⁴ Pretpostavlja se da ima osnova da se razgraniče sledeće nijanse pojmova „odumiranja države“: odumiranje države u širem

¹¹ Među mnogim tipičnim su i ovakvi stavovi: „Proces odumiranja države obuhvata ceo period prerastanja socijalističkog društva u komunističko i završava se u potpunom komunizmu. On se izražava u tome što jedne funkcije države odumiru, kao što je odumrla u svoje vreme funkcija gušenja eksploatatora, a druge funkcije se razvijaju i usavršavaju, stvarajući pretpostavke za gubljenje svog političkog karaktera“ (Д. И. Чесноков, *К коммунистическому самоуправлению*. — В. кн. *О коммунизме*, Книга для чтения, М., 1963, 296).

Analogne teze formulisane su u radovima: А. М. Румянцев, *О некоторых социологических концепциях современного ревизионизма*, „Вопросы философии“, 8/1959; А. Бовин, *От государства к самоуправлению*, „Известия“, 1961, 25 августа; Г. Л. Фурманов, В. И. Ленин о высшей форме государства, М., 1962, стр. 133—135; М. И. Мишин, *О сущности и этапах развития Советской социалистической государственности*, стр. 32.

¹² XXII съезд КПСС, стенограф. отчет, т. III, стр. 310.

¹³ Ibid., т. I, стр. 524.

¹⁴ Teško je potpuno se saglasiti sa tvrdnjom: „Glavna linija procesa odumiranja, glavni njegov smer nije u otpadanju funkcija, nego u postepenom prerastanju socijalističke državnosti u društveno samoupravljanje“. (В. М. Сикорский, *Социалистическое государство и современный ревизионизм*, Минск, 1961, стр. 176). U tom stavu „отпаданje funkcija“ neosnovano se isključuje iz procesa razvitka državnosti u komunističko samoupravljanje.

smislu (odražava celokupnost procesa pretvaranja državnosti u komunističko samoupravljanje, tj. kao gubitak u budućnosti niza državnih organa i funkcija — kao gubitak njihovog političkog karaktera, iako će sami ti organi i funkcije da se očuvaju, a isto tako i otpadanje, postepeno iščezavanje u potpunom komunizmu niza državnih organa i funkcija); odumiranje države u uslovnom, relativnom smislu (primenljivo na te strane, organe i funkcije, koji će se očuvati u komunizmu, ali će izgubiti sadašnji politički karakter, koji je uslovljen prisustvom klasnih razlika unutar društva i postojanjem još uvek kapitalističkih država); odumiranje države u pravom, užem smislu (označava otpadanje, postepeno iščezavanje, u doba potpune pobede komunizma, državnih organa i funkcija u užem smislu, koje obezbeđuju državnu prinudu).

Već je rečeno da su osnivači naučnog komunizma pojam „odumiranje“ države pre svega povezivali sa stavovima — država je iscrpela svoje zadatke, ona „iščezava“, postaje „izlišna i sama se uspavljuje“, ona „se raspušta“.

V. I. Lenjin je u govoru na I opšteruskom kongresu Saveta narodne privrede (maj 1918) podvlačio da „što se budu dalje razvijale tekovine oktobarske revolucije . . . i učvršćenje socijalističkog uređenja, tim više, tim jača će postajati uloga saveta narodne privrede, kojima jedino predstoji od svih državnih ustanova da sačuvaju za sebe trajno mesto, koji će biti tim trajnije ukoliko smo bliži uspostavljanju socijalističkog poretka, ukoliko manje bude potreba za aparatom čisto administrativnim, za aparatom koji se bavi čisto i samo upravljanjem . . . Tom aparatu upravljanja u pravom, užem smislu reči, aparatu stare države, suđeno je da odumre, a aparatu tipa Višeg saveta narodne privrede suđeno je da raste, da se razvija i jača, da ispunjava celokupnu najglavniju delatnost organizovanog društva.“¹⁵

Kao što vidimo, i ovde V. I. Lenjin pojmove „biće manje potrebe“, „suđeno umirati“ primenjuje prema „administrativnom aparatu“, „koji se bavi upravljanjem u užem smislu“, tj. prema prinudnom aparatu, koji je blizak „aparatu stare države“.

Sve to i označava da je pojam „odumiranje države“ u užem, tačnom, potpuno pravom smislu reči primenljiv samo ka pravim državnim aspektima i osobinama, pre svega ka prinudnim državnim organima i funkcijama, onima koji otpadaju, iščezavaju u komunizmu.

Na taj način odumiranje države u pravom smislu jeste važan, ali samo jedan od aspekata razvitka socijalističke državnosti u komunističko samoupravljanje. Tim više nije moguće potpuno poistovetiti pojam „odumiranje države u pravom smislu“ i pojam „razvitak socijalističke demokratije“, „nastajanje komunističkog samoupravljanja“. Poslednje će se obrazovati ne iz toga što će se

¹⁵ В. И. Ленин, *ПСС*, т. 36, стр. 377—378.

skraćivati, iščezavati i otpadati, nego iz državnih organa i društvenih organizacija koje će se u preobraženom vidu očuvati u komunističkom društvu.

Moguće je formulirati zaključak: nastajanje komunističkog samoupravljanja razvijace se u dve osnovne forme koje se međusobno prožimaju — putem odumiranja u pravom smislu (otpadanja) i putem preobražavanja (gubitak političkog karaktera) različitih karika, elemenata i funkcija političke organizacije socijalističkog društva.

Iz svega izloženog sledi da odumiranje države u pravom (užem) smislu nema osnova da se poistoveti sa razvitkom sovjetsko-državne demokratije u celini. Taj (poslednji) proces javlja se ne samo u vidu usavršavanja državno-prinudnih funkcija i organa (aspekt pravog odumiranja države), nego i putem usavršavanja za socijalističku državu osnovnih organa i funkcija — sovjeta, privredno-organizatorskih, kulturno-vaspitnih funkcija i njihovih organa.

Ne treba u svim odnosima poistovećivati ni jačanje države (razvitak državnih formi demokratije u celini) i njeno odumiranje u pravom smislu (evolucija samo prinudno-administrativnih organa i funkcija). Drugo je deo prvog.

S druge strane, odumiranje države ne treba u svim odnosima poistovećivati s njenim jačanjem još i zato što se odumiranje prinudnih funkcija (odumiranje u užem, pravom smislu) odvija delimično i preko elemenata slabljenja tih funkcija, o čemu će se podrobnije govoriti dalje.

Nema osnova da se otpadanje funkcija klasnog ugnjetavanja sovjetske države poistovećuje sa odumiranjem države u celini. Politički karakter osnovnih funkcija naše države ne iščezava, ne smanjuje se. Taj karakter povezan je, pre svega, ne s metodom prinudno-pravnog regulisanja, nego s postojanjem klasnih razlika u društvu. Gubitak političkog karaktera državnih funkcija počee tek u uslovima visokorazvijenog besklasnog komunističkog društva.

Ranije se govorilo o međusobnom odnosu odumiranja države u različitim aspektima, o razvitku socijalističke državnosti u komunističko samoupravljanje u celini. Istovremeno, kako je već podvučeno, komunističko upravljanje ima za osnovu svog formiranja i sve druge elemente i karike političke organizacije socijalističkog društva.

Opšte je poznata važna uloga sindikata, kolhozno-zadružnih organizacija, Komsomola i drugih društvenih organizacija radbenika. Njihov razvitak i porast njihove uloge jedan je od osnovnih pravaca i zakonomernosti razvijanja socijalističke demokratije i nastajanja komunističkog samoupravljanja.

Uporedo i u uzajamnom delovanju s tim funkcioniše zakonomernost zbližavanja, preplitanja i socijalističkog državnog (preko države) i društvenog (preko društvenih organizacija) upravljanja. Njihovo potpuno slivanje u višoj fazi komunizma

javiće se kao jedan od najvažnijih kriterija završetka formiranja komunističkog samoupravljanja.

Proces preplitanja državnog i društvenog upravljanja u socijalizmu ostvaruje se neprekidno i izražava se u sledećim osnovnim formama: 1) raste uloga i razvijaju se Vrhovni i lokalni sovjeti kao organi državne vlasti i masovne društvene organizacije naroda¹⁶; 2) demokratizuje se i usavršava državni aparat putem razvijanja njegove delatnosti na društvenim načelima¹⁷; 3) proširuje se i produbljuje ostvarivanje funkcija upravljanja, gde država istupa zajedno sa društvenim organizacijama¹⁸; 4) nastaju i funkcionišu jedinstveni državno-društveni organi¹⁹; 5) funkcije pojedinih državnih organa predaju se društvenim organizacijama²⁰.

A. K. Belyh, op. cit. str. 126—140

L. Karapetjan N. Razin

SOVJETI I KOMUNISTIČKO SAMOUPRAVLJANJE

Pitanje o prelazu ka komunističkom samoupravljanju razmatra se u našoj literaturi pre svega s tačke gledišta odumiranja države, razvitka, promena i preobražaja njenih funkcija i organa. To je potpuno razumljivo jer je država osnovni nosilac političke vlasti, koja čini osnovu političke organizacije društva.

¹⁶ Videti: П. Агмазов, *Дальнейшая демократизация местных Советов в период строительства коммунизма*. Автореферат канд. дисс., М., 1965; Л. А. Григорян, *Советы — органы власти и самоуправления*. М., 1965; Л. Карапетян, В. Разин, *Советы общенародного государства*. М., 1964; *Местные Советы на современном этапе*, М., 1965; *Последнее развитие Советов в органы коммунистической самоуправления*, М., 1965.

¹⁷ Savremeni proces razvitka društvenih načela u delatnosti socijalističke države temeljno je izučen u sledećim radovima: В. М. Бенденко, *Общественные начала в управлении производством*, М., 1966; Ф. М. Рудич, *Сочетание государственных и общественных начал в управлении производством в период строительства коммунизма*. Автореферат канд. дисс., М., 1965; *Сочетание государственных и общественных начал в управлении производством*, Сб. статей. М., 1965.

¹⁸ Videti: А. И. Лукьянов, Б. М. Лазарев, *Советское государство и общественные организации*, М., 1961; Ц. А. Ямпольская, *Общественные организации и развитие социалистической государственности*.

¹⁹ Videti: Ц. А. Ямпольская, 1) *Общественные организации и развитие социалистической государственности*, стр. 80—90; 2) *Массовые организации в Советском государстве*, „Коммунист“, 3/1963.

²⁰ Videti: М. Т. Баймаханов, *О переходе функций государственных органов к общественным организациям*, Алма-Ата, 1965.

Ipak, pitanje o prelazu ka komunističkom samoupravljanju treba razmatrati ne samo s tačke gledišta odumiranja države, nego i s tačke gledišta razvitka celokupne političke organizacije društva.

S tim u vezi niče pitanje od izuzetne važnosti za teoriju i praksu komunističke izgradnje — o sukcesivnosti formi upravljanja društvom. Drukčije rečeno, to je pitanje o vezi političke organizacije socijalističkog društva i komunističkog samoupravljanja.

Još u rezoluciji Drugog kongresa Kominterne bila je izneta pretpostavka da će na putu ka konačnoj pobedi komunizma uloga savremenih osnovnih proleterskih organizacija (partije, sovjeta, sindikata da se menja i da će na njihovoj osnovi da se postepeno iskristališe jedinstven tip radničke organizacije. Te ideje našle su svoj odraz i u novom Programu KPSS: „Razvitak socijalističke državnosti postepeno će dovesti do njenog preobražaja u društveno komunističko samoupravljanje u kome će se sjediniti sovjeti, sindikati, zadružne i druge masovne organizacije trudenika“.

Očigledno je da razmatrajući opšti proces preobražaja državnih i društvenih organizacija u komunističko samoupravljanje moramo objasniti koja će od njih da predstavlja to osnovno jezgro oko kojeg će se iskristalisati jedinstveni organi samoupravljanja u komunizmu.

Polazeći od istorijskog iskustva, moguće je pretpostaviti da će od svih državnih i društvenih organizacija kojima rukovodi Komunistička partija osnovno jezgro organizacije komunističkog samoupravljanja činiti organi koji ostvaruju rukovođenje privredom i kulturom — sovjeti deputata trudenika, u čijim se rukama — kako je ukazivao Lenjin — koncentrišu sve niti upravljanja . . .

. . . Sovjeti, razvijajući se i usavršavajući se zajedno sa razvitkom i usavršavanjem celokupne političke organizacije socijalističkog društva, činiće, kako mi pretpostavljamo, jezgro budućih organa komunističkog samoupravljanja.

V. I. Lenjin, govoreći o aparatu tipa saveta narodne privrede, — kome je suđeno da raste, da se razvija i da jača ispunjujući sobom sve glavne strane aktivnosti novog društva — dao je duboku karakteristiku sovjetskog sistema upravljanja i prodorno je sagledao u tom sistemu klicu društvenog samoupravljanja u komunizmu. Stvar je u tome što je sovjetska forma organizacije upravljanja karakteristična ne samo za državne organe, nego i za društvene organizacije i zato može da posluži kao prototip organizacije komunističkog samoupravljanja. Iz toga ne sledi, razume se, da će u komunizmu sovjeti da se pretvore u sveobuhvatne organe a da će druge organizacije iščeznuti. Ni sovjeti, ni bilo koje druge organizacije neće se sačuvati u komunizmu u ovom vidu kakve su sada. Sovjeti, sindikati, zadruge, Komsomol i druge organizacije u procesu izgradnje komunizma će se razvijati i sliti u jedinstvene organe komunističkog samoupravljanja.

Ne sme se, ipak, zaboravljati, da se svaka viša forma organizacije konstituiše na osnovu formi koje su prethodile. Komunističko društveno samoupravljanje nastaje kao rezultat razvitka opštenarodne države i celokupne političke organizacije socijalističkog društva po istoj takvoj zakonomernosti po kakvoj je ova poslednja izrasla iz sistema diktature proletarijata.

Nije teško videti da su jedna od osnova sukcesivnosti u organizaciji društva posle svrgavanja buržoazije . . . — upravo sovjeti, kao najmasovnija organizacija naroda.

Sovjeti kao organizacija imaju niz karakterističnih obeležja, među kojima je i ono koje nas sada najviše interesuje — njihova univerzalnost. Sovjeti su prošli u svom razvitku nekoliko etapa i u svakoj su ispoljavali nove kvalitete.

. . . Sovjeti su iznikli kao organi revolucionarnog samoupravljanja masa još pre pobeđe oktobarske revolucije, a posle njene pobeđe oni su postali organi vlasti koji izražavaju volju većine naroda, da bi se posle pobeđe socijalizma i stupanja zemlje u period razvijene izgradnje komunizma pretvorili u sveobuhvatnu organizaciju celog naroda, u sovjeće narodnih deputata. To je nova etapa u razvitku sovjeta na putu ka komunističkom samoupravljanju.

Univerzalni karakter sovjeta, njihova istorijom proverena sposobnost razvitka i usavršavanja, dozvoljavaju da se zaključi da će sovjeti biti osnova organa komunističkog samoupravljanja. Na taj način istorijsko mesto sovjeta i dijalektika njihovog razvitka sastoji se pre svega u tome što će postepeno oko njih da se iskristalizuje jedinstvena društvena organizacija.

To svakako ne isključuje mogućnost da se pojedine osnovne karike organa komunističkog samoupravljanja konstituišu na bazi proizvodnih kolektiva.

A. K. Belyh

RADNI KOLEKTIV — OSNOVNA ČELIJA SAMOUPRAVLJANJA

Specifična i značajna socijalno-politička, državno-društvena tvorevina i element političke organizacije socijalizma je socijalistički radni kolektiv.

U Izveštaju CK KPSS 14. kongresu podvučeno je: „U razvoju socijalističke demokratije istaknuto mesto zauzima povećanje uloge naših *radnih kolektiva* — osnovnih ćelija socijalističkog društva. To je važno polje borbe za povećanje radne i društvene

aktivnosti sovjetskih ljudi. Ovde se formiraju nova, socijalistička svojstva trudenika, stvaraju se odnosi prijateljstva i drugarske uzajamne pomoći. Odgovornost svakog pred kolektivom i odgovornost kolektiva za svakog radnika — eto u čemu je neotuđiva osobina našeg načina života.“¹

Prirodna je organska veza razvitka upravljačkih funkcija radnog kolektiva i nastajanja komunističkog samoupravljanja.

Misao o tome da će osnovna ćelija, jedinica budućeg komunističkog samoupravljanja biti proizvodni kolektiv u specijalnoj sociološkoj literaturi zasnovao je D. I. Česnokov². Nešto kasnije analogni stav istakao je A. S. Motyljev³. Najpotpunije zasnivanje ideje o proizvodnom kolektivu kao osnovi formiranja komunističkog samoupravljanja dao je V. J. Jelmejev⁴.

U specijalnoj literaturi još se nedovoljno analiziraju politički aspekti i upravljačke funkcije socijalističkog radnog kolektiva, iako već ima o tome sadržajnih radova⁵.

Socijalistički radni kolektiv nije samo objekat već i subjekat upravljanja. Upravo u upravljačkim funkcijama radnog kolektiva se i koncentriše njegova politička aktivnost, njegova politička suština.

Radni kolektivi u socijalizmu objedinjavaju predstavnike raznih klasa, nacija, socijalnih grupa, profesija, pokolenja. Samim tim oni ovaploćuju političku zajednicu članova socijalističkog društva.

Upravljanje, prisustvo organa upravljanja kao elemenata sadržaja kolektiva, njegovih upravljačkih funkcija objektivna su obeležja socijalističkog radnog kolektiva. Istaknuti teoretičar socijalističkog kolektiva A. S. Makarenko dao je sledeće određenje: „Kolektiv — to je slobodna grupa trudenika, koju objedinjuje jedinstvo ciljeva, jedinstvo aktivnosti, to je organizovana grupa u kojoj postoje organi upravljanja, disciplina i odgovornosti.“⁶

¹ Материјалы XXIV съезда КПСС, стр. 80.

² Videti: Д. И. Чесноков, 1) *Ош̄т̄ йосударств̄енности к общест̄венному самоуправлен̄ию*, М., 1960; 2) *К коммунистическому самоуправлен̄ию*, В кн.: О коммунизме, стр. 312—313; см. также: Г. Х. Шахназаров, *Ош̄т̄ йосударств̄е к коммунистическому самоуправлен̄ию*, „Политическое самообразование“, 8/1960; Л. М. Карапетян, В. И. Разин, *Об исследовании развития социалистической йосударств̄енности*, „Вопросы философии“, 6/1961, стр. 155.

³ Videti: А. Мотылев, *По пути к коммунизму*, М., 1961, стр. 72.

⁴ В. Я. Ельмеев, 1) *Коммунизм и развитие человека как производительной силы*, М., 1964, стр. 286; 2) *Развитие форм организации общества в процессе перехода к коммунизму*, вестн. ЛГУ, 1964, № 11, стр. 52—53.

⁵ Videti: Б. В. Григорьев, *Управление йосударственным промышленным предприятием в СССР*, М., 1966; А. Ф. Трубаев, *Как управляются предприятия в социалистических странах*, М., 1967; Ю. М. Козлов, *Как управляется социалистическое предприятие*. (Учебное пособие), М., 1968.

⁶ А. С. Макаренко, *Соч.*, т. VII, М., 1957, стр. 13.

Osnovni i odlučujući vid socijalističkih radnih kolektiva je proizvodni kolektiv. U materijalnoj sferi socijalističkog društva zaposlen je veći i osnovni deo njegovih članova. Proizvodni kolektivi — to su osnovni kolektivi prevashodno radničke klase i kolhoznog seljaštva. Klasnost upravo određuje njihov neposredni politički karakter.

Preko svojih radnih kolektiva radnička klasa i kolhozno seljaštvo ostvaruju ne samo funkcije proizvođača materijalnog blaga, nego i mnoge funkcije upravljanja državnim i društvenim poslovima. Preko tih kolektiva radnička klasa u velikoj meri realizuje svoju istorijsku misiju rukovodeće klase.

Radni kolektivi uopšte, a proizvodni kolektivi posebno, osnovne su ćelije socijalističke demokratije. Oni su subjekt socijalističkog narodnovlašća . . .

Na bazi radnih kolektiva formiraju se organi državne vlasti. Socijalistički ustav ostavlja im pravo isticanja kandidata za deputate u lokalne i Vrhovni sovjet. Deputati podnose račun radnim kolektivima koji su ih kandidovali.

Svoje upravljačke funkcije radni kolektiv realizuje pre svega učestvujući u upravljanju proizvodnjom . . .

Delotvorna forma ostvarivanja upravljačkih funkcija od strane radnih kolektiva je delatnost stalno aktivnih proizvodnih savetovanja koje bira radni kolektiv.

Upravljačke funkcije socijalističkog proizvodnog i uopšte radnog kolektiva najpotpunije i najneposrednije vrši državna administracija i na bazi tih kolektiva stvorene partijske, sindikalne, komsomolske i druge društvene organizacije. Administracija i te organizacije su nerazdvojni sastavni delovi socijalističkog radnog kolektiva.

Upravljačke funkcije kolektiva koncentriše njegova partijska organizacija, koja odabira i okuplja politički najzrelije i najnaprednije radnike kolektiva. Partijska organizacija usmerava delatnost sindikalne, komsomolske i drugih društvenih organizacija. Ona ima pravo kontrole nad radom administracije.

Ipak je neosnovana tendencija, prisutna u literaturi, koja svodi upravljačke funkcije radnog kolektiva samo na njegove društvene organizacije.

Socijalistički proizvodni i svaki drugi radni kolektiv je subjekat upravljanja ne samo kroz funkcionisanje takvih njegovih sastavnih delova kao što su državna administracija i društvene organizacije (u preduzeću — S. Ž.). On je subjekt socijalističkog upravljanja i neposredno, kao kolektiv u celini. Jedna od važnih

⁷ Videti: *Рабочее собрание*, „Правда“, 3. XII 1966; Постановление Президиума ВЦСПС „О собраниях рабочих и служащих в организациях и учреждениях“, „Правда“, 5. IX 1968; *Рабочее собрание — школа управления производством*, „Труд“ 11. IX 1968.

formi toga je sastanak (zbor) odgovarajućih kolektiva radnika, službenika i kolhoznika. Uloga sastanaka radnih kolektiva sve više raste.⁷ Oni razmatraju ne samo proizvodne, nego i socijalne probleme – uopštavanje i proširivanje naprednih iskustava u radu, povišenje radnih kvalifikacija, ostvarivanje u kolektivu principa „od svakoga po mogućnostima, svakome prema radu“ itd . . .

Na taj način socijalistička stvarnost ubedljivo svedoči da je proizvodni kolektiv subjekt upravljanja ekonomskim, socijalnim, političkim i duhovno-ideološkim procesima razvitka našeg društva . . .

Reforma vodi porastu samostalnosti industrijskog preduzeća.

Principi nove reforme, proširenje prava i jačanje upravljačke delatnosti proizvodnih kolektiva (radnika i administracije) našli su svoj organizacioni izraz i učvršćeni su u Uredbi o socijalističkom državnom preduzeću . . . i u Opštoj uredbi o ministarstvima SSSR-a . . .

Reforma koja se ostvaruje izlazi iz okvira rešenja samo privrednih zadataka, iako su ti zadaci glavni. Ona unosi duboke promene kako u bazne odnose, tako i u odnose nadgradnje našeg društva.

Ostvaruje se suštinska promena u međusobnim odnosima ekonomskih i administrativnih metoda upravljanja proizvodnjom. U prvi plan dolaze ekonomski metodi, povezani s dubokim poznavanjem i korišćenjem ekonomskih zakona socijalizma . . . Ti metodi su povezani s širokim korišćenjem robnonovčanih odnosa, takvih poluga kao što su profit, rentabilnost, cena, kredit.

J. E. Volkov, L. M. Karapetjan

RAZVITAK DEMOKRATSKIH PRINCIPA U UPRAVLJANJU PROIZVODNjom

Na 24. kongresu KPSS isticano je da se pitanja demokratije — a najvažnije od njih je pitanje o učešću masa u upravljanju poslovima društva — „nalazi sada u centru ideološke i političke borbe između sveta socijalizma i sveta kapitalizma“. To je centralna linija ideološke borbe i ona se odnosi i na problem proizvodne demokratije, tj. učešća radbeničkih masa u upravljanju proizvodnjom. Na tom planu pitanje se pre svega postavlja ovako: da li je uopšte u principu moguće učešće radbenika u upravljanju, posebno imajući u vidu neobičnu složenost savremene proizvodnje u uslovima naučno-tehničke revolucije? . . .

Neophodni objektivni uslovi, mogućnost i u isto vreme neophodnost sveopšteg i odlučujućeg učešća radbenika, neposred-

nih proizvođača materijalnih dobara u upravljanju proizvodnjom pojavljuje se tek kao rezultat pobeđe socijalističke revolucije i likvidacije kapitalističkih odnosa.

Socijalizam i komunizam mogu da se grade samo stvaralačkim učešćem desetina miliona ljudi. U svim svojim radovima Lenjin je permanentno isticao misao o neophodnosti „proširivanja učešća samih radbenika u upravljanju privredom“, „privlačenja još više radnika i radnih seljaka u upravljanje proizvodnjom i narodnom privredom u celini“¹.

Ti lenjinski zahtevi ugrađeni su u osnove politike naše Partije, oni se stalno ističu u njenim odlukama, a to je s novom snagom pokazao i 24. kongres KPSS.

Neophodnost privlačenja masa upravljanju proizvodnjom u našoj literaturi često se zasniva na pozivanju da se time olakšava delatnost odgovarajućeg specijalnog aparata za upravljanje, da se povećava njegova efektivnost, da je bez toga veoma teško rukovoditi savremenom krupnom proizvodnjom, voditi privredu ekonomično. Nesumnjivo, efektivnost upravljanja se povećava učešćem širokih masa u njemu, ali neophodnost takvog učestvovanja nikako se ne uslovljava tim zadatkom. Učešće samih masa u upravljanju društvenim poslovima je glavni sadržaj neprekidnog razvitka i produbljanja socijalističke demokratije.

Mogućnost i neizbežnost pretvaranja radbeničkih masa u aktivne subjekte upravljanja društvom, u prvom redu proizvodnjom, temelji se na samoj prirodi socijalno-ekonomskog uređenja, zasnovanog ne na privatnoj nego na društvenoj svojini. Takav tip upravljanja, koji je suštinski različit od onog u eksploatorskom uređenju, koji je suprotan upravljanju u klasnom društvu, uslovljen je time što ovde sami radbenici postaju gospodari (suvlasnici) proizvodnje, a funkcija upravljanja i jeste atribut prava svojine.

Socijalizmu ima mesta samo tada kada upravljanje društvenim sredstvima za proizvodnju ostvaruju sami radbenici na osnovu direktiva i zakonskih odredbi koje su doneli oni sami ili njihovi opunomoćeni predstavnici, pod njihovom efektivnom kontrolom i sa njihovim neposrednim učešćem. Eto zašto „nema i ne može da bude socijalizma bez privlačenja najširih narodnih masa upravljanju društvom i državom“ (L. I. Brežnjev).

(Волков Ю. Е., Карапетян Л. М. Развитие демократических начал в управлении производством в условиях хозяйственной реформы. Изд. „Знание“ Москва 1971, стр. 6, 11—11.)

V. И. Ленин, *ЛСС*, т. 37, стр. 450; т. 40, стр. 183.

J. E. Volkov

SPECIFIČNOSTI FORMIRANJA PRINCIPA DRUŠTVENOG SAMOUPRAVLJANJA U SFERI PROIZVODNJE

Razvitak društvenih načela u sistemu državnog upravljanja u izgradnji komunizma i učvršćenja komunističkog samoupravljanja dovešće, na kraju krajeva, do potpunog iščezavanja posebnog sloja profesionalnih upravljača. A kakve su tendencije i perspektive razvitka društvenih načela u upravljanju proizvodnjom?

... Ako se posmatra proces upravljanja socijalističkom proizvodnjom u razmerama proizvodnog odeljenja, pogona, preduzeća, ekonomskog reiona, grane i oblasti može se videti da ono svuda predstavlja isprepletanost socijalnih i tehničkih momenta.

I prelaz ka društvenom samoupravljanju u sferi proizvodnje, po svoj prilici, treba shvatiti tako da će socijalni momenti upravljanja postati funkcija svih trudbenika, a da će tehnički ostati funkcija specijalnog aparata, kao organski deo samog tehnološkog proizvodnog procesa. Baš u tom smislu treba, po našem mišljenju, shvatati i poznate Engelsove reči o tome da na smenu upravljanja ljudima dolazi upravljanje stvarima i proizvodnim procesima. Nije stvar u tome da upravljanja socijalnim međusobnim odnosima uopšte neće biti. Ono ostaje, ali će ga ostvarivati svi trudbenici na načelima samoupravljanja, a ne u formi upravljanja jednih ljudi drugima. U odnosu na tehnološke procese upravljanje će ostati funkcija posebne kategorije radnika. Ali, pošto nije nešto drugo nego element tehnološkog procesa, postojanje sloja radnika koji se specijalno bave funkcijom upravljanja nikako ne protivreči ideji društvenog samoupravljanja. Iz toga izlazi da će državni aparat privrednog upravljanja koji sada funkcioniše da se suštinski preobrazi i organski uraste u opštu strukturu komunističkog društvenog samoupravljanja.

Navedena shvatanja nisu rezultat običnih logičnih konstrukcija, nego se oslanjaju na podatke konkretnih istraživanja. Pokušavajući da objasnimo osobenosti i zakonomernosti prelaza ka društvenom samoupravljanju u sferi proizvodnje pošli smo od konkretne analize problema iz kakvih se elemenata sastoji sada proces upravljanja proizvodnjom. Kao rezultat istraživanja saznalo se da u njemu postoje po svom socijalnom karakteru veoma različiti momenti, od kojih jedni treba da postanu funkcija društvenog samoupravljanja, dok će drugi ostali funkcija specijalnog aparata, ne protivrečući u isto vreme principima društvenog samoupravljanja. Konačno, postoje i takvi koji će sa opštim usavršavanjem procesa upravljanja proizvodnjom sasvim iščeznuti.

Samo takva analiza dala je mogućnost da se zatim celishodno vodi istraživanje glavnih problema: u kojoj se meri već sada ispoljavaju u sferi proizvodnje obeležja komunističkog samoupravljanja i kakve su perspektive njihovog daljeg razvitka?

Glavna pažnja bila je posvećena analizi procesa upravljanja u okvirima preduzeća — osnovne karike društvene proizvodnje. Baš tamo se neposredno stvaraju materijalna dobra i rade oni koji će u uslovima komunizma predstavljati samoupravljački proizvodni kolektiv. U Programu KPSS predviđa se prenošenje težišta upravljanja neposredno na preduzeće, proširivanje njegove operativno-privredne samostalnosti, a kod karakterisanja komunizma govori se da će to biti samoupravljačke asocijacije koje su harmonično sjedinjene u zajedničkoj, planski organizovanoj privredi. Analiza sada postojećih tendencija pokazuje kako se može ostvarivati društveno samoupravljanje u okvirima preduzeća, kako će ona u isto vreme biti harmonično objedinjena u jedinstvenu celinu i kakve su organizacione, ekonomske i sve druge inere potrebne za dosledni razvitak sada postojećih tendencija . . .

U socijalizmu, gde ljudi rade za sebe, gde su likvidirane klasne suprotnosti, upravljanje dobija sasvim drugi karakter čak i u administrativno-političkoj sferi, a tim pre u neposrednoj proizvodnji. Ovde se u delatnosti organa upravljanja u prvi plan ističe baš tehničko rukovođenje, a pomoć u ostvarenju radne i proizvodne discipline više se zasniva na unutrašnjoj svesti radnika nego na snazi spoljne prinude.

Ipak, nivo društvenog razvitka i svesti radnika u socijalizmu, kao što je poznato, još nije tako visok da bi bilo moguće ostvarivati radnu i proizvodnu disciplinu bez ikakvih sredstava prinude. Zato se u operativnoj delatnosti rukovodilaca proizvodnjom isprepliće tehničko rukovođenje sa „upravljanjem ljudima“. Ali u našem društvu to nije ostvarivanje prinude jedne klase u interesu druge, nego delatnost koja se ostvaruje u odnosima prema pojedinim nedisciplinovanim radnicima u interesu svih radnika. Ali ostvarivanje te prinude nad radnikom ne vrši sopstvenik ili njegov najmljniji nadzornik, već jedan od tih istih radnika koji su postali stvarni vlasnici sredstava za proizvodnju i gospodari celokupnog društvenog života. Kao rezultat toga, karakter međusobnih odnosa između „onog kojim se upravlja“ i „onog koji upravlja“, delatnost drugog u ostvarivanju radne i proizvodne discipline odvija se oslanjanjem na volju kolektiva, na njegove društvene organizacije.

A kakve će promene proisteći u karakteru delatnosti radnika koji upravljaju proizvodnjom i u njihovom međusobnom odnosu s kolektivom, ako kolektiv sam preuzme na sebe potpuno ostvarivanje radne i proizvodne discipline . . . ? Očigledno, radnici koji se specijalno bave upravljanjem proizvodnjom u okvirima proiz-

vodnog odeljenja, pogona, preduzeća, ostaće ali će njihova operativna delatnost biti oslobođena od funkcije „upravljanja ljudima“, potpuno će se svesti na tehničko rukovođenje. Prema tome, iščeznuće one suštinske razlike između njih i ostalih članova kolektiva koje su karakteristične za sistem državnog upravljanja. Oni će nastupiti prosto kao kvalifikovani specijalisti koji vrše jednu od funkcija proizvodnog procesa, slično kao što drugi kvalifikovani specijalisti ispunjavaju druge od tih funkcija . . .

U socijalizmu se trudbenici — baš zato što rade za sebe — počinju sami aktivno baviti pitanjima usavršavanja proizvodne privredne delatnosti. Ali pošto u nižoj fazi komunizma nisu još svi radnici oslobođeni navika prošlosti, nivo društvene i radne aktivnosti još nije toliko visok da bi brigu o usavršavanju proizvodno-privredne delatnosti svog preduzeća u jednakoj meri mogli da dele svi međusobno. Zato država, koja potpuno izražava interese trudbenika, učvršćuje to u svojstvu administrativne funkcije rukovodioca. On je obavezan, ostvarujući svoju administrativnu delatnost, da usmerava napore kolektiva na usavršavanje proizvodnje.

A sada da predstavimo dalju perspektivu, koja se već ocrta na bazi sada ispoljenih tendencija. Te tendencije svedoče o tome da će se usavršavanjem proizvodno-privredne delatnosti sve više baviti sami trudbenici i njihove društvene organizacije.

Dosledni razvitak sadašnjih tendencija vodiće ka tome da će usavršavanje proizvodno-privrednih pokazatelja, tj. rešavanje principijelnih pitanja životne delatnosti proizvodnog kolektiva postati stvar svih njegovih članova, a ne samo onih koji se specijalno bave upravljanjem. Uloga poslednjih je, svakako, značajna, jer su oni najkvalifikovaniji, iskusni specijalisti i znalci, pa se zato ostali članovi kolektiva prema njihovom mišljenju moraju odnositi naročito pažljivo. Ali će zato njihovo mišljenje o proizvodno-privrednoj delatnosti, naročito o principijelnim pitanjima, da se uključuje u opštu volju kolektiva. Takav poredak predstavljače upravo društveno samoupravljanje koje nikako ne isključuje autoritet pojedinih lica. Samo, taj autoritet u uslovima društvenog samoupravljanja neće da se temelji na posebnim punomoćjima pojedinih lica, nego na uvažavanju članova kolektiva većeg znanja iskustva pri sveopštem učešću u razradi principijelnih rešenja i u njihovoj realizaciji.

Prema tome, problem formiranja društvenog samoupravljanja u sferi proizvodnje svodi se na to da ostvarivanje socijalnih funkcija upravljanja, praktično — ostvarivanje radne discipline i rešavanje principijelnih pitanja proizvodno-privredne delatnosti — postane stvar celog kolektiva. Kada se to bude dostiglo iščeznuće suštinske razlike između radnika koji upravljaju i ostalih članova proizvodnog kolektiva čije je prisustvo (razlika) sada dalo državni karakter upravljanju proizvodnjom. Kao rezultat pre-

vladavanja suštinskih razlika između „upravljача“ i onih „kojima se upravlja“ svi će istovremeno postati i oni koji upravljaju i oni kojima se upravlja, a to upravo i jeste društveno komunističko samoupravljanje . . .

(Ю. Е. Волков. *Так рождаеітся коммунистическое самоуправление.* (Опыт конкретно-социологического исследования). Издательство „Мисль“, Москва 1965, стр. 155, 159—161, 168—170, 171—172.

A. I. Koroljev

ODUMIRANJE DRŽAVE

Nastajanje socijalističke države predstavlja istovremeno početak procesa prerastanja državne forme organizacije društva u nepolitičku formu organizacije društvenog komunističkog samoupravljanja, tj. *pretvaranja države u svoju suprotnost*. Socijalistički tip države je dijalektičko jedinstvo suprotnosti koje se razvijaju — državnih i društvenih formi organizacije vlasti. U procesu postepenog društvenog progressa na putu prema višoj fazi komunizma drugo potpuno odstranjuje prvo i na taj način na smenu državi dolazi društveno komunističko samoupravljanje.

Marksističko-lenjinističko shvatanje odumiranja države uključuje u sebe, s jedne strane, *proces* prerastanja države u društveno komunističko samoupravljanje, a, s druge strane, konačni *rezultat* tog procesa. Proces odumiranja države izražava se u preobražavanju i postepenom akumulisanju obeležja društvenog samoupravljanja; konačni rezultat tog procesa povezan je s potpunim preodolevanjem objektivne neophodnosti klasnog regulisanja društvenog odnosa u komunističkom društvu . . .

. . . Proces odumiranja pretpostavlja odumiranje *državnosti uopšte*, koje započinje korenitim slomom buržoaske državne mašine. Socijalistička država — to je moćno, stvaralačko i živo ovaploćenje potpune vlasti trudbenika i eksploatisanih masa, a uporedo s tim ona predstavlja odumiruću državnost utoliko što su za nju karakteristična ona obeležja koja nisu bila svojstvena državi tokom mnogih vekova postojanja eksploatatorskih društava. Drugim rečima, nastajanje socijalističke države jeste početak procesa odumiranja državnosti uopšte, a ne odumiranja specifičnih obeležja socijalističke države. Taj poslednji istorijski tip države u svom razvitku odražava posebne zakone koji su svojstveni komunističkoj društveno-ekonomskoj formulaciji. Odumiranje socijalističke države započinje na kasnijem stadiju, upravo tek kada su likvidirane eksploatatorske klase, kada je ostvarena potpuna i

konačna pobjeda socijalizma i društvo neposredno prilazi izgradnji više faze komunizma.

Proces odumiranja državnosti uopšte započinje periodom prelaza političke vlasti iz ruku eksploatatorske manjine u ruke preovladavajuće većine društva, u ruke neposrednih proizvođača, tj. nicanjem socijalističkog tipa države. Taj proces se završava likvidacijom klasnog društva uopšte i nestajanjem objektivnih uzroka koji izazivaju neophodnost socijalističke države . . .

Ukoliko je socijalistički tip države, politička organizacija vlasti u klasnom društvu, oficijelni instrument prinudnog očuvanja i razvitka socijalističkih društvenih odnosa, on se još uvek javlja kao država i zato u svom razvitku odražava opšte objektivne zakone koji su karakteristični za državnost uopšte: zavisnost od ekonomske baze, suvereni karakter vlasti, povezanost države s pravom i dr. Upravo u to isto vreme socijalistička država dobija obeležja svoje suprotnosti utoliko što se ona razvija u skladu sa specifičnim zakonima komunističke društvene formacije: glavni sadržaj njene delatnosti je organizovanje masa za komunističku izgradnju, organizovanje društvene proizvodnje i vaspitanje komunističke svesti.

Socijalističkoj državi u određenom smislu svojstvena je tzv. „dvojtvena priroda“, koju ipak ne treba shvatiti onako kako se ona tumači s pozicija buržoaske metodologije. „Dvojtvenost“ karaktera socijalističke države sastoji se u tome što ona u određenom stepenu gubi obeležja državnosti, postaje, „poludržava“ ili „ne država u pravom smislu reči“ . . .

Razvitak socijalističke države kao „poludržave“ na putu ka potpunom odumiranju predstavlja zakonomerno odražavanje faktora koji su odlučujući za taj proces — razvoj ekonomske, klasne i socijalne strukture socijalističkog društva. Uporedo s tim ogromni značaj ima razvoj specifičnih, za socijalističku državu unutrašnjih zakonomernosti — razvoj demokratskih svojstava državnih formi. Odumiranje države biće rezultat dostizanja visokog nivoa razvitka društvene proizvodnje koja je neophodna za prelaz na komunistički princip raspodele, što vodi i do ostvarenja potpunog socijalnog jedinstva i jednakosti društva, a što će dovesti do toga da svi u jednakom stepenu učestvuju u upravljanju društvenim poslovima i privikavaju se očuvanju društveno neophodnih pravila zajedničkog života.

Odumiranje države proizići će kao rezultat postepenog akumulisanja pozitivnih elemenata i navika društvenog komunističkog samoupravljanja i preodolevanja izvesnih negativnih navika državnog upravljanja, a pre svega birokratizma . . .

Odumiranje socijalističke države ne ostvaruje se samo po sebi. Ono se ostvaruje dugotrajnom borbom socijalističkog društva za realizovanje potpunog komunizma, za koji je karakteris-

tičan ne samo visoki nivo društvene proizvodnje, nego i pretvaranje u normu ponašanja svakog čoveka moralnih principa visokobrazovanih i kulturnih ljudi . . .

(А. И. Королев, *Закономерности возникновения социалистической государственности и особенности проявления их в конкретно-исторических условиях России*; Сборник статей Актуальные проблемы Советского государства и права в строительстве коммунизма, ИМУ, Москва 1967, стр. 52—54, 60, 62).

A. K. Belyh

ETAPE RAZVITKA I ODUMIRANJA POLITIČKE ORGANIZACIJE SOCIJALIZMA I FORMIRANJA KOMUNISTIČKOG SAMOUPRAVLJANJA

Jedan od najvažnijih aspekata problema etapa razvitka političke organizacije društva je pitanje o početku njenog prerastanja u sistem komunističkog samoupravljanja i o početku njenog odumiranja.

Pre svega zaustavimo se na poslednjem pitanju. U literaturi on se suštinski različito rešava. Ako se zanemare neke nijanse u pozicijama autorâ, onda se u celini mogu zapaziti četiri grupe gledišta.

Jedni autori smatraju da odumiranje socijalističke države počinje tek na višem stadiju komunizma.¹

Druga grupa autora izražava svoje mišljenje u tom smislu da država počinje da odumire kao rezultat potpune i konačne pobjede socijalizma, stupanjem društva u period razvijene izgradnje komunizma.²

Suština trećeg gledišta svodi se na to da se faktički početak odumiranja države posmatra sa pobedom socijalizma, posle likvidacije eksploatatorskih klasa, kao rezultat otpadanja funkcije gušenja eksploatatorskih klasa, s početkom prerastanja diktature proletarijata u sistem opštenarodne političke organizacije.³

¹ Videti radove N. G. Aleksandrova, M. Aržanova, S. N. Bratusja, S. A. Golunskog i M. S. Strogoviča, K. A. Mokičeva, V. V. Nikolajeva, T. Oizermana, V. S. Petrova, P. S. Romaškina, A. S. Fedosejeva, G. L. Furmanova, F. Černova, J. Ščebanova i dr.

² Videti radove M. K. Vasjunina, L. Karapetjana, P. I. Nedbajila, G. I. Petrova, V. I. Razina, V. D. Skvorcova, N. Farberova i dr.

³ Videti radove F. M. Burlackog, G. Glejzermana, i V. Ukrajinceva, V. M. Goršenjeva, J. M. Manina, B. S. Manjkovskog, A. N. Mickijeviča, P. S. Romaškina i S. A. Pokrovskog, V. I. Sikorskog, V. Toporina, V. M. Černova, D. I. Česnokova, P. Judina i dr.

Konačno, četvrti, relativno manji deo autora, smatra da socijalistička država počinje da odumire od momenta svog nastajanja, odmah posle pobeде proleterske revolucije.⁴

Na taj način, kao što se vidi, u pitanju o početku odumiranja države među sovjetskim teoretičarima prisutna su suštinska i stvarna razmimoilažanja. Pri tom treba primetiti da niko ovo pitanje ne izučava specijalno, nego ga rešava — tačnije, daje osnov za ovakav ili onakav odgovor na to pitanje — dodirujući ga uzgred, kao nešto što se samo po sebi razume. Međutim, ovo pitanje zahteva specijalnu monografsku razradu. Mi ćemo izraziti naš principijelni stav u odnosu na ovaj problem u opštem planu.

Nemoguće je priznati kao osnovno gledište onih autora koji početak odumiranja države vezuju za početak perioda razvijene izgradnje komunizma, za kraj procesa pretvaranja države diktature proletarijata u opštenarodnu državu. Ono počinje, svakako, ranije. Utoliko pre ne može da se prihvati kao pravilno gledište da početak odumiranja države počinje tek u uslovima potpune pobeде više faze komunizma.

Zauzimajući takve pozicije ovi naučnici, po našem mišljenju, dolaze u protivrečnost s određenim i nesumnjivim dostignućima marksističke teorije i prakse . . .

Kada, pak, počinje da odumire država i sa pobeđom socijalističke revolucije, s uspostavljanjem diktature proletarijata ili nakon pobeде socijalizma u osnovnom, tj. s početkom pretvaranja države diktature proletarijata u opštenarodnu državu? Po našem mišljenju, svako od tih gledišta, uzeto samo za sebe, sadrži elemente jednostranosti. Ona odražavaju dva različita aspekta problema i njih treba uzimati ne odvojeno, ne po principu „ili-ili“, nego u prožimanju — po principu „i-i“.

Pod tim uglom posmatranja neophodno je da se istakne peto gledište, koje u dva određena aspekta sjedinjuje gore pomenuto treće i četvrto gledište.

Na kakva se to dva aspekta misli? Kao važan metodološki princip ovde se mora strogo razgraničiti razmatranje socijalističke države u poređenju s prethodnim, klasno-eksploatatorskim državama (prvi aspekt) i razmatranje njenih socijalističkih obeležja u poređenju s komunističkim samoupravljanjem (drugi aspekt). U svetsko-istorijskom planu pobeда socijalističke revolucije otvara epohu odumiranja države. Otvara je u tom smislu što se socijalistička država od momenta svog nastajanja javlja kao poludržava u poređenju sa svim eksploatatorskim državama. Diktatura proletarijata od samog početka svog funkcionisanja jeste viša forma demokratije od svih njenih formi koje postoje u antagonističko-klasnim društvima, pre proleterske revolucije.

⁴ Videti radove A. Bovina, A. B. Butenka, J. E. Volkova, L. M. Karapetjana, L. I. Kaske, F. D. Kretova, V. M. Lesnog, N. I. Nižečka, N. N. Organova, V. V. Platkovskog, E. Pašukanisa, V. S. Petrova, P. S. Romaškina, J. P. Smirnova, P. Stučke, J. Sudnicina, G. D. Furmanova i dr.

Imajući u vidu korenitu razliku između države diktature proletarijata i kapitalističke države — diktature buržoazije, V. I. Lenjin je govorio o tome da je proletarijatu potrebna odumiruća država. Uopštavajući Marxove poglede V. I. Lenjin je pisao: „ . . . prvo, po Marxu, proletarijatu je potrebna samo odumiruća država, tj. država koja je organizovana tako da bi neodložno počela da odumire i ne bi mogla da ne odumire. I, drugo, trudbenicima je potrebna ‚država‘, ‚to jest proletarijat organizovan kao vladajuća klasa“⁵. Put odumiranju države ostvaruje se preko sloma i likvidacije kapitalističke države — diktature buržoazije, i uspostavljanja diktature proletarijata — socijalističke države. Samo u odnosu na socijalističku državu, koja je od momenta svog nastajanja „poludržava“, može da se primeni pojam „odumiranje“.

U navedenim stavovima otkriva se posebna priroda socijalističke države kao „poludržave“ (u poređenju s eksploatatorskim državama), kao političkog organa vladavine većine (trudbenika) nad manjinom (eksploatatora).

Na tom planu, u tom smislu — baš u poređenju s buržoaskim i drugim ranijim državama — socijalistička država i može da bude određena kao odumirujuća od momenta svog nastajanja.

Ona je takva u tom smislu što sama činjenica njenog nastajanja označava početak odumiranja države uopšte, države kao političke organizacije klasnog društva, uzete u opšteteorijskom, opštesociološkom smislu. V. I. Lenjin je odredio sovjetе radničkih i seljačkih deputata „kao jedinstvenu i jedinu vlast u ‚državi‘, kao preteču ‚odumiranja‘ svake države“. On je podvlačio da je zamena „buržoaske države proleterskom državom . . . jedini put odumiranja države uopšte“. V. I. Lenjin je govorio o ostvarivanju „glavnog istorijskog zadatka sovjetske vlasti, baš kao o prelazu ka potpunom uništenju države“⁶.

Ali postoji i drugi aspekt odumiranja države, i to glavni, osnovni — upoređenje socijalističke državnosti i nedržavnog uređenja društva, komparacija socijalističke države i komunističkog samoupravljanja. Taj aspekt je upoređenje ne sa prošlošću, nego sa budućnošću. U tome je, po našem mišljenju, suština pitanja. Razmatrajući taj drugi aspekt problema teško je predstaviti da se socijalistička država koja se tek rađa, tek formira i stvara — da ona već gubi obeležja socijalističke države. Ona gubi osobine države uopšte (vladavine ne manjine nad većinom, nego većine nad manjinom) i u tom smislu odumire (prvi aspekt). No ona ne gubi nego tek stiže socijalističke države, koje je razlikuju od komunističkog samoupravljanja. I u tom smislu ona se ne može smatrati odumirućom. Kao što je već napred rečeno, proces odumiranja države ne treba u svim odnosima poistovećivati jednostavno sa

⁵ В. И. Ленин, ПСС, т. 33, стр. 24.

⁶ Videti: XXII сvezг КПСС, Стенограф. отчет, т. III, стр. 181.

demokratijom, s njenim razvitkom. Ne može se tvrditi da funkcija gušenja svrgnutih eksploatatorskih klasa počinje da odumire odmah posle početka proleTERSKE revolucije, naročito u uslovima kada se ta revolucija ostvaruje prvobitno u jednoj, posebno uzetoj zemlji. Politički prevrat, koji ostvaruje proletarijat, izaziva najoštrije forme otpora svrgnute buržoazije, i ona se mora gušiti celokupnom moći proleTERSKE diktature. Na tom planu u prelaznom periodu od kapitalizma ka socijalizmu pitanje o odumiranju države ne postoji kao praktično pitanje. U tom periodu samo se stvaraju preduslovi, kvantitativno nagomilavaju pretpostavke odumiranja države, prerastanja političke organizacije društva u komunističko samoupravljanje.

Država proletarijata organizovanog u vladajuću klasu je odumiruća u odnosu prema eksploatatorskim državama. Ali ta država mora da prođe čitav niz etapa svog razvitka da bi počela da gubi suštinska svojstva i funkcije socijalističke države u užem smislu. Prema tome, ne treba određivati ovu državu pre vremena kao odumiruću . . .

Socijalistička država trpi suštinske promene nakon ispunjavanja zadataka izgradnje socijalizma. U Programu KPSS naglašeno je da država stupa u novi period svoga razvitka. Započinje proces prerastanja države diktature proletarijata u opštenarodnu državu.⁶ To je proces gubljenja osnovnog obeležja države u užem smislu — funkcije klasnog gušenja. No, taj gubitak je upravo gubitak funkcije socijalističke države kao države. Funkcija gušenja eksploatora svojstvena je samo socijalističkoj državi. To je njena specijfika. Ta funkcija je, pre svega, zblizavala našu državu po svojoj formi s prošlim državama. Uporedo s tim baš je ta funkcija u najvećem stepenu razlikovala državno ustrojstvo socijalističkog društva od nedržavnog komunističkog uređenja. Kao rezultat izgradnje socijalističkog društva započela je etapa preobražaja proleTERSKE demokratije u opštenarodnu socijalističku demokratiju. Sve je to našlo svog izraza i fiksirano je u Ustavu SSSR-a 1936 g. — u Ustavu socijalizma koji je pobedio. Nakon pobede socijalizma, sa početkom pretvaranja države diktature proletarijata u opštenarodnu organizaciju trudbenika socijalističkog društva i započinje u praksi proces odumiranja socijalističke države . . .

Opštenarodna država koja se obrazovala kao rezultat potpune i konačne pobede socijalizma i stupanja sovjetskog društva u period razvijene izgradnje komunizma predstavlja važnu etapu procesa razvitka i odumiranja države. Pravno oformljenje i fiksiranje te nove etape razvitka socijalističke države biće prihvatanje novog Ustava SSSR-a, koji se upravo razrađuje.

Postavlja se pitanje: koja je to prva, druga ili treća etapa odumiranja države? Odgovoriti u jednom značenju nije moguće. Ako se upoređuje s državom uopšte, onda prva etapa njenog odumiranja je sama činjenica uspostavljanja države diktature proletarijata. Druga etapa tog procesa je početak pretvaranja

države diktature proletarijata u opštenarodnu državu. Završetak tog procesa je treća etapa odumiranja države kao društvene pojave.

Ako uzmemo ne državu uopšte nego socijalističku državu — onda prva etapa, početak njenog odumiranja, jeste početak preobražavanja države diktature proletarijata u opštenarodnu državu, tj. gubljenje od strane naše države funkcija gušenja otpora eksploatatorskih klasa u vezi sa njihovom potpunom likvidacijom. Završetak tog procesa, obrazovanje opštenarodne države na početku perioda razvijene izgradnje komunizma — to je međaš (početna faza) druge etape odumiranja socijalističke države.

Prelaznoj državi od kapitalizma ka socijalizmu, tj. proleTERSkoj državi bilo je svojstveno klasno gušenje otpora izgradnji socijalizma od strane eksploatatorskih klasa. U opštenarodnoj, socijalističkoj državi funkcija klasnog gušenja otpada. Ta država se može neposredno upoređivati s komunističkim samoupravljanjem, u koje prerasta. To i odražava drugu etapu odumiranja u užem smislu socijalističke države.

U vezi sa izloženim teško je saglasiti se s tezom: „Diktatura proletarijata ne odumire i ne može da odumire — ona prestaje da bude neophodna i završava se“.⁷ U gubitku klasno-diktatorskih funkcija socijalističke države u odnosu prema buržoaziji, u njenom „završavanju“ se i sastoji proces pretvaranja države diktature proletarijata u opštenarodnu državu, gubitak važnog, upravo državnog i zajedno s tim socijalističkog elementa države, proces početka njenog praktičnog odumiranja. To je, tako reći, „opipljivo“ menjanje kvaliteta već ne prosto države uopšte, nego važna promena i razvitak suštine same socijalističke države. To i daje osnove da se govori o početku odumiranja države u pravom smislu, u smislu iščezavanja glavne karakteristične razlike države (klasno gušenje) od komunističkog samoupravljanja. Sada se već može govoriti o početku odumiranja države ne samo na istorijskom planu — o odumiranju države uopšte kao posebne socijalno-političke pojave, koje počinje sa uspostavljanjem diktature proletarijata. U savremenim uslovima moguće je govoriti o početku i procesu odumiranja već same socijalističke države.

Predloženi stav o dva aspekta početka odumiranja socijalističke države (koja odumire odmah, od momenta nicanja u odnosu prema prošlim državama; koja odumire nakon pobede socijalizma i gubljenja funkcija gušenja eksploatatorskih klasa — već u poređenju sa budućim komunističkim samoupravljanjem) pomaže da se razjasni sam proces tog odumiranja, daje mogućnost da se

⁷ В. Платковский. *Государство и коммунизм*, — „Политическое самообразование“ 10/1961, стр. 40; analogne tvrdnje videti: Ф. М. Бурацкий, 1) *Государство и коммунизм*, стр. 231—232; 2) *О некоторых вопросах теории общенародной государственности*. — „Советское государство и право“, 10/1962, стр. 7.

izbegnu protivrečja u njegovom poimanju. Bez toga su protivrečja neizbežna, o čemu svedoče pozicije niza teoretičara.⁸

Navedena protivrečja moguće je predoleti pri strogo razgraničavanju aspekata socijalističke države. Kao poludržava ona počinje da odumire čim otpadnu funkcije gušenja eksploatorskih klasa, kao rezultat njihovog ograničavanja, preobražaja, prevaspitavanja i likvidacije.⁹

Na taj način je pitanje o početku odumiranja države organski povezano s pitanjem o suštini socijalističke države kao poludržave u poređenju sa tipovima eksploatorskih država koje su joj prethodile.

U vezi s tim ne treba proći mimo gledišta čija se suština sastoji u stavu da je socijalistička država „poludržava“ ne od momenta svog nastajanja, nego da takva postaje tek nakon pobeде socijalizma, posle njenog pretvaranja iz države diktature proletarijata u opštenarodnu državu¹⁰ . . .

Pitanje o početku prerastanja socijalističke državnosti u komunističko samoupravljanje samo po sebi javlja se kao dosta značajno teoretsko pitanje. Osim S. L. Fuksa, i pre njega je taj

⁸ Tako V. S. Petrov u svojim radovima ističe dve protivrečne teze: „Marksisti smatraju da o odumiranju države kao socijalne pojave nije moguće govoriti do vremena dok nisu ispunjeni svi preduslovi za prelaz u potpuni komunizam“ (B. C. Петров, *Советское государство в период развернутой строительства коммунизма*. Л., 1960, стр. 40).

„Država diktature proletarijata bila je već odumiruća, ona je predstavljala početak procesa odumiranja države uopšte. Opštenarodna država je dalja etapa tog procesa“ (B. C. Петров, *Теоретические вопросы истории понятия государства*. „Правоведение“ 1/1964).

P. S. Romashkin čini sledeći zaključak: „Socijalistička država . . . , samo što se pojavila na istorijskoj areni . . . , već je prestala da bude država u pravom smislu reči, i u tome se izražavao određeni početak procesa odumiranja države. Ipak, taj proces nije mogao da se razvije do pobeде socijalizma. U socijalističkom društvu koje je pobedilo obeležja odumiranja države manifestuju se šire i očiglednije“ (П. С. Ромашкин. *Коммунизм и государство*. „Вопросы истории КПСС“, 10/1961, стр. 87).

„Proces odumiranja države započeo je s likvidacijom eksploatorskih klasa i gubljenja takvih suštinskih funkcija i delatnosti države kao što je gušenje otpora eksploatatora. (П. С. Ромашкин, *Социалистическое государство и коммунистическое самоуправление*. „Партийная жизнь“, 9/1961, стр. 11).

Ta dva poslednja zaključka su pravilna, ali zar ne odražavaju oni različite aspekte procesa odumiranja države. Ako se to ne podvuče, onda mogu da izniknu nedoumice i nejasnosti.

⁹ Stavove koje smo gore predložili o dva aspekta problema odumiranja države u izloženom vidu se ne sreću u literaturi. Ipak, u literaturi postoji zaključak koji je suštinski blizak nama, kako nam se čini. Pre svega videti: Д. И. Чесноков, *О перерастании социалистической государственности в коммунистическое самоуправление*. Л., 1960, тез. 2 и 4; а такође: А. Бовин, *Объяснение диктатуры пролетариата к общенародному государству*, стр. 21; Ф. Д. Кретов, *Государство и коммунизм*, М., 1966, стр. 30; В. И. Разин, *Марксистское учение о государстве*. М., 1966, стр. 32.

¹⁰ Videti: В. А. Почепко, *О сущности Советского общенародного государства*. Автореферат канд. дисс. Л., 1964, стр. 6. 10.

proces i to pitanje razmatrao J. E. Volkov. Ovaj takođe smatra da socijalistička državnost počinje da prerasta u komunističko samoupravljanje posle pobeде proleterske revolucije.¹¹ S takvim rešavanjem problema teško je saglasiti se¹².

Nesporno je da je slom, likvidacija buržoaske države, uspostavljanje i pobeда државе диктатуре пролетаријата први и неопходни услов остваривања тог преображаја. Социјалистичка држава од момента свог нicanја је не само пролетерска демократија, него има и особине општенародне демократије. Још док је држава диктатуре пролетаријата она је истовремено и самоуправљање радничке класе, помоћу које она руководи масом трудбеника.

Али држава диктатуре пролетаријата ствара само неопходне претпоставке за настанак комunistичког самоуправљања. Оbeležја општенародне демократије која су јој својствена још нису постала преовладавајућа. Из демократије су искључене експлоататорске класе. Функционише државно гушење њиховог отпора социјалистичким преображајима. Одређени буржоаски слојеви становништва били су искључени из уčešћа у управљању државом, радничка класа имала је привилегована политичка права итд.

Пролетерска социјалистичка држава претвара се не у комunistичко самоуправљање, него у општенародну социјалистичку државу. Настанак комunistичког друштвеног самоуправљања практично започиње оног момента када се отвара процес претварања државе диктатуре пролетаријата у општенародну државу, тј. после пobeде социјализма, у периоду стварања развијеног социјалистичког друштва. У веzi с ликвидацијом експлоататорских класа социјалистичка држава губи функцију превашодно државну — гушење отпора свргнуте буржоазije. Држава диктатуре пролетаријата последња је форма класно-политичке владавине у историји. Први пут у историји држава, ствара се таква држава која није више диктатура једне, било које класе, него оруђе целог народа, целог друштва.

Губљење од стране социјалистичке државе њене класно-диктаторске (која се остварује у односу према буржоазiji) основне државне функције у правом смислу и jeste, по нашем мишљењу

¹¹ J. E. Volkov piše: „Socijalistička država je samo poludržava, jer su joj odmah prisutne i sve se više ispoljavaju, u meri izgrađivanja socijalizma, osobine potpuno posebne, nedržavne forme socijalne organizacije — komunističkog društvenog samoupravljanja. Eto zašto je već proleterska diktatura „ne država u pravom smislu“ (Ю. Е. Волков, *Укрепление и отмирание социалистического государства*, стр. 219);

„za komunističko samoupravljanje specifična je osobina privlačenja трудбеничких маса управљању друштвеним пословима. I ona je odmah prisutna socijalističkoj državi“ (стр. 222); „od samog početka svog nastajanja ona (socijalistička država — А. В.) je bila politička organizacija koja prelazi u nedržavni sistem komunističkog društvenog samoupravljanja. Eto šta znači lenjinska karakteristika ove kao „poludržave“, „ne države u pravom smislu“ (стр. 223—224).

¹² Kritički odnos prema ukazanom rešenju pitanja i naše shvatanje videti u radu: А. К. Бельих, *Объяснение диктатуры пролетариата к коммунистическому самоуправлению*, стр. 15.

nju, objektivni kriterij početka procesa prerastanja socijalističke državnosti u komunističko samoupravljanje. Taj proces, koji je započeo u periodu pretvaranja države diktature proletarijata u državu celog naroda, nalazi značajni putokaz svog razvitka u opštenarodnoj državi koja se u potpunosti oformila i koja se dalje razvija. Zadatak privlačenja svakog člana našeg društva u upravljanje državom praktično je počeo da se rešava tek u savremenim uslovima.

Na taj način komunističko nedržavno upravljanje počinje da se konstituiše ne od momenta nicanja socijalističke države (početak odumiranja države uopšte), nego sa početkom gubljenja funkcija klasnog ugnjetavanja. Početak prerastanja državnosti (političke organizacije društva) u komunističko samoupravljanje poklapa se s početkom odumiranja socijalističke države u pravom smislu.

Komunizam nastaje ne neposredno iz kapitalizma, nego na svojoj sopstvenoj osnovi, na bazi socijalističke faze komunističkog društva. Zato nije neophodno isključivati iz te opšte zakonomernosti formiranje komunističkog samoupravljanja. Ono neposredno nastaje na bazi sistema socijalističkog upravljanja koje se u potpunosti oformilo i koje se i dalje razvija, na osnovi socijalističke političke organizacije društva¹³.

Da li je opštenarodna socijalistička država, sistem opštenarodne političke organizacije socijalizma, poslednja etapa političkog upravljanja? Može li se smatrati da između nje (savremene političke organizacije našeg društva) i potpunog komunističkog samoupravljanja neće biti međustepena? Ta pitanja imaju određeni teoretski značaj. U literaturi je na njih moguće dobiti različite odgovore. Većina autora potpuno određeno formuliše da se „osobnost opštenarodne države sastoji i u tome, što ona predstavlja novu i poslednju etapu razvitka sovjetske socijalističke države“¹⁴. Ipak, u literaturi je prisutno i drugo gledište¹⁵. Njegova

¹³ Treba primetiti da J. E. Volkov u svojim poslednjim radovima, mada i ne napušta stavove o početku formiranja komunističkog samoupravljanja s pobedom socijalističke revolucije, ipak ispravno podvlači da se sada „taj proces nalazi još na veoma ranom stadiju“. (E. Ю. Волков, *Так рождаётся коммунистическое самоуправление*, стр. 5, 80 и др.; Ю. Е. Волков, *Система управления обществом и ее развитие в процессе формирования коммунистических общественных отношений*. Автореферат докт. дисс., Свердловск 1966, стр. 4. и др.).

¹⁴ Г. И. Петров, *К вопросу об определении общенародной государственности*, „Советское государство и право“, 3/1965, стр. 18.

Analogne teze formulisane su u radovima N. G. Aleksandrova, S. Berezovskog, F. M. Burlackog, J. M. Kozlova, A. P. Kosicyna, B. S. Manjkovskog i dr.

¹⁵ М. И. Мишин, *Некоторые вопросы теории социалистической государственности в свете Программы КПСС и решений XXII съезда КПСС*. В. кн. *Государство и коммунизм*. Л., 1962, стр. 5; Г. Л. Фурманов, *В. И. Ленин о высшем типе государственности*, стр. 125, 139; С. Г. Струмилин, *На путях построения коммунизма*. М., 1959, стр. 17; Н. В. Черноголовкин, *Функция Советского государства в период развернутой строительств коммунизма*. М., 1960, стр. 172—174.

suština je tome što opštenarodnu socijalističku državu teško da može smatrati poslednjom etapom državnog razvitka¹⁶.

Nastajanje druge faze komunizma proći će niz etapa. One će, verovatno, biti: izgradnja osnova komunizma, njegovo stvaranje u osnovnom, završetak komunističke izgradnje, potpuna pobjeda komunizma. Odgovarajuće etape razvitka ostvariće i politička organizacija socijalizma koja prerasta u komunističko samoupravljanje.

Polazeći od toga može se pretpostaviti da će ta organizacija imati etapu komunističke političke organizacije društva.

Uprkog svim zbližavanjima društva socijalističke zajednice, verovatno je da će etape razvitka svakog od njih biti različite po rokovima njihovog početka i po njihovoj trajnosti. Više ili manje istovremeni prelaz svih zemalja socijalizma u komunizam u okvirima jedne epohe ne označava njegovu apsolutnu istovremenost.

Potpuna pobjeda komunizma u SSSR-u, očevidno, ostvariće se ranije nego što će svetski socijalistički sistem u celini da se pretvori u svetski komunistički sistem. Razvitak komunizma u SSSR-u, njegova pobjeda u drugim socijalističkim zemljama izazvaće, verovatno, posebne etape razvitka političke organizacije sovjetskog i drugih društava, političke organizacije svetske socijalističke i komunističke zajednice.

Posle pobjede komunizma u svetskim razmerama, u uslovima kada kapitalizam potpuno iščezne s lica naše planete, nastupiće nova etapa razvitka komunističkih država. Na bazi svetske komunističke privrede, najverovatnije, započeće proces obrazovanja jedinstvene, svetske komunističke države, koja će biti baš država, politička organizacija do tog vremena dok ne nestanu razlike među nacijama i ne obrazuje se jedinstvena, opštečovečanska komunistička zajednica ljudi. To će biti svojeobrazno sjedinjavanje komunističkog samoupravljanja sa zaostalim elementima državnosti. Tek na višem stepenu razvitka jedinstvenog komunističkog društva država će potpuno da odumre, politička organizacija društva pretvoriće se u nepolitičko samoupravljanje¹⁷.

Ovo što je rečeno zasniva se na nizu stavova klasika naučnog komunizma. Tako, K. Marx u *Kritici Gotskog programa* govori o

¹⁶ А. К. Бельх, *Об государственности диктатуры пролетариата к коммунистическому самоуправлению*, стр. 14—15.

¹⁷ Polazeći od neravnomernosti razvitka svetske socijalističke revolucije — koja se ostvaruje otpadanjem pojedinih zemalja iz kapitalističkog sistema, F. D. Kretov zaključuje: „... Država će se sačuvati za neki deo vremena posle prelaza svih savremenih socijalističkih zemalja u višu fazu komunizma čak i tada, kada se potpuno završi proces revolucionarnog preobražaja celog svetskog kapitalističkog sistema u socijalistički“. (Ф. Д. Креатов, *Государство и коммунизм*, стр. 86—88).

„budućoj državnosti komunističkog društva“. F. Engels u delu *Razvitak socijalizma od utopije do nauke* primećuje da će sa iščežavanjem klasa „odumreti politički autoritet države“, a u radu *O autoritetu* on govori o odumiranju pri određenim uslovima „političke države“¹⁸. U vezi s tim V. I. Lenjin je istakao izuzetno važan metodološki stav: „Taj poslednji izraz, koji je posebno u stanju da izaziva nedoumice, ukazuje na proces odumiranja države: odumiruća država na izvesnom stepenu svog odumiranja može da se nazove nepolitičkom državom“¹⁹.

Zato je osnovan zaključak P. N. Fedosejeva; „Na putu ka potpunom odumiranju socijalistička država proći će i takav stadij kada će njene funkcije izgubiti politički karakter“²⁰.

Pri tom još jednom podvlačimo da politički karakter upravljačkih funkcija počinje da se gubi tek posle prevladavanja klasnih razlika unutar društva, tj. u potpunom komunizmu. Pri prelazu ka komunizmu gube se, sužavaju se administrativno-političke, prinudne funkcije i metodi. Ali to je samo jedan od aspekata politike. Suština i osnovni sadržaj socijalističkih političko-upravljačkih odnosa sastoji se u međusobnom delovanju prijateljskih klasa radnika i seljaka u odnosu na korišćenje vlasti u cilju uspešne izgradnje besklasnog komunističkog društva. Do tog vremena, dok postoje klasne razlike, odnosi klasne saradnje u odnosu na korišćenje vlasti će biti politički. Politika je odnos među klasama povodom vlasti. Ti odnosi već u socijalizmu isključuju klasnu prinudu. Buduća nepolitička država — to je sistem upravljanja besklasnim društvom.²¹

Više od toga, osnovano se može smatrati da čak potpuno odumiranje države kao političke pojave neće izazvati odmah potpuni gubitak političkog karaktera organizacije budućeg društva. Partija, kao najviša forma društveno-političke organizacije trudenika, očuvaće se neuporedivo duže nego država. Prema tome, proces nastajanja komunističkog samoupravljanja pretpostavlja etapu i nedržavne političke organizacije.

(А. К. Бзлык, *Op. cit.*, str. 179—181, 182—185, 188—191, 197—200, 200—203).

¹⁸ К. Маркс, Ф. Энгельс, *Соч.*, т. 19, стр. 27, 220; т. 13, стр. 297

¹⁹ В. И. Ленин, *ПСС*, т. 33, стр. 63.

²⁰ П. Федосеев, *Коммунистический Манифест современной эпохи*. — „Правда“, 1963, 3 октября.

²¹ Neosnovan je stav o gubitku političkog karaktera upravljačkih funkcija već u socijalizmu, koji je sadržan u radovima: В. Платковский, *Политическая организация общества при переходе к коммунизму*. М., 1962, стр. 86; Д. Чарыков, *Взрасийание роли масс в управлении производством при переходе к коммунизму*. Афтореф. канд. дисс. Л., 1967, стр. 11—12.

F. D. Kretov

PUTEVI POSTEPENE TRANSFORMACIJE SOCIJALISTIČKE DRŽAVNOSTI U KOMUNISTIČKO SAMOUPRAVLJANJE

... Nastavši kao država diktature proletarijata socijalistička država predstavlja potpuno posebni, neobični, dotle nepoznati tip države. Već u momentu svoga nicanja, a tim više u daljem razvoju u toku celog prelaznog perioda od kapitalizma ka socijalizmu, ili u prvoj fazi svoga razvitka, socijalistička država već nije bila država u starom smislu reči ...

... Proleterska država koja je nastala kod nas odmah posle pobeđe (revolucije) počela je da gubi svojstva države u pravom smislu, počela je baš u tom smislu da *odumire* ...

Sada imamo prava da govorimo samo u dalekoj perspektivi neizbežnog odumiranja države. Potpuno je jasno da je to veoma dugotrajni proces, čiji razvitak zavisi ne samo od tempa ekonomskog i kulturno-etičkog sazrevanja komunizma u našoj zemlji i u zemljama koje su stupile na put socijalizma, nego i od tempa revolucionarnog preobražaja sveta, od proširenja i učvršćenja svetskog sistema socijalizma. I što dalje bude tekao taj proces, tim će dalje postojati država u našoj zemlji i u svim drugim savremenim socijalističkim zemljama, čak i posle njihovog prelaza u višu fazu komunizma. Svakako, funkcije i forme države će se menjati, no zasad mi možemo da naznačimo samo osnovne pravce tih promena, jer u odnosu na to pitanje čovečanstvo nema nikakvog praktičnog iskustva.

Ali država će se sačuvati i za jedan deo vremena posle prelaza svih savremenih socijalističkih zemalja u višu fazu komunizma, *čak i tada* kada se *potpuno* završi proces revolucionarnog preobražaja celokupnog svetskog kapitalističkog sistema u socijalistički. Taj zaključak s logičkom neophodnošću proizilazi iz Lenjinovog učenja o putevima razvitka svetske socijalističke revolucije.

Posle vremena kada je socijalizam pobedio samo u našoj zemlji revolucionarni preobražaj svetskog kapitalističkog sistema u socijalistički odvija se na taj način što od kapitalističkog sistema u različito vreme i veoma neravnomerno otpadaju samo pojedine zemlje i grupe zemalja, a *ne sve zemlje sveta odjednom*. Istina, zahvaljujući pomoći socijalističkih zemalja, narodi koji stupaju na put socijalizma savladaju taj put mnogo brže nego u slučaju ako bi samo sopstvenim snagama morali da se kreću tim putem, kao pioniri u izgradnji novog sveta. No, bilo kako bilo, jedno je jasno: ukoliko kasnije pojedine zemlje i grupe zemalja počnu da otpadaju od kapitalističkog sistema utoliko će relativno kasnije moći da sustignu socijalističke zemlje koje su otišle napred i da se izravnaју s njima u višoj fazi komunizma.

Kada otkuca poslednji čas starog sveta i započne proces revolucionarnog preobražaja *svog ostalog dela* svetskog kapitalističkog sistema u socijalistički postojaće veoma šarolika slika: u čvrstom, nerazrušivom opštečovečanskom savezu biće objedinjene zemlje koje se znatno razlikuju po nivou ekonomskog, socijalističkog, političkog i kulturnog razvitka. U to vreme kada osnovno jezgro — zemlje sadašnjeg svetskog socijalističkog sistema — stvara već osnove za neposredni prelaz u višu fazu komunizma, drugi narodi će biti u nižoj fazi komunizma, a oni treći — će stupati u prelazni period od kapitalizma ka socijalizmu. I proteći će dosta vremena (iako će se razvitak svih zaostalih naroda gigantski ubrzati) pre nego što svi narodi uspeju da se izravnaju u višoj fazi komunizma, tj. ne samo što konačno obuzdaju svrgnute eksploatatorske klase, nego i potpuno raskrste sa svim „belezima“ starog sveta, sa svim ostacima kapitalizma u ekonomici, životu i svesti ljudi . . .

Ali do podele komunizma u svetskim razmerama potrebno je sačuvati državu, jer inače, tj. bez socijalističke države čovečanstvo ne može da ostvari prelaz u višu fazu komunizma, ne može da se nauči da samostalno upravlja društvenom proizvodnjom, da se privikne uvažavanju osnovnih pravila komunističkog zajedničkog života . . .

Sada nije moguće tačno i određeno reći kako će baš, kojim putevima i u kakvim konkretnim formama da se razvija državnost posle pobeđe socijalizma u svetskim razmerama, ali je jasno da će se nakon pobeđonosno ostvarene svetske socijalističke revolucije narodi sveta sve čvršće objединiti u jedinstveno opštečovečansko društvo trudbenika. Pri tom, taj razvitak će ići putem obezbeđivanja jednakih prava i sloboda svim narodima i narodnostima, stvaranju svih neophodnih uslova za svestrani razvoj i potpunu realizaciju stvaralačke inicijative svakog od njih u izgradnji komunizma.

Kod država tog perioda potpuno će otpasti funkcija vojne zaštite od napada spolja, zato što već neće biti potrebe da se od nekoga štiti, zato što će svi koliko-toliko opasniji neprijatelji novog sveta biti poraženi. Kao rezultat svega toga prestaće da postoje oružane snage i mnoga ratna sredstva biće pretvorena u oruđa za mirni stvaralački rad celog čovečanstva, a ostala će jednostavno biti uništena.

Kod država tog perioda postepeno će otpadati i funkcija ostvarivanja spoljne politike uopšte. Odnosi među narodima će postepeno prestajati da budu politički, tj. klasni odnosi, zato što će se svi narodi Zemljine kugle ujediniti na osnovama bratstva i uzajamne pomoći, zato što će na našoj planeti početi da caruje večni mir i svi narodi će živeti u nerazrušivom prijateljstvu, gradiće komunizam.

Zato će države za relativno dugi istorijski period očuvati niz unutrašnjih funkcija. Za te zemlje i narode koji poslednji

zbace lance kapitalističkog ropstva, država će ostvarivati u toku nekog vremena čak i političke funkcije, takve kao što je obuzdavanje i gušenje otpora nekih elemenata svrgnutih eksploatatorskih klasa. Time će neophodnije biti za druge zemlje i narode takve funkcije kao što su funkcije reorganizacije celokupne proizvodnje, rukovođenja razvitkom ekonomike i kulture na socijalističkim načelima, ostvarivanje kontrole nad merom rada i merom potreba u interesu trudbenika, svestranog vaspitanja trudbenika, a pre svega vaspitanja u duhu nove radne discipline, komunističkog odnosa prema radu i društvenoj svojini. Karakter i forme ispoljavanja unutrašnjih funkcija određivaće se različito, zavisno od razlika u stepenu sazrevanja komunizma u pojedinim zemljama.

Ipak, te funkcije će postepeno gubiti politički karakter, a država tog perioda postepeno će prestajati da bude „politička država“, tj. po suštini će prestati da bude država. Njene političke funkcije će se pretvarati u proste administrativno-naredbodavne (usmerivačke) funkcije. U meri likvidacije suštinskih razlika između grada i sela, između umnog i fizičkog rada, u meri stvarnog progresivnog kretanja svih naroda sveta ka višoj fazi komunizma i njihovog pretvaranja u jedinstveni opštečovečanski kolektiv, tj. takođe i u meri stvarnog potpuno *zblžavanja svih nacija i naroda* ostvarivaće se potpuno odumiranje države, prelaz ka komunističkom društvenom samoupravljanju u svetskim razmerama . . .

(Ф. Д. Кретов, *Государство и коммунизм*. Издательство „Наука“, Москва 1966, стр. 29, 30, 85—89)

J. E. Volkov

DOKLE SE STIGLO U PREOBRAŽAJU DRŽAVNOSTI U KOMUNISTIČKO SAMOUPRAVLJANJE

Razvitak socijalističke državnosti i njeno pretvaranje u komunističko samoupravljanje kod nas se razmatra obično na opšteteoretskom planu. U uslovima razvijene izgradnje komunizma već se odvija proces formiranja elemenata i principa komunističkog društvenog samoupravljanja. Zato je neophodno da se uskladi opšteteorijska razrada s konkretnim izučavanjem toga kako se sada ostvaruje nastanak i razvoj načela i elemenata komunističkog samoupravljanja.

Nikako ne želimo da kažemo da se dosad razmatrauje problema razvitka socijalističke državnosti u našoj literaturi vodilo sasvim odvojeno od života. Nekakav materijal iz prakse uvek se koristi. Stvar je u tome kakav je to materijal i kako se koristi.

Obično se uzimaju pojedini veoma zorni primeri koji se navode kao potvrda, ilustracija opšteteorijskih razmatranja . . . Međutim, ti primeri čak i veoma interesantni, ostaju ipak ilustracija izvesne teorijske ideje. Oni pomažu da se shvati ta ideja, ubeđuju da se ona realno ovaploćuje u našem životu, svedoči da je proces formiranja komunističkog samoupravljanja kod nas započeo. Ali kako se ostvaruje taj proces, dokle je stigao, kakve teškoće ima šta je neophodno u praksi da se prevlada za uspešni razvitak samoupravljanja, takvi ilustrativni primeri ne otkrivaju.

Više od toga, kada se ističe opšta teza . . . i zatim se u svojstvu primera opisuje pozitivno iskustvo . . . može se nehotice stvoriti lažna predstava o stvarnom stanju stvari. Jer opisuje se najbolje iskustvo, ponekad skoro jedino. Priča o njemu je svakako interesantna i poučna. Ali kada se ono daje van opšte slike stanja stvari, a njime se ilustruje opšta teza, onda se može pomisliti da stvar stoji tako već svuda u naše vreme. Čitajući mnoge knjige i članke poslednjih godina moglo bi se pomisliti kao da je proces uspostavljanja komunističkog samoupravljanja u našoj zemlji otišao tako daleko da se ono skoro sasvim oformilo i da državnost doživljava poslednje dane. Međutim, to nije tako. *Treba sa svom odlučnošću reći da se taj proces nalazi još na veoma ranom stadiju.*

Istrčavanje napred dezorijentiše, smeta da se pravilno shvate naredni praktični zadaci i da se usredsredi pažnja na njihovo rešavanje . . . Ne, potrebni su ne pojedini primeri nego objašnjenje više ili manje celine slike . . . I kada objasniš tu sliku onda neka ona i ne izgleda tako „lepa“ kao pojedini efektni primeri, ona ipak *bezuslovno ubeđuje* da se proces formiranja komunističkog društvenog samoupravljanja odvija. Da, on se još nalazi na ranom stadiju. Ima još mnogo teškoća i nerešenih problema. Mnogo više, nego rešenih. Ali, to je i prirodno: niko i ne govori da mi već završavamo komunističku izgradnju . . .

. . . Put razvitka komunističkog društvenog samoupravljanja treba razmatrati veoma odgovorno. Svakako, predstoji nam dug i složen put. Danas smo mi još skoro na samom njegovom početku. Mnogo više nego što je učinjeno predstoji činiti. Ali, nije teško videti, da socijalistička stvarnost sadrži u sebi sve mogućnosti za razvoj i pobedu načela komunističkog društvenog samoupravljanja. (J. E. Volkov, *op. cit.*, str. 4—6, 239).

(Све текстове превео Сава Живанов)

Marksizam o sebi

Etienne Balibar
ELEMENTI ZA TEORIJU PRELAZA JEDNOG
NAČINA PROIZVODNJE U DRUGI*

3. — DINAMIKA I ISTORIJA

Prethodne analize sačinjavaju još uvek samo pojedinačne momente problematike u okviru koje se može teorijski misliti o prelazu jednog načina proizvodnje u drugi. Ta će se problematika moći efektivno *artikulisati*, to jest moći će da se stvori *jedinstvo* pitanja na koja valja odgovoriti, samo ako se uspešno postave jedni u odnosu na druge koncepti koji su dosad izneseni (istorija, genealogija, sinhronija — dijahronija, dinamika, tendencija) i da se izdiferencirano definišu njihovi odgovarajući objekti.

Svi ti koncepti, koji su još široko deskriptivni, i koji su to upravo tako dugo dok nisu artikulisani, izgledaju nam kao konceptualizacije *istorijskog vremena*. U toku jednog ranijeg izlaganja Aethusser je dokazao da u svakoj teoriji istorije (bilo naučnoj, bilo ideološkoj) postoji jedna stroga i nužna korelacija između strukture *koncepta istorije* svojstvenog toj teoriji (strukture koja sama zavisi od strukture koncepta društvenog *totaliteta* svojstvenog toj teoriji) s jedne strane, i *koncepta temporalnosti*, s druge strane, u okviru koje ta teorija istorije misli o „promenama“, kretanjima“, „dogadajima“, ili, uopštenije, o fenomenima koji spadaju u njen predmet. Takvu demonstraciju ne može da opovrgne činjenica da je ta *teorija* najčešće odsutna, da se odražava u obliku ne-teorije, odnosno *empirizma*. Struktura temporalnosti je onda naprosto ona koju pruža dominantna ideologija i nikad se ne odražava u svojoj funkciji pretpostavke. Videli smo čak, kod Hegela, da struktura istorijske temporalnosti, koja u pogledu povezanosti (artikulacije) sistema zavisi od prostog hegelijanskog totaliteta, u izražajnom obliku samo za svoj račun preuzima *sam oblik*

* Nastavak iz prethodnog broja

empirističke ideološke koncepcije vremena, dajući mu i sopstveni koncept i teorijsko opravdanje.

Videći smo isto tako da oblik vremena nije bio samo kontinuelna linearnost, nego, putem konsekvence, *jedinstvenost* vremena. Upravo zato što je vreme jedinstveno, njegova sadašnjost poseduje strukturu savremenosti, pa i svi trenuci čija se hronološka simultanost može utvrditi moraju takođe obavezno da se odrede kao trenuci jedne iste aktuelne celine, moraju da pripadnu jednoj istoj istoriji. Treba tu napomenuti da se u toj ideološkoj koncepciji ide od svojstvenog oblika vremena ka određivanju istorijskih objekata u odnosu na njega: redosled i trajanje tog vremena uvek prethode svakom određivanju jednog fenomena „koji se odvija u vremenu“, a koji je u isti mah istorijski fenomen. Stvarna procena redosleda o trajanju svakako uvek pretpostavlja neki odnos ili neki referencu u vezi s temporalnošću izvesnih objekata, ali oblik njihove mogućnosti je uvek već dat. U stvari, sve se tako kreće u jednom krugu, pošto je prihvaćena struktura jednog vremena koja je zapravo samo efekat bilo nekog zapažanja (percepcije), bilo neke ideološke koncepcije društvenog totaliteta. Ali to kretanje stvarne zavisnosti koje prethodi lokalizaciji „istorijskih“ fenomena u vremenu nije kao takvo zamišljeno u vremenskoj predstavi koja mu služi kao premisa, pa možemo sebi da dozvolimo i luksuz da pretpostavljenu strukturu tog vremena *nađemo* (u stvari, ponovo pronađemo) u determinacijama istorije. Upravo iz tog kretanja proističe determinacija istorijskog objekta kao *događaja*, prisutna čak i u njegovom preispitivanju, u ideji da ne postoje *samo* događaji, to jest samo „*kratkotrajni*“ fenomeni, nego i ne-događaji, to jest *duga događanja*, *dugotrajne permanentnosti* (koje se pogrešno nazivaju „strukturama“).

Ako se onda setimo problematike u čijem okviru Marx prvobitno misli svoj teorijski poduhvat, ali koja nije isključivo njegova svojina — problematike *periodizacije*, moći ćemo iz toga da izvučemo nekoliko konsekvenci. Ako postavimo problem prelaza jednog načina proizvodnje u drugi isključivo u okviru te problematike, nećemo moći da izbegnemo oblik jedinstvenog linearnog vremena: moramo na ravnomeran način da mislimo efekte strukture svakog načina proizvodnje i fenomene prelaza, situirajući ih u jedinstvenom vremenu koje služi kao *okvir* ili kao *zajednički oslonac* svakoj mogućoj istorijskoj determinaciji. Mi nemamo pravo da zavodimo principijelne ili metodološke razlike između analiza efekata jednog načina proizvodnje i prelaza sa jednog načina na drugi, koji slede jedan za drugim ili koincidiraju u okviru tog vremena, i možemo razlikovati kretanja samo determinacijama „strukture“ tog vremena: dugo ili kratko trajanje, kontinuitet, povremenost itd. Vreme periodizacije je dakle vreme bez moguće prave raznolikosti: dopunske determinacije koje su *umetnute* u toku jedne istorijske sekvence, na primer u intervalu prelaza jednog načina proizvodnje u drugi, pripadaju istom

vremenu kome pripadaju i ti prelazi pa je i *kretanje njihove proizvodnje zajedničko*.

Površno čitanje Marxa može, uostalom, lako da ne rasprši oblike te iluzije ako se zadovoljava shvatanjem da razna „vremena“ implicirana u analizi *Kapitala* nisu ništa drugo nego deskriptivni *aspekti ili podređene determinacije vremena uopšte*. Onda se može pokušati izvođenje osnovne operacije, čija je mogućnost implicitna u ideološkoj teoriji vremena: *uklapanje raznih vremena jednih u druga*. Segmentirana vremena (vreme rada, vreme proizvodnje, vreme prometa) može da se upiše u *cikluse* (ciklični proces kapitala); sami ti ciklusi biće neizbežno složeni, biće ciklusi ciklusa, zbog nejednake rotacije raznih elemenata kapitala, ali u svojoj celini moći će sa svoje strane da budu uklopljeni u opšte kretanje kapitalističke reprodukcije (akumulacije), koju Marx po Sismondiju opisuje kao *spiralu*; i ta će „spiralala“ na kraju ispoljiti jednu opštu tendenciju, jednu orijentaciju, koja je upravo orijentacija prelaženja jednog načina proizvodnje u drugi, redosleda načina proizvodnje i periodizacije. Pri takvom čitanju spajanje raznih „vremena“ i uklapanje njihovih oblika neće očigledno predstavljati nikakvu principijelnu teškoću, pošto je takva *mogućnost* već ucrtana u jedinstvenost vremena uopšte, onog vremena koje služi kao podloga svim tim kretanjima. Jedine teškoće su *teškoće primene*, u identifikovanju faza i u predviđanju prelaza.

Najznačajnije u takvom čitanju — koje, kao što će se videti, nije s moje strane neka čisto polemička veština izlaganja — jeste to što ono nužno implicira da svaki „trenutak“ vremena bude simultano zamišljan (mišljen) i kao jedna *determinacija* svih međuvremena koja su tako bila uklopljena jedna u druge, — bilo da je ta determinacija neposredna, ili, naprotiv, jednostavno posredna. I da bismo tu konsekvencu odmah sagledali do kraja, u toj koncepciji će se sasvim rigorozno odrediti jedno dato vreme u kome radnik troši svoju snagu kao izvesnu *količinu društvenog rada*, *jedan trenutak ciklusa* proizvodnog procesa (u kome kapital postoji u obliku produktivnog kapitala) i, najzad, *jedan trenutak istorije* kapitalističkog načina proizvodnje (koji teži ka svom preobražaju, ma koliko on bio dalek).

Upravo na bazi takvog ideološkog čitanja moguće je celokupnu marksističku ekonomsku teoriju označiti kao jednu *dinamiku*. Tako je taj koncept mogao da se koristi pri pokušajima da se Marx suprotstavi klasičnoj i modernoj političkoj ekonomiji, situirajući ove na isti teren i dodeljujući im isti „ekonomski“ objekat, i pripiše na taj način Marxu uloga jednog, možda i najznačajnijeg osnivača „dinamičke“ teorije u političkoj ekonomiji (vidi na primer, Grangera (Granže) u *Méthodologie économique*). Takvim postupkom moglo se u klasičnoj i neoklasičnoj ekonomiji ukazati na jednu ideju o *ekonomskoj ravnoteži*, to jest o „statici“ odnosa ekonomske strukture; kod Marxa je, navodno, nasuprot tome, ravnoteža uvek samo provizoran momenat operativnog

značaja, jedno uprošćavanje u izlaganju. Glavni objekat Marxove analize bi navodno bilo *vreme evolucije ekonomske strukture*, analizirano u svojim sukcesivnim komponentama koje čine razna „vremena“ *Kapitala*:

„Što se tiče glavnog predmeta marksističkog proučavanja, kapitalističke proizvodnje, on se nužno ukazuje kao jedan dinamički proces.

Predmet prve knjige *Kapitala* je kapitalistička *akumulacija*. Pojam o nekoj statičkoj ravnoteži je očigledno, *a priori*, nepodesan da bi se opisao taj fenomen. „Prosta reprodukcija“ kapitala je *već jedan vremenski proces*; ali to je samo prva apstrakcija. Sistem se upravo karakteriše „reprodukcijom u progresivnim razmerama“, porastom i stalnim kvalitativnim preobražajem kapitala, akumulacijom viška vrednosti. Krize, u njihovim raznim vidovima, pojavljuju se kao neka hronična bolest sistema, a ne kao slučajnosti. *Celokupna slika ekonomske stvarnosti je prema tome totalno dinamizirana.*“ (G. G. Gran-ger, *Méthodologie économique*, str. 98).

U takvoj interpretaciji, u kojoj se i sama dinamika kapitalističkog sistema ukazuje kao samo jedan momenat, jedan lokalni aspekt „afirmacije relativnog i evolutivnog karaktera zakona ekonomije“, jasno se opet ispoljava struktura *uklapanja vremena* na koje sam maločas ukazao. Koncepti *istorije i dinamike* postaju onda dvojnici, jedan popularan (onaj o istoriji), drugi naučni (onaj o dinamici), pošto bi drugi izražavao upravo determinaciju istorijskog kretanja na osnovu jedne strukture. Uz ta dva termina mogao bi se onda dodati i treći, termin *dijahronije*, koji tu ne bi pružio nikakvo novo saznanje, izražavajući naprosto oblik jedinstvene linearne temporalnosti koja je implicitna u identifikaciji dva prethodna termina.

Ali takvo čitanje Marxa u stvari potpuno ignoriše način konstitucije koncepata temporalnosti i istorije u teoriji *Kapitala*. Ti koncepti su mogli da se shvate (ili podrazumevaju) u njihovom uobičajenom smislu, to jest u njihovoj ideološkoj upotrebi, u jednom tekstu kao što je Predgovor *Prilogu*, od kojeg smo pošli: oni u njemu imaju naprosto funkciju da odrede i označe *jedno teorijsko polje još nesagledano u svojoj strukturi*. Ali u analizama *Kapitala*, kao što nam je to dokazalo proučavanje *provobitne akumulacije i tendencije* načina proizvodnje, oni su proizvedeni posebno i različito: njihovo jedinstvo, umesto da bude pretpostavljeno u jednoj uvek već datoj koncepciji vremena uopšte, mora da se izgrađuje polazeći od jedne početne razlike koja odražava složenost analizirane celine. U vezi s tim može se uopštavati način na koji Marx postavlja problem jedinstva raznih ciklusa individualnih kapitala u jednom složenom ciklusu društvenog kapitala: to jedinstvo se mora konstruisati kao jedno „preplitanje“, čija je priroda najpre problematična. Marx je o tome pisao:

„Prema tome, vidimo da se pitanje saznanja o tome kako se razni elementi društvenog kapitala, prema kojima su individualni kapitali samo komponente s autonomnom funkcijom, međusobno zamenjuju u procesu cirkulacije — u pogledu kapitala kao i u pogledu viška vrednosti — *ne rešava proučavanjem prostih preplitanja preobražaja u cirkulaciji roba* koji su zajednička pojava u postupcima cirkulacije kapitala i svake druge cirkulacije roba: tu je potreban neki *drugi metod ispitivanja*. Dosad smo se u tom pogledu zadovoljavali frazama koje, kad se pobliže analiziraju, sadrže samo neodređene ideje naprosto pozajmljene od preplitanja preobražaja svojstvenih bilo kojoj cirkulaciji roba.“ (*Kapital*, franc. izd., VI, 106.)

Poznato je da je taj „*drugi metod proučavanja*“, koji zapravo sačinjava analizu reprodukcije celokupnog društvenog kapitala, doveo do paradoksalnog rezultata jedne sinhronne strukture odnosa između raznih sektora društvene proizvodnje u kojoj je čist oblik *ciklusa* potpuno nestao. Međutim, samo taj metod omogućuje misao o preplitanju raznih ciklusa individualne proizvodnje. Iato tako, kompleksno jedinstvo raznih „vremena“ istorijske analize, onih koja zavise od postojanosti društvenih odnosa i onih u kojima se ocrta preobražaj društvenih odnosa, najpre je problematično: to jedinstvo treba da se izgradi jednim „*drugim metodom ispitivanja*“.

Odnos teorijske zavisnosti između koncepata *vremena i istorije* je na taj način *obrnut* u odnosu na prethodni oblik, koji pripada empirijskoj ili hegelijanskoj istoriji, ili jednom čitanju *Kapitala* koje implicitno ponovo zavodi empirizam ili hegelizam. Umesto da strukture istorije zavise od struktura vremena, strukture temporalnosti zavise od struktura istorije. Strukture temporalnosti, i njihove specifične razlike, *stvaraju se u procesu konstituisanja koncepta istorije* kao nužne determinacije njegovog objekta. Tako definicija temporalnosti i njenih raznih oblika postaje *eksplicitno* nužna; isto tako nužnost da se osmisli odnos (povezivanje) raznih kretanja i raznih vremena postaje za teoriju jedna osnovna nužnost.

U Marxovoj teoriji jedan sintetički koncept vremena ne može dakle nikad biti nešto unapred dato, već samo jedan *rezultat*. Analize koje u ovom izlaganju prethode dozvoljavaju nam da u izvesnoj meri anticipiramo taj rezultat i da predložimo jednu diferencijalnu definiciju koncepata koji su maločas bili poistovećivani. Videli smo da analiza odnosa koji pripadaju *jednom određenom načinu proizvodnje* i sačinjavaju njegovu strukturu mora da se zamišlja kao konstituisanje jedne teorijske „sinhronije“: to je Marx mislio, povodom kapitalističkog načina proizvodnje, u konceptu *reprodukcije*. Toj sinhroniji nužno pripada analiza svih efekata svojstvenih strukturi načina proizvodnje. Koncept *dijahronije* biće dakle rezervisan za vreme *prelaza* jednog načina

proizvodnje u drugi, to jest, jedno vreme determinisano zamenom i preobražajem proizvodnih odnosa koji sačinjavaju dvostruku artikulaciju strukture. Tako postaje jasno da su „genealogije“ sadržane u analizi prvobitne akumulacije *elementi dijahronične analize*: tako se nezavisno od njihovog stepena teorijske razrade opravdava i *razlika* u problematici i metodima između onih poglavlja *Kapitala* koja su posvećena prvobitnoj akumulaciji i svih ostalih, razlika koja prevazilazi prostu razliku u načinu izlaganja ili literalnom obliku. Ta razlika je jedna posledica strogog razlikovanja između „sinhronije“ i „dijahronije“, a u prethodnom tekstu se nalazi još jedan primer za to, na koji ću još da se osvrnem: u trenutku kada sam analizirao oblik dva odnosa (vlasništvo, „stvarno prisvajanje“) svojstvena kapitalističkom načinu proizvodnje i njihov međusobni odnos, konstatovali smo jedno „hronološko odstupanje“ u konstituisanju ta dva oblika, pošto kapitalistički oblik vlasništva („kapitalistički proizvodni odnosi“) hronološki prethodi kapitalističkom obliku stvarnog prisvajanja („proizvodnim snagama kapitalizma“); to odstupanje je Marx odrazio u razlikovanju „formalne supsumpcije“ rada kapitalu i njegove „stvarne supsumpcije“. Ja sam onda primetio da je to hronološko odstupanje bilo *ukinuto kao takvo* u sinhroničnoj analizi strukture načina proizvodnje, da je onda bilo nebitno za teoriju. U stvari, to odstupanje, koje onda načisto i naprosto nestaje, može da se zamisli samo u jednoj teoriji dijahronije, ono predstavlja jedan prikladan *problem za dijahroničnu analizu* (tu treba primetiti da izrazi „dijahronična analiza“, „dijahronična teorija“ nisu savršeno rigorozni; bolje je reći „analiza (ili teorija) dijahronije“. Jer, ako se ta dva termina sinhronije i dijahronije uzmu u smislu koji ovde predlažem, izraz „dijahronična teorija“ gubi zapravo svaki smisao: svaka teorija je sinhronična u onoj meri u kojoj izlaže jedan sistematičan skup konceptualnih determinacija. U jednom prethodnom izlaganju Althusser je kritikovao razlikovanje između sinhronije i dijahronije ukoliko ono implicira jednu *korelaciju* objekata i aspekata istog predmeta, dokazujući kako ono u stvari preuzima empirističku (ili hegelijansku) strukturu vremena, u kojoj je dijahronično samo nastajanje sadašnjeg („sinhroničnog“). Odmah nam postaje jasno da u korišćenju koje tu predlažemo to ne može da bude tako, pošto sinhronija nije neka *stvarna sadašnjost* savremena sa sobom, nego sadašnjost teorijske analize u kojoj su date sve determinacije. Ta definicija, *dakle isključuje svaku korelaciju* dvaju koncepata, od kojih jedan označuje strukturu misaonog procesa, dok drugi označava jedan poseban, relativno autonoman predmet misli, i to tek širenjem svog saznanja.

Sinhronična analiza načina proizvodnje sa svoje strane implicira isticanje nekoliko koncepata „vremena“, koji se funkcionalno razlikuju. Sva ta vremena nisu sama po sebi, *direktno, neposredno istorijska*: ona stvarno nisu konstruisana na osnovu jednog celovitog istorijskog kretanja, već sasvim nezavisno od njega, i nezavis-

no jedna od drugih. Tako je *vreme društvenog rada* (koje meri proizvedenu vrednost) izgrađeno na osnovu razlikovanja između društveno nužnog rada i društveno nepotrebnog rada, razlikovanje koje u svakom trenutku zavisi od produktivnosti rada i od proporcije u kojoj je društveni rad raspodeljen među razne grane proizvodnje (videti *Kapital*, franc. izd., I, 59 u sl. i *Istoriju ekonomskih doktrina*, franc. prev., I, 292—294). Vreme društvenog rada se tako nimalo ne poklapa s vremenom koje se empirijski može ustanoviti, u kome radnik radi. Isto tako, ciklično vreme *rotacije* kapitala, sa svojim raznim trenucima (vreme proizvodnje, vreme cirkulacije) i svojim svojstvenim efektima (redovno odvajanje kapitala-novca, promena profitne stope), konstruisano je na osnovu preobražaja kapitala i razlikovanja između čvrstog kapitala i kapitala u optičaju.

Isto tako, najzad, analiza *tendencije* kapitalističkog načina proizvodnje stvara koncept o zavisnosti napredovanja proizvodnih snaga u odnosu na akumulaciju kapitala, prema tome, koncept o osobenoj temporalnosti razvitka proizvodnih snaga u kapitalističkom načinu proizvodnje. Samo se taj momenat, kao što sam predložio, može nazvati jednom *dinamikom*, to jest jednim kretanjem razvitka *unutar* strukture i dovoljno određenim njime (kretanje akumulacije), koje se vrši po svojstvenom *ritmu i brzini* zavisno od strukture, poseduje jednu nužnu nepromenljivu *orijentaciju*, i beskonačno održava (reprodukuje) u drukčijim razmerama svojstva strukture. Svojstveni ritam kapitalističke akumulacije ocvrtava se u ciklusu kriza, dok njena svojstvena brzina odražava „ograničenje“ razvitka proizvodnih snaga, simultano, kao što veli Marx, ubrzanog i usporenog, to jest recipročno organičenje dvaju odnosa artikulisanih u strukturi („produktivne snage“, kapitalistički proizvodni odnosi). Nužna orijentacija kretanja sastoji se u povećanju postojanog kapitala u odnosu na varijabilni kapital (proizvodnje sredstava za proizvodnju u odnosu na proizvodnju sredstava za potrošnju). Održavanje svojstva strukture je naročito očigledno u kretanju proširivanja tržišta: jer jedno od sredstava koje kapitalista, ili skup kapitalista, koristi da bi sprečio pad profitne stope sastoji se u tome da proširi područje svog tržišta („spoljnom“ trgovinom):

„Ova *unutarnja* protivrečnost (proizvodnje i potrošnje) traži rešenje u proširenju *spoljne oblasti* proizvodnje. Ali što se više razvija proizvodna snaga, sve više dolazi u sukob sa uskom bazom na kojoj su zasnovani njeni odnosi potrošnje . . .“ (*Kapital*, franc. izd., VI, 257—258.)

U toj „*spoljnoj*“ avanturi kapitalistička proizvodnja dakle uvek nailazi na svoje sopstveno *unutarnje* ograničenje, to jest nju neprekidno i dalje određuje sopstvena struktura.

Samo se u „vremenu“ te dinamike može odrediti „doba“ kapitalističke proizvodnje, jedne njene grane ili jednog skupa

proizvodnih grana: to se doba meri upravo na nivou odnosa između postojanog i varijabilnog kapitala, to jest prema *unutarnjem organskom sastavu* kapitala:

„Razume se, ukoliko je kapitalistička *proizvodnja starija*, veća je i numerička masa akumulisana sa svih strana, a slabija razmera koju nova proizvodnja zlata svake godine dodaje toj masi, itd.“ (*Kapital*, franc. izd., V, 120).

Ovaj je momenat veoma važan, jer on ukazuje na to da je samo u „vremenu“ dinamike — koje, kao što rekoh, nije neposredno i vreme istorije¹ — moguće odrediti i proceniti *napredovanja ili zaostajanja u razvitku*; stvarno, samo u tom orijentisanom unutarnjem vremenu mogu se zamisliti istorijske nejednakosti razvitka kao prosta temporalna odstupanja:

„Ono što se može primeniti na razne *sukcesivne*“ *stadijume razvitka* u jednoj zemlji može se takođe primeniti na *razne stadijume razvitka koji simultano i paralelno postoje* u raznim zemljama. U *nerazvijenoj zemlji* (unentwickelt) u kojoj prva kompozicija kapitala predstavlja prosek, opšta profitna stopa iznosila bi 66,2/3%, dok bi iznosila 20% u zemlji u kojoj je proizvodnja na mnogo višem stadijumu, na drugom... moglo bi da bude i ukidanja, pa i izvrtanja rastojanja koje deli dve nacionalne profitne stope ako bi u *manje razvijenoj zemlji* rad bio manje produktivan: radnik bi morao veći deo svog vremena da posveti reprodukciji svojih sopstvenih sredstava za opstanak ili njihove vrednosti, davao bi manje viška rada.“ (*Kapital*, franc. izd., VI, 228).

Posledice tog diferencijalnog određivanja vremena i razlikovanja između vremena dinamike i opšteg istorijskog vremena na aktuelnu problematiku „nerazvijivosti“ (koja je omiljeno mesto

¹ Pa čak, razume se, nije ni vreme *ekonomske istorije*, ako se pod tim podrazumeva relativno autonomna istorija ekonomske baze načina proizvodnje. I to iz dva bitna razloga: prvo, takva istorija, koja se bavi stvarnim — konkretnim društvenim formacijama, proučava uvek ekonomske strukture u kojima dominira *više* načina proizvodnje. Ona se dakle ne bavi „tendencijama“ koje su određene teorijskom analizom izolovanih načina proizvodnje, nego efektima kombinacije nekoliko tendencija. Taj značajni problem ne spada dakle u oblast naše sadašnje analize, pa mu pristupamo u sledećem poglavlju (o „fazama prelaza“) samo na delimičan način. Drugo, „doba“ proizvodnje o kome tu govorimo nije, kao što se vidi, neko svojstvo *hronologije*, ne označava neku *starost* kapitalističke proizvodnje: jer to je doba upoređeno između više ekonomskih oblasti (ili „tržišta“) podvrgnutih kapitalističkom načinu proizvodnje, čiji značaj dolazi od efekata koje od jedne do druge oblasti, ili od jednog do drugog sektora, prenosi nejednakost prosečnog organskog sastava kapitala. Zavisno od prodornosti analize, radiće se o jednom prosečnom organskom sastavu, ili o jednoj diferenciranoj analizi organskog sastava kapitala po granama proizvodnje: tako se dolazi do proučavanja efekata dominacije i nejednakog razvoja koji implicira nejednakost organskog sastava kapitala između konkurentskih kapitala. To naravno nije ovde naš predmet. Ja ukazujem na njegovu mogućnost.

svih teorijskih zbrka) ne možemo ovde da izložimo; ali ono što prethodi omogućuje da se predoseti njihov kritički značaj.

Kao i prethodna vremena, to „vreme“ dinamike (tendencije) determinisano je u *sinhronoj* analizi načina proizvodnje. Razlika između *dinamike* i *dijahronije* je dakle rigorozna i dinamika ne može da se pojavi kao determinacija u polju dijahronije, gde nije prikladna u onom obliku koji Marx analizira. To razlikovanje se lako može osvetliti jednim paradoksom pozajmljenim iz analize društva „bez istorije“ (taj izraz, koji zapravo nema nikakvog smisla, označava društvene strukture u kojima se dinamika pojavljuje u jednom osobenom vidu *nerazvijivosti*, kao što su indijanske zajednice o kojima Marx govori u *Kapitalu*, II, 46—48): *događaj* koji predstavlja susret tih društava i „zapadnih“ društava koja upravo prelaze na kapitalizam (u osvajanjima, kolonizaciji ili raznim oblicima trgovačkih odnosa) pripada svakako *dijahroniji* tih društava, pošto određuje — brutalno ili nešto sporije — jedan preobražaj njihovog načina proizvodnje a nikako ne pripada *dinamici* tih društava. Taj događaj njihove istorije odigrava se u *vremenu njihove dijahronije, ne odigravajući se u vremenu njihove dinamike*. To je krajuji slučaj koji čini očiglednom konceptualnu razliku između dva vremena i nužnost da se misli na njihovu artikulaciju.

Treba, dakle, na kraju, u odnosu na te razne koncepte, situirati koncept istorije: treba li ga, na primer, izjednačiti s konceptom dijahronije u spomen stare problematike periodizacije? Možemo li reći da je „istorija“ ta dijahronija čiji je osnovni teorijski problem analiza *načina prelaženja* sa jedne proizvodne strukture na drugu? Ne, besumnje, pošto je ta stara problematika sada pretrpela transformaciju. Ona se više ne definiše potrebom da se „preseče“ linearno vreme, što pretpostavlja apriornost tog referencijalnog vremena. Sad je pitanje kako teorijski misliti o *suštini prelaznih perioda* u njihovim specifičnim oblicima i varijaciji tih oblika. Problem „periodizacije“ u strogom smislu reči je dakle ukinut, ili, bolje rečeno, prestao je da pripada trenutku naučne demonstracije, onom što Marx naziva *redom ekspozicije* (sama ekspozicija *jeste* nauka): periodizacija kao takva je u najboljem slučaju jedan momenat *istraživanja*, to jest jedan momenat prethodne kritike teorijskih materijala i njihovih interpretacija. Koncept istorije nije dakle identičan ni s jednim od posebnih momenata do kojih dolazi u teoriji da bi se smislili diferencijalni oblici vremena. *Opšti, nespecificirani koncept istorije je naprosto oznaka za jedan konstituci- oni problem* „teorije istorije“ (istorijskog materijalizma): on označava tu teoriju u celini kao *mesto* problema artikulacije raznih istorijskih vremena i varijacija te artikulacije. Ta artikulacija nema više ničeg zajedničkog s jedinstvenim modelom *uklapanja* vremena jednih u druge; ona ne susreće *koincidencije* kao očiglednost, već kao probleme: tako prelaženje jednog načina proizvodnje u drugi može da izgleda kao momenat sudara, ili kao momenat

sporazuma, između vremena ekonomske strukture, političke borbe klasa, ideologije, itd. Radi se o tome da se otkrije kako svako od tih vremena, na primer vreme „tendencije“ načina proizvodnje, *postaje* istorijsko vreme.

Ali ako opšti koncept istorije ima funkciju da označava jedan konstitucijski problem teorije istorije, onda on, nasuprot prethodnim, ne pripada toj teoriji istorije. I zaista, *koncept istorije nije koncept istorije, kao što ni koncept „života“ nije koncept biologije.* Ti koncepti pripadaju samo epistemologiji tih dveju nauka, a kao „praktični“ koncepti, praksi naučnika da bi označili i ograničili polje te prakse.

4. — KARAKTERISTIKA PRELAZNIH FAZA

Ovde ću moći samo da skiciram nekoliko koncepata koji pripadaju teoriji „dijahronije“; omogućuju mišljenje o prirodni perioda prelaza jednog načina proizvodnje u drugi. Marx, kao što smo videli, ni izdaleka nije tom drugom momentu teorije istorije posvetio isti teorijski napor kao prvom. Što se toga tiče, moj je cilj ovde samo da izvršim konstataciju onog što je utvrđeno.

Analiza prvobitne akumulacije zaista spada u polje dijahroničnog proučavanja, ali *sama po sebi* ne spada u definisanje prelaznih perioda (ka kapitalizmu). Analiza prvobitne akumulacije, stvarno, od *početka* kapitalističkog načina proizvodnje pristupa jednoj genealogiji, za svaki elemenat posebno, koja se nastavlja u prelaznom periodu, ali koja se jednim istim kretanjem vraća i u okvire ranijeg načina proizvodnje. Pokušaji definicije koji se iz nje mogu izvući moraju se dakle preneti na jednu drugu analizu, koja ne bi bila analiza *porekla* nego analiza *početaka* kapitalističkog načina proizvodnje, analizu koja, prema tome, ne bi išla od jednog do drugog elementa, nego bi se vršila sa gledišta celokupne strukture. U proučavanju *manufakture* imamo odličan primer te analize početaka. Oblici prelaza su zapravo i sami obavezno načini proizvodnje.

U prvom delu ovog izlaganja, proučavajući manufakturu kao izvestan oblik odnosa stvarnog prisvajanja, izvestan oblik „proizvodnih snaga“, zaobišao sam problem koji postavlja hronološko *odstupanje* u konstituisanju kapitalističke proizvodnje između formiranja njenih vlasničkih odnosa i formiranja njenih specifičnih „proizvodnih snaga“. Kao što sam dokazao, taj problem ne spada u proučavanje strukture načina proizvodnje. *To odstupanje*, naprotiv, *sačinjava suštinu manufakture kao prelaznog oblika.* Koncepti kojima se Marx služi da bi označio to odstupanje jesu koncepti „stvarne supsumpcije“ i „formalne supsumpcije“ (rada kapital). „Formalna supsumpcija“, koja počinje oblikom domaće radinosti za račun kapitaliste-trgovca a završava se industrijskom revolucijom, obuhvata celu istoriju onog što Marx naziva „manufakturom“

U „stvarnoj supsumpciji“ krupne industrije, propadništvo radnika kapitalu je dvostruko determinisano: s jedne strane, on ne poseduje materijalna sredstva da bi radio za svoj račun (vlasništvo sredstava za proizvodnju); s druge strane, oblik „proizvodnih snaga“ oduzima mu mogućnost da sam, izvan jednog organizovanog i kontrolisanog udruženog radnog procesa, stavi u pokret društvena sredstva za proizvodnju. Dvostruka determinacija čini očiglednom jednu *homologiju* u obliku dva odnosa koji sačinjavaju složenu strukturu načina proizvodnje: oba se mogu obeležiti kao „odvajanje“ radnika i sredstava za proizvodnju. Što opet znači da ti odnosi na isti način kroje svoje „podrške“, da za radnika određuju sredstva za proizvodnju a za neradnika oblike individualnosti koji se pokrivaju. Radnici koji su, u procesu proizvodnje, u jednom odnosu apsolutnog nevlasništva prema sredstvima za proizvodnju sačinjavaju jedan kolektiv koji pokriva „kolektivnog radnika“ sposobnog da stavi u dejstvo „podruštvljena“ sredstva za proizvodnju krupne industrije, i da na taj način stvarno prisvoji prirodu (objekte rada). Tu, dakle, pod nazivom „stvarne supsumpcije“ opet nailazimo na ono što je Marx bio uneo u Predgovor *Prilogu* kao „korespondenciju“ između proizvodnih odnosa i nivoa proizvodnih snaga. Možemo, prema tome, da utvrdimo u kom smislu treba razumeti termin „korespondencije“. Pošto oba odnosa među kojima postoji homologija pripadaju istom nivou, sačinjavajući složenost proizvodne strukture, ta „korespondencija“ ne može da bude neki odnos prevođenja ili reprodukcije jednog od strane drugog (oblika proizvodnih snaga oblicima proizvodnih odnosa): nijedan od njih ne biva „supsumiran“ (podređen) pod drugi, nego je rad „supsumiran“ pod kapital, i ta je supsumpcija stvarna kad je tako dvostruko determinisana. Korespondencija je, dakle, sva sadržana u jedinstvenom krojenju „podrški“ proizvodne strukture i onom što sam maločas nazvao *recipročnim ograničavanjem* jednog odnosa drugim. U isti mah postaje jasno da je ta korespondencija u svojoj suštini potpuno različita od svake „korespondencije“ između *raznih nivoa društvene strukture*: ona se utvrđuje u strukturi jednog posebnog nivoa (proizvodnje) i potpuno od njega zavisi.

U „formalnoj supsumpciji“, naprotiv, pripadništvo radnika kapitalu određeno je samo njegovim apsolutnim nevlasništvom sredstava za proizvodnju, a nipošto oblikom proizvodnih snaga koje su još organizovane prema principima zanata. Povratak zanatu, za svakog radnika, ne izgleda isključen. Zato Marx kaže da je pripadništvo radnika kapitalu tu još „slučajna pojava“:

„U početku kapitala, njegova vlast nad radom ima čisto formalan i gotovo slučajan karakter. Radnik tada radi po naređenjima kapitala samo zato što je prodao svoju snagu; on radi za njega samo zato što nema materijalnih sredstava da radi za svoj sopstveni račun. (*Kapital*, franc. izd., II, 23.)

Međutim, to odsustvo vlasništva nad sredstvima za proizvodnju nije za neposrednog proizvođača — radnika nimalo „slučajno“: ono je rezultat istorijskog procesa prvobitne akumulacije. U tim uslovima nema zapravo homologije među oblicima dvaju odnosa: u manufakturi, sredstva za proizvodnju i dalje su stavljana u dejstvo od strane pojedinaca, u užem smislu reči, čak i kad njihovi parcijalni proizvodi moraju da se sastavljaju da bi od njih nastao potrošni predmet na tržištu. Reći ćemo, dakle, da oblik „složenosti“ načina proizvodnje može da bude *bilo korespondencija, bilo ne-korespondencija* dvaju odnosa, odnosa proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. U obliku ne-korespondencije, koji se pojavljuje u prelaznim fazama kao što je manufaktura, odnos između ta dva odnosa nema više oblik recipročnog ograničavanja, nego postaje *preobražaj jednog usled dejstva drugog*: to pokazuje svaka analiza manufakture i industrijske revolucije, u kojoj kapitalistička priroda proizvodnih odnosa (nužnost stvaranja viška vrednosti u obliku relativnog viška vrednosti) određuje i reguliše prelaz proizvodnih snaga u njihov specifični kapitalistički oblik (industrijska revolucija izgleda kao metod formiranja relativnog viška vrednosti iznad svake unapred utvrđene kvantitativne granice). „Reprodukcija“ te specifične složenosti je reprodukcija tog dejstva jednog odnosa na drugi.

Tako izgleda da se, u slučaju korespondencije ili u slučaju ne-korespondencije, odnos između dva odnosa nikad ne može analizirati u terminima transpozicije, prevoda (čak ni deformisanog) sa jednog na drugi, *već u terminima efikasnosti i efikasnog načina*. U jednom slučaju reč je o recipročnom ograničavanju efikasnosti oba odnosa, u drugom — o preobražaju jednog putem efikasnosti drugog:

„Minimalna veličina kapitala u rukama pojedinaca sada se pred nama pojavljuje u sasvim drugačijem aspektu; ona je koncentracija bogatstava potrebnih za preobražaj individualnih radova u društveni i kombinovani rad, ona postaje materijalna baza promena koje će pretrpeti način proizvodnje“ (tu treba „način proizvodnje“ shvatiti u ograničenom smislu „oblika proizvodnih snaga“.) (*Kapital*, franc. izd., II, 23).

Ono što se ponekad nazivalo „zakonom korespondencije“ između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa bilo bi dakle mnogo bolje, kao što to predlaže Ch. Bettelheim, nazvati zakonom korespondencije ili ne-korespondencije potrebne između proizvodnih odnosa i karaktera proizvodnih snaga“ (in *Les cadres socio-économiques et l'organisation de la planification sociale*, „Problemes de planification“, V, Ecole des Hautes Etudes 1965). Tako će se izraziti da je pravi predmet „zakona korespondencije“ određivanje dejstava unutar proizvodne strukture i raznovrsni način tog određivanja, a ne neki *izražajni* odnos koji je samo naličje jednog mehaničkog kauzaliteta.

Od oblika te unutarnje korespondencije proizvodne strukture zavisi opet način „korespondencije“ između raznih nivoa društvene strukture, koja je prikladnije nazvana načinom artikulacije tih nivoa. U prethodnom tekstu već smo naišli na tu artikulaciju u dva oblika: s jedne strane, u determinaciji *poslednje presudne instance* u društvenoj strukturi, koja zavisi od kombinacije svojstvene načinu proizvodnje o kome je reč; s druge strane, povodom oblika proizvodnih snaga svojstvenih kapitalu i načina intervenisanja nauke u njihovoj istoriji, kao determinaciji *granica* u kojima dejstvo jedne prakse može da izmeni drugu, od koje je relativno nezavisna. Tako je način intervenisanja nauke u praksi ekonomske proizvodnje određen novim oblikom svojstvenim „proizvodnim snagama“ (jedinstvu sredstava i objekta rada). Osobeni oblik korespondencije zavisi od strukture dveju praksi (prakse proizvodnje, teorijske prakse): on ovde dobija oblik *primene* nauke, u uslovima koji su određeni ekonomskom strukturom.

Možemo da uopštimo taj tip odnosa između dve relativno autonomne instance, koji se, na primer, nalazi i u odnosu između *ekonomske prakse* i *političke prakse*, u oblicima klasne borbe, prava i Države. Marxove indikacije su tu mnogo preciznije, mada *Kapital* ne sadrži posebnu teoriju klasne borbe, prava i Države. I tu je korespondencija analizirana kao način intervenisanja jedne prakse u granicama koje određuje druga praksa. Ono važi za intervenciju *klasne borbe* u granicama koje određuje ekonomska struktura: u poglavljima o *radnom danu* i o *platama i nadnicama* (najamnini) Marx nam dokazuje da su te veličine podvrgnute jednoj varijaciji koja nije određena samom strukturom i zavisi od prostog odnosa snaga. Ali varijacija se događa samo u izvesnim granicama (*Grenzen*) koje su utvrđene u strukturi: ona dakle poseduje samo relativnu autonomiju. To isto važi za intervenciju prava i Države u ekonomskoj praksi, koju Marx analizira na primeru fabričkog zakonodavstva: intervencija Države je dvostruko determinisana, svojim oblikom opštosti koji zavisi od posebne strukture prava, i svojim dejstvima koja su diktirana nužnostima same ekonomske prakse (zakoni o porodici i obrazovanju regulišu rad dece, itd.).

Ni u tom slučaju, dakle, ne nailazimo na neki odnos transpozicije, prevođenja ili prostog izražavanja između raznih instanci društvene strukture. Njihova „korespondencija“ može da se zamisli samo na bazi njihove relativne autonomije, njihove svojstvene strukture, kao *sistem intervencija* tog tipa jedne prakse u drugoj (ja tu, naravno, samo označavam mesto jednog teorijskog problema, a ne iznosim jedno saznanje). Te su intervencije onog tipa koji smo maločas naveli, pa su prema tome u svom principu *ireverzibilne*: oblici intervencije prava u ekonomskoj praksi nisu identični s oblicima intervencije ekonomske prakse u juridičkoj praksi, to jest sa *dejstvima* koje na pravni sistem, upravo usled njegove sistematičnosti (koja i sama sačinjava jedan sistem unu-

tarnjih „ograničenja“) može imati neki preobražaj diktiran ekonomskom praksom. Isto tako, jasno je da se klasna borba ne svodi na borbu za nadnice i za radno vreme, koja sačinjava samo jedan njen momenat (autonomizacija i ekskluzivno shvatanje tog momenta, u okviru političke prakse radničke klase svojstveni su „ekonomizmu“ koji upravo želi da sve ne-ekonomske instance društvene strukture svede na proste odraze, transpozicije ili fenomene ekonomske baze). „Korespondencija“ između nivoa prema tome nije jednostavan odnos, nego složen skup intervencija.

Sad možemo da se vratimo problemima prelaza jednog načina proizvodnje u drugi, na nazi *diferencijalne* analize Države, prava i političke sile u konstituisanom načinu proizvodnje i u prelaznoj fazi. Ta diferencijalna analiza je implicitno sadržana u analizama *fabričkog zakonodavstva* (*Kapital*, II, 159—178) i „*sangvinarnog zakonodavstva*“ koje spada u prvobitnu akumulaciju (*Kapital*, III, 175—183). Umesto intervencije regulisane ograničenjima načina proizvodnje, prvobitna akumulacija nam otkriva jednu intervenciju političke prakse u njenim raznim oblicima, čiji je rezultat da *preobražava* i da *fiksira* ograničenja načina proizvodnje:

„Buržoazija u nastajanju ne može da se liši stalne intervencije Države; ona se njom služi da bi „regulisala“ nadnice, to jest da ih snižava na pogodan nivo, da produžava radni dan i da održava samog radnika na željenom stepenu zavisnosti. Ovo je jedan od suštinskih momenata prvobitne akumulacije“. (III, 179.)

„Neki (od raznih metoda prvobitne akumulacije koji se razvijaju u kapitalističkoj eri) su zasnovani na upotrebi brutalne sile, ali svi bez razlike eksploatišu Državnu moć, koncentrisanu i organizovanu snagu društva, da bi silovito ubrzali prelaz feudalnog ekonomskog poretka u kapitalistički poredak i skratili prelazne faze. Sila je stvarno babica svakog starog društva u trudovima. Sila je ekonomski faktor.“ (III, 193.)

U prelaznom periodu oblici prava, državne politike, nisu kao ranije prilagođeni (artikulisani sa svojstvenim ograničenjima proizvodne strukture), nego *odvojeni* u odnosu na ekonomsku strukturu: analize prvobitne akumulacije pokazuju, uporedo sa silom kao ekonomskim faktorom, *prednjačenje prava* i državnih oblika nad oblicima kapitalističke ekonomske strukture. To odvajanje će se izraziti ako se kaže da nam se korespondencija, ponovo, ovde ukazuje u obliku *ne-korespondencije* između raznih nivoa. U periodu prelaza postoji „ne-korespondencija“ zato što način intervenisanja političke prakse, umesto da održi granice i da svoja dejstva proizvede pod njihovom determinacijom, te granice pomera i menja. Ne postoji prema tome neki opšti oblik korespondencije nivoa, nego varijacija oblika koji zavise od stepena auto-

nomije jedne instance u odnosu na drugu (i na ekonomsku instancu) i od načina njihovog recipročnog intervenisanja.

Zaključiću ove vrlo shematske indikacije napomenom da je teorija o *odvajanjima* (u ekonomskoj strukturi, između instanci) i oblicima ne-korespondencije moguća isključivo putem *dvostrukog povezivanja* sa strukturom dvaju načina proizvodnje, u smislu koji smo definisali na početku ovog izlaganja. U slučaju manufakture, na primer, definicija ne-korespondencije zavisi od definicija oblika individualnosti koji su determinisani u zanatstvu, a jedne strane, a s druge u kapitalističkom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju. Isto tako, razumevanje prednjačenja prava zahteva poznavanje struktura političke prakse u ranijem načinu proizvodnje, kao i elemenata kapitalističke strukture. Upotreba sile i njenih uređenih oblika (intervencijom Države i prava) zavisi od oblika i funkcije političke instance u feudalnom društvu.

Prelazne periode dakle karakteriše, istovremeno s oblicima ne-korespondencije, *koegzistencija* više načina proizvodnje. Tako manufaktura nije samo u kontinuitetu sa zanatom, u pogledu prirode proizvodnih snaga, nego pretpostavlja i njegovu stalnost u izvesnim granama proizvodnje (II, 56), pa ga čak i razvija pored sebe (II, 43; II, 57). Manufaktura, prema tome, nije nikad *jedan* način proizvodnje, već je njeno jedinstvo koegzistencija i hijerarhija dvaju načina proizvodnje. Krupna industrija se nasuprot tome brzo širi iz jedne proizvodne grane na sve ostale (II, 69). Prema tome, izgleda da *odvajanje* odnosa i instanci u prelaznim periodima samo odražava *koegzistenciju dvaju* (ili više) *načina proizvodnje u jednom jedinom „simultanitetu“ i dominaciji jednog nad drugim*. Tako se potvrđuje da i o problemima dijahronije valja misliti u okviru problematike jedne teorijske „sinhronije“: problemi prelaza i oblika prelaza jednog načina proizvodnje u drugi su problemi jedne sinhronije opštije od sinhronije samog načina proizvodnje, koja obuhvata nekoliko sistema i njihove odnose (po Lenjinu, u Rusiji je, u početku perioda prelaza na socijalizam, postojalo i do pet koegzistirajućih načina proizvodnje, nejednako razvijenih i organizovanih, u jednoj hijerarhiji sa dominantom). Analizu tih *odnosa dominacije* Marx je samo skicirao, i ona sačinjava jedno od glavnih polja otvorenih za istraživanja njegovih sledbenika.

*

Kao što se vidi, naše izlaganje je na kraju dovelo do *otvorenih* problema, i ne može pretendovati ni na šta drugo nego da ukaže na otvorene probleme, ili da ih stvori. Rešenje tih problema nemoguće je predložiti bez novih produbljenih istraživanja. Drukčije ne može ni biti, ako se uzme u obzir da *Kapital*, o kome razmišljamo, stvarno zasniva jednu novu naučnu disciplinu, to jest, *otvara jedno novo polje* za naučno istraživanje. Nasuprot zatvo-

renosti koja čini strukturu jedne ideološke oblasti, ta *otvorenost* je tipična za jedno naučno polje. Ako naše izlaganje ima neki smisao, ono se dakle moglo sastojati samo u tome da u najvećoj mogućoj meri definiše teorijsku problematiku koja zasniva i otvara to polje, u tome da raspozna, da identifikuje i da formuliše probleme koje je Marx već postavio i rešio, i najzad, u tom saznanju, da u Marxovim konceptima i oblicima analize otkrije sve ono što nam može omogućiti da identifikujemo i da postavimo nove probleme koji se sami od sebe ocrtavaju u analizi već rešenih problema, ili niču na horizontu polja koje je Marx već proučio. Otvaranje tog polja spojeno je sa postojanjem tih problema koje *treba rešiti*.

Dodaću da nije slučajnost što neki od tih problema koje postavljamo polazeći isključivo od čitanja *Kapitala*, dakle jednog stogodišnjeg dela, mogu neposredno, čak i danas, da zadiru u izvesna pitanja savremene ekonomske i političke prakse. U problemima teorijske prakse uvek se radi o problemima i zadacima drugih praksi, u obliku svojstvenom teorijskim problemima, to jest u obliku stvaranja koncepata koje može da pruži njihovo saznanje.

„Elements pour une theorie du passage“,
iz knjige *Lire le Capital*, Maspero 1968)

Prevela Frida Filipović

E. V. Iljenkov PRELAZ OD APSTRAKTNOG KA KONKRETNOG

Analizirajući problem metoda političke ekonomije, Marks ističe niz teza koje imaju ogroman opšte-filosofski značaj. Među njima je i poznata teza o „prelazu od apstraktnog ka konkretnom“ kao jedino mogućem i pravilnom putu kojim mišljenje može da reši specifičan zadatak teorijskog saznanja spoljašnjeg sveta.

Marks shvata konkretno kao „jedinstvo različitosti“. „Zato se ono u mišljenju javlja kao proces sinteze, kao rezultat a ne kao polazna tačka, mada ono sobom predstavlja stvarnu polaznu tačku, pa prema tome, takođe, i polaznu tačku opažanja i predstavljanja . . .

Celina, onako kako se predstavlja u glavi kao misaona celina, jeste produkt misleće glave, koja ovladava svetom na način koji je isključivo njoj svojstven — način koji se razlikuje od umetničkog, religioznog, praktički-duhovnog ovladavanja tim svetom.“¹

Metod prelaza od apstraktnog ka konkretnom, u kome“ . . . apstraktne odredbe vode ka stvaranju konkretnog posredstvom mišljenja“;² Marks definiše kao metod „pravilan u naučnom smislu“. Prema Marksu, taj metod i jeste onaj specifični „ . . . način na koji mišljenje usvaja za sebe konkretno, reprodukuje ga kao duhovno konkretno“³.

Samo ovaj metod omogućuje teoretičaru da reši njegov osobit zadatak, zadatak prerade datih opažanja i predstava u pojmove.

Zbog velike važnosti ovih stavova za shvatanje metoda *Kapitala*, treba se na njima detaljnije zadržati, utoliko pre što su

¹ U originalu bukvalno „jedino mogućim za nju“ — „ihm einzig möglich“. — Vidi K. Marx, *Gyundüsse der Kritik der politischen Ökonomie* (Rohentwurf), s. 22.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения Т. 12, стр. 727—728. *Ibid*, стр. 727.

³ *Ibid*.

oni već više puta bili predmet falsifikovanja i ekonomskih i filozofskih Marksovih ideja od strane buržoaskih filozofa i revizionista.

Pre svega, treba se setiti da Marks pod konkretnim ni u kom slučaju nema u vidu samo način živog opažanja, čulno-predmetni oblik odražavanja predmeta u svesti, a pod apstraktnim — samo „umno izdvajanje“. Ako se pročitaju navedeni Marksovi stavovi, ostajući pri onoj predstavi o apstraktnom i konkretnom koja je karakteristična za celi empirizam i neokantovstvo, onda će se dobiti čista besmislica koja nema nikakve veze s teorijom odraza. Dobiće se iluzija kao da Marks predlaže prelaz od umnog apstrahovanja kao od nečeg neposredno-datog ka živom opažanju kao nečemu drugostepenom i proizvedenom mišlju.

Zato se, prilikom čitanja Marksa, treba, pre svega, pobrinuti da nam ne smetaju predstave nekritički uzete iz domarksiističkih i neokantovskih traktata iz gnoseologije.

Sa stanovišta onih odredaba apstraktnog i konkretnog koje daje sâm Marks, navedeni stavovi upravo karakterišu dijalektiku prelaza od živog opažanja ka apstraktnom mišljenju, od opažanja i predstavljanja ka pojmu, od konkretnoga kako je dato u opažanju — ka konkretnom kakvo je ono u teorijskom mišljenju.

Marks je, pre svega, materijalist. Drugim rečima, on polazi od toga da sve one apstrakcije pomoću kojih teoretičar rekonstruiše svet, predstavljaju misaone kopije pojedinačnih, analizom otkrivenih momenata same predmetne stvarnosti. Smatra se, naime kao nešto što se samo po sebi razume, činjenica da je svaka pojedinačno uzeta apstraktna odredba proizvod uopštavanja i analize neposredno datih opažaja. I u tom smislu (ali samo u tom), ona je — proizvod „svodenja“ konkretnog u stvarnosti na njegov apstraktno-skraćen izraz u svesti.

Što se tiče onih odredaba koje je upotrebljavala domarksiistička politička ekonomija, Marks je govorio da su sve one proizvod kretanja od konkretnog, datog u predstavljanju — ka sve praznijim apstrakcijama. Zato je Marks, slikajući istorijski put koji je prošla politička ekonomija, okarakterisao taj put kao put koji počinje od realnog i konkretnog i vodi, prvo, „praznim apstrakcijama“, a tek posle toga, od tih „praznih apstrakcija“ ka sistemu, ka sintezi, ka jedinstvu apstrakcija u sklopu teorije.

„Svodenje“ konkretne punoće stvarnosti na njen skraćen (apstraktan) izraz u svesti — jeste, kao što je samo po sebi razumljivo, pretpostavka i uslov bez koga nikakvo specijalno-teorijsko istraživanje ne može da se obavlja, pa čak ni počne. Štaviše, takvo svodenje je ne samo „pretpostavka“, ne samo istorijski uslov teorijskog ovladavanja svetom, nego i organski momenat samog procesa izgradnje sistema naučnih odredaba, tj. sintetišuće delatnosti uma.

Samo se po sebi razume da se one odredbe koje teoretičar svodi u sistem — nikako ne uzimaju gotove iz prethodnog stadijuma (ili „stupnja“) saznanja. Njegov zadatak nije uopšte ograničen na čisto formalno objedinjavanje gotovih „praznih apstrakcija“ prema poznatim pravilima takvog objedinjavanja. Svodeći gotove, ranije dobijene apstrakcije u sistem, teoretičar ih uvek kritički analizira i ponovo proverava na činjenicama, i samim tim na izvestan način opet obavlja proces prelaza od konkretnog u stvarnosti — ka apstraktnom u mišljenju. Ovaj prelaz nije, dakle, toliko „pretpostavka“ izgradnje sistema nauke koliko organski momenat same te izgradnje.

Pojedinačne apstraktne odredbe, čija sinteza i daje „konkretno u mišljenju“, obrazuju se u toku samog prelaza od apstraktnog ka konkretnom. Na taj način je teorijski proces, koji vodi postizanju konkretnog znanja, uvek, u svakoj svojoj pojedinačnoj kariki, kao i u celini, istovremeno i proces svodenja konkretnog na apstraktno.

Drugim rečima, može se reći da su prelaz od konkretnog ka apstraktnom s jedne strane, i prelaz od apstraktnog ka konkretnom, s druge, dva oblika, koji se uzajamno pretpostavljaju, procesa teorijskog osvajanja sveta, procesa „apstraktnog mišljenja“. Svaki od ovih oblika se ostvaruje samo kroz svoju suprotnost i u jedinstvu s njom. Prelaz od apstraktnog ka konkretnom bez svoje suprotnosti, bez prelaza od konkretnog ka apstraktnom, pretvorio bi se u čisto-skolastičko povezivanje gotovih, odnekud pozajmljenih nekritički-praznih apstrakcija. I obratno, svodenje konkretnog na apstraktno, nasumce, na sreću, bez jasno shvaćene opšte ideje istraživanja, bez hipoteze, takođe ne može dati i ne daje teoriju. Ono daje samo nepovezanu gomilu praznih apstrakcija.

Zašto ipak Marks, uzimajući sve to u obzir, definiše baš „metod prelaza od apstraktnog ka konkretnom“ kao jedino mogući pravilan, u naučnom smislu, metod teorijskog osvajanja (odražavanja) sveta? Stvar je u tome što dijalektika (za razliku od eklektike) ne rasuđuje prema principu „s jedne strane, s druge strane“, nego uvek, u svakom slučaju, ukazuje na određujuću, dominirajuću stranu, na onaj momenat u jedinstvu suprotnosti koji je u datom slučaju vodeći, opredeljujući. To je aksiom dijalektike.

Za proces teorijskog usvajanja (za razliku od prostog empirijskog upoznavanja s činjenicama) upravo je specifična i karakteristična okolnost da se svako, pojedinačno uzeto „apstrahovanje“ obrazuje u krilu opšteg kretanja istraživanja, u procesu kretanja ka sve potpunijem, svestranijem, tj. konkretnom poimanju predmeta. Svako pojedinačno uopštavanje (čija je formula — „od konkretnog ka apstraktnom“) ovde ima smisla samo pod uslovom da je korak na putu ka konkretnom shvatanju stvarnosti, na putu kretanja, prelaza od apstraktnog odraza predmeta u mišljenju ka sve konkretnijem njegovom izrazu u pojmu.

A ako pojedinačni akt uopštavanja nije istovremeno korak napred u razvoju teorije, korak na putu od već usvojenog znanja ka novom, punijem, ako on ne pokreće napred celu teoriju, ne popunjava je novim opštim odredbama (nego prosto ponavlja ono što je i pre toga bilo poznato), onda je on sa stanovišta razvoja teorije prosto besmislen.

Drugim rečima, „konkretno“ (tj. stalno kretanje ka sve konkretnijem teorijskom poimanju) je ovde specifičan cilj teorijskog mišljenja. Kao takav cilj, „konkretno“ nužno određuje metod rada teoričara (reč je o umnom radu, razume se) u svakom pojedinačnom slučaju, u slučaju pojedinačnog uopštavanja.

Međutim, „apstraktno“ s tog stanovišta nije cilj nego samo *sredstvo* teorijskog procesa, a svaki pojedinačni akt uopštavanja (tj. svođenja konkretnog na apstraktno) je potčinjeni „iščezavajući“ momenat u opštem kretanju. „Iščezavajući momenat“ na jeziku dijalektike znači momenat koji nema značenje sam po sebi, otrgnut od drugih momenata, nego sam povezan s njima, u živom uzajamnom delovanju s njima, u prelazu.

I u tome je cela stvar. Baš zato što je dijalektičar, Marks se ne ograničava na prostu konstataciju činjenice, činjenice da u procesu teorijskog mišljenja postoji kako kretanje od konkretnog ka apstraktnom tako i kretanje od apstraktnog ka konkretnom, nego izdvaja, pre svega, onaj oblik kretanja misli koji je u datom slučaju vodeći, dominirajući, koji određuje težinu i značaj drugog, suprotnog oblika. Oblik „prelaženja od apstraktnog ka konkretnom“ u procesu specijalno-teorijskog istraživanja je baš takav. On zato i jeste specifičan oblik teorijskog mišljenja.

A ovo, naravno, nikako ne znači da u procesu mišljenja uopšte nema drugog, suprotnog oblika. To samo znači da svođenje konkretne punoće činjenica na apstraktni izraz u svesti još uvek nije ni specifičan, ni, utoliko pre, određujući oblik teorijskog odražavanja sveta.

Čovek jede da bi živio a ne živi da bi jeo. Ali će samo budala iz ovog izvući zaključak da čovek uopšte ne treba da se hrani; isto toliko je glupo i kriviti ovaj aforizam za „unižavanje“ uloge hrane.

Slično je i ovde. Apsorbovanje čulno-konkretne punoće činjenica u krilu apstrakcije može shvatiti kao glavni i određujući oblik umne delatnosti teoretičara samo krajnji ignorant u nauci. U nauci je to samo sredstvo neophodno za izvršenje ozbiljnijeg zadatka, onog zadatka koji je specifičan za teorijsko osvajanje sveta i predstavlja pravi cilj teoretičareve delatnosti. Stvaranje konkretnog u mišljenju i jeste onaj cilj koji određuje specifičnu težinu i značaj svakog pojedinačnog akta uopštavanja.

Naravno, i konkretno u mišljenju nije samo sebi cilj, krajnji cilj. Teorija u celini je isto tako samo „iščezavajući momenat“ u procesu realne praktičko-predmetne razmene materije između čoveka i prirode. Od teorije se prelazi ka praksi i ovaj prelaz se

takođe može kvalifikovati kao prelaz „od apstraktnog ka konkretnom“. Praksa već nema izvan sebe višeg cilja, ona sama postavlja svoje ciljeve i ona je sama sebi cilj. I baš zato se u toku razrade teorije svaki pojedinačni korak, svako pojedinačno uopštavanje, isto tako stalno usklađuje s podacima prakse, proverava se njima, odnosi se prema njoj kao prema višem cilju teorijske delatnosti.

Zato Lenjin, govoreći o metodu *Kapitala*, ističe jednu od njegovih karakterističnih crta: „Ovde je provera činjenicama, *respective* praksom u svakom koraku analize.“⁴

Stalni odnos „svakog koraka“ analize s pravcem naučnog istraživanja u celini, i na kraju krajeva s praksom, povezan je sa samom suštinom Marksovog shvatanja specifičnosti teorijskog usvajanja sveta. Svaki pojedinačni korak analize, svaki pojedinačni akt svođenja konkretnog na apstraktno, mora od samog početka da ima u vidu ono „celo“ koje lebdi u predstavi, u živom opažanju i čije je održavanje viši cilj teorijskog rada (razume se, samo dok je reč o teorijskom radu, dok se čovek odnosi prema svetlu samo teorijski).

U tome se i sastoji duboko dijalektičan smisao Marksovog stava o tome da je baš prelaz od apstraktnog ka konkretnom, crta specifično svojstvena teorijskom procesu, jedino moguće, a zato i jedino pravilan, u naučnom smislu, metod razvoja naučnih odredaba, metod prerade činjenica živog opažanja i predstavljanja u — pojmove.

To znači da sve zaista naučne, a ne besmislene i beznačajne apstraktne odredbe — ne nastaju u ljudskoj glavi kao rezultat lakomislenog svođenja konkretnog na apstraktno, nego kao rezultat sistematskog unapređivanja saznanja pravcem opšteg zakonomernog procesa razvoja nauke, nastaju u toku konkretnizacije postojećeg znanja, kroz njegovu kritičku preradu.

I ne može se stvar predstavljati tako kao da svaka nauka mora u početku da prođe stadijum jednostrano analitičkog odnosa prema svetlu, stadijum čisto induktivnog svođenja konkretnog na apstraktno, da bi tek kasnije, pošto taj rad bude potpuno završen, moglo da se pristupi „povezivanju“ dobijenih apstrakcija u sistem „prelaz od apstraktnog ka konkretnom“.

Kad se Marks poziva na istoriju buržoaske političke ekonomije, na činjenicu da je ona nastajući stvarno išla jednostrano-analitičkim putem i tek kasnije stupila na put „pravilan u naučnom smislu“, on, naravno, time ne želi reći da svaka savremena nauka mora slediti ovaj primer, tj. da u početku prolazi kroz čisto analitički stadijum, a tek posle toga se prihvata prelaza od apstraktnog ka konkretnom.

⁴ В. И. Ленин, *Философские тезисы*, 1947, стр. 216.

Jednostrano-analitički metod, koji je stvarno bio karakterističan za prve korake buržoaske političke ekonomije, nije nikako vrlina koju bi trebalo preporučiti kao obrazac za podražavanje. U njemu se brzo ispoljila istorijski neizbežna ograničenost buržoaske političke ekonomije, koja je, posebno, uslovljena nedostatkom razrađenog dijalektičkog metoda mišljenja. Dijalektička logika nikako ne preporučuje savremenoj nauci da u početku vrši čistu analizu, čisto svođenje konkretnog na apstraktno, a tek posle toga — isto tako čistu sintezu, čisti prelaz od apstraktnog ka konkretnom. Tim putem se ne dolazi do konkretnog znanja, a ako se i dođe, onda samo takvim lutanjima kakvih je bilo u razvoju buržoaske političke ekonomije pre Marksa.

Primer koji Marks navodi skoro da je dokaz u korist stava da nauka danas mora od samog početka ići u naučnom smislu pravilnim putem ne ponavljajući lutanja sedamnaestog veka, mora od samog početka koristiti ne jednostrano-analitički metod nego dijalektički metod prelaza od apstraktnog ka konkretnom u kome su analiza i sinteza organski povezane. To je dokaz u prilog stava da nauka mora od samog početka izgrađivati svoje apstraktne odredbe na takav način da svaka od njih istovremeno bude korak na putu postepenog kretanja ka konkretnoj istini, ka saznanju stvarnosti kao jedinstvene, povezane celine u razvoju. Ako buržoaska politička ekonomija nije tako postupala prilikom prvih svojih koraka, iz toga nikako ne sledi da joj treba podražavati.

Nauka, ako je to stvarno nauka a ne prost skup činjenica i apstrakcija, mora od samog početka odražavati svoj predmet i razvijati svoje odredbe na onaj način koji je Marks okarakterisao kao jedino moguć i pravilan put nauke, a ne da već gotove rezultate prepušta literarnom izlaganju, kao što su to savetovali revizionisti-novokantovci tipa Kunova, Renera i njima slični. O ovim pokušajima da se izvitoperi suština Marksove misli o metodu prelaza od apstraktnog ka konkretnom, o pokušajima koji su taj metod predstavljali samo kao literarni manir izlaganja gotovih, tobože, čisto induktivnim putem dobijenih rezultata, kasnije ćemo podrobno govoriti.

Naravno, metod prelaza od apstraktnog ka konkretnom najjasnije se vidi u takvim Marksovim radovima u kojima se sistematski „izlaže“ teorija: u *Ka kritici političke ekonomije*, u *Skicama kritike političke ekonomije* (*Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*) i u *Kapitalu*. Međutim, ovo ne znači da je ovde „izlaganje“ po metodu principijelno drugačije nego „istraživanje“, i da je metod kojim se Marks služio u svojim istraživanjima direktno suprotan onom metodu kojim je izlagao „rezultate istraživanja“.

Ako bi to bilo tako, onda analiza „logike *Kapitala*“ ne bi mogla baš ništa pružiti da bi se shvatio metod istraživanja, način prerade datih opažaja i predstava, koji je Marks primenjivao.

U tom slučaju, *Kapital* bi bio poučan samo kao literarni manir izlaganja gotovih rezultata a nikako kao metod za dobijanje tih rezultata. U tom slučaju, Marksov „način istraživanja“ trebalo bi rekonstruisati ne na osnovu analize *Kapitala* već na osnovu rasmatranja koncepata, zapisa, skica i razmišljanja, nastalih u Marksovoj glavi u toku neposrednog, prvobitnog upoznavanja s ekonomskim činjenicama. U tom slučaju, morali bismo se složiti s vulgarnim tvrđenjem autora jedne od bezbrojnih antimarksističkih brošura, s teologom I. Fečerom, (Iring Fetscher) koji objavljuje: „Metod kojim se Marks služi u *Kapitalu* — isti je onaj metod kojim se služi svaki ‚buržoaski‘ naučnik. Dijalektika je Marksu služila, kako je on sam govorio u pogovoru drugog izdanja *Kapitala*, samo kao ‚način izlaganja‘. Ovaj način, očigledno ima izvesna preimućstva, ali mi ga ovde nećemo rasmatrati“⁵ — zato što nije povezan s problemom metoda saznanja.

Fečer ovde maliciozno izvrće poznato Marksovo upućivanje na činjenicu da izlaganje teorije u razvijenom obliku ne može a da se ne razlikuje od toka istraživanja koja su do nje dovela; međutim, „formalno razlikovanje“ „jednog od drugog, o čemu Marks govori, uopšte se ne odnosi na suštinu metoda mišljenja, načina prerade datih opažaja i predstava u pojmove. Ovaj način analize ostajao je isti i to baš dijalektički: i u toku prethodne obrade činjenica i u toku njihove završne obrade, mada se, naravno, i usavršavao ukoliko je rad napredovao ka stvaranju *Kapitala*.

Glavno preimućstvo metoda „izlaganja“ koji nikako nema literarno-stilistički karakter — baš je u tome što autor *Kapitala* ne izlaže dogmatsko-didaktičkim manirom gotove rezultate za koje se ne zna kako su dobijeni, nego pred očima čitalaca prolazi ceo proces dobijanja ovih rezultata, ceo proces istraživanja koji dovodi do ovih rezultata. „Čitalac koji uopšte hoće da me sledi, mora se odlučiti da ide od pojedinačnog ka opštem“⁶ — upozoravao je Marks već u predgovoru knjige *Ka kritici političke ekonomije*. Metod „izlaganja“ baš vodi čitaoca od shvatanja pojedinih delova, od apstraktnog ka sve konkretnijem, razvijenijem, opštijem pogledu na ekonomsku stvarnost, ka opštem kao rezultatu spajanja delova.

Razume se da se pri tom proces istraživanja ne reprodukuje u svim detaljima i digresijama kojih je bilo u toku dvadesetpetogodišnjeg istraživanja, nego samo u onim glavnim i odlučujućim tačkama koje su, kako je pokazalo samo istraživanje, stvarno pokretale misao napred ka konkretnom shvatanju. Prilikom završne obrade činjenica za štampu Marks nije ponavljao ona mnogobrojna odstupanja od glavne teme istraživanja koja su neizbežna u radu svakog naučnika. U toku stvarnog izučavanja

⁵ Iring Fetscher Christen oder Bolschewisten, Stuttgart 1957, S. 89.

⁶ К. Маркс, *К критике политической экономии*, Госполитиздат, 1953, стр. 5.

često se rasmatraju činjenice koje nemaju direktne veze s radom: samo njihovom analizom može se i utvrditi da li one imaju ili nemaju vezu s radom. Osim toga, naučnik često mora ponovo da se vraća na rasmatranje činjenica za koje je izgledalo da ih je jednom već iscrpno proučio. Sve to dovodi do toga da istraživanje nema sistematično-postupan karakter nego vrlo komplikovan oblik povratno-postupnog kretanja koji se svaki čas udaljava od glavne teme.

Slične se stvari, naravno, ne reprodukuju u završnom izlaganju. Zbog toga se ovdje proces istraživanja pokazuje u svom istinskom, od slučajnosti i odstupanja očišćenom vidu. Ovdje se on nekako „ispravlja“, dobija karakter sistematično-postupnog kretanja koje je u skladu sa prirodom i kretanjem samih činjenica. Misao više ne prelazi od analize jedne činjenice na analizu sledeće pre nego što je ovu iscrpla; zbog toga se nije potrebno vraćati više puta na jedno isto da bi se doradilo neuradeno.

Dakle, „metod izlaganja“ materijala u *Kapitalu* nije ništa drugo do „popravljen“ metod njegovog *istraživanja*, pri čemu je popravljen ne proizvoljno nego u strogoj zavisnosti od onih zahteva i zakona koje diktira sâm proces istraživanja. Drugim rečima, u datom slučaju metod izlaganja jeste metod istraživanja očišćen od svih sporednih, zamagljujućih momenata, ili metod istraživanja koji je potpuno u skladu s objektivnim zakonima istraživanja. To i jeste metod istraživanja dat u čistom vidu, u sistematično sprovedenom obliku, nepomućen slučajnostima i odstupanjima.

A one „formalne razlike“ o kojima Marks govori u pogovoru drugog izdanja *Kapitala* — u vezi su sa nečim sasvim drugim, posebno s činjenicom da se *Marks sâm* upoznao s raznim oblastima robno-kapitalističkog pakla drukčijim redosledom nego što je onaj kojim su se razvijale i kojim su izložene u *Kapitalu*.

Način prelaznja od apstraktnog ka konkretnom ne odgovara onom poretku kojim su ove ili one strane ispitivanog predmeta, iz ovih ili onih razloga, dospevale u vidno polje kako pojedinog teoretičara tako i nauke u celini. On se isključivo orijentiše na postupnost koja je u skladu sa objektivnim uzajamnim odnosom različitih momenata u sklopu istraživanja konkretnosti. Razumljivo je da se ova istinska postupnost ne može odjedanput shvatiti. Zato opravdanost metoda prelaza od apstraktnog ka konkretnom i ne treba tražiti u činjenicama koje se odnose na naučnu biografiju ovog ili onog teoretičara, ili čak istorijskog razvoja nauke u celini.

Lično Marks, na primer, došao je do analize i shvatanja ekonomskih odnosa preko istraživanja pravnih i političkih uzajamnih odnosa ljudi. Pravo i politika postali su „polazne tačke“ istraživanja strukture društvenog organizma. A za „izlaganje“ teorije istorijskog materijalizma Marks traži da se polazi od

shvatanja ekonomskih, materijalnih odnosa i da se od njih ide ka shvatanju prava i politike.

Teoretičari slični Fečeru mogli bi na osnovu toga izjaviti da se Marksova teza, prema kojoj polazna tačka za razumevanje svih društvenih pojava treba da bude ekonomija a ne pravo ili politika, odnosi samo na poseban „literarni manir“ Marksove teorije, a da su u „istraživanju“ Marks i marksisti radili isto ono što i svaki buržoaski naučnik . . .

Međutim, stvar je u tome, da iako je Marks pravo i politiku proučavao pre nego što je uopšte počeo ekonomsku istraživanja, on ih je shvatio naučno (materijalistički) i pravilno tek pošto je proanalizirao, makar i u najopštijim crtama — ekonomiju.

Ovo isto važi i za Marksova političko-ekonomsku shvatanja. Marks je upoznao zakone kretanja novca, profita i rente mnogo ranije nego što je uspeo da shvati istinsku, dvostruku prirodu robe i rada koji proizvodi tu robu. Međutim, sve dok nije shvatio stvarnu prirodu vrednosti, njegovo shvatanje i novca i rente bilo je netačno. U *Bedi filosofije* on još uvek deli iluzije rikardijanske teorije o novcu i renti. I tek jasno shvatanje prirode vrednosti, postignuto pedesetih godina, osvetlilo je pravilno i novac i rentu. Pre toga bilo je principijelno nemoguće shvatiti novac.

Početkom pedesetih godina Marks je izgubio mnogo vremena da bi shvatio zamršene kolizije optičaja novca u doba krize i „procvata“. I baš ovi pokušaji doveli su ga do zaključka da se ne mogu shvatiti zakoni optičaja novca ako se prethodno do detalja ne razradi pojam vrednosti. I tek kada je razradio pojam vrednosti — uverio se da je do tada delio niz Rikardovih iluzija.

Način prelaza od apstraktnog ka konkretnom, kao način istraživanja činjenica, ne može se zato opravdati pozivanjem na poređak kojim je istorijski išao proces izučavanja materije. On izražava onaj redosled koji se u svesti teoretičara iskristalisao objektivno-ispravno, shvatanje koje odgovara predmetu, a ne onaj redosled kojim ove ili one strane stvarnosti, zbog ovih ili onih razloga, privlače pažnju teoretičara i dospevaju u vidokrug nauke.

Prelaz od apstraktnog ka konkretnom izražava onaj unutrašnji zakon razvoja naučnog shvatanja koji u toku istorijskog razvoja probija sebi put kroz masu slučajnosti, odstupanja, i često ide zaobilaznim putevima koje i sami teoretičari ne poznaju. Zato ga nije tako lako otkriti u razvoju nauke (tj. u svesti samih teoretičara). Ovaj zakon može dugo da ne prodre do svesti teoretičara, a može da se javi u takvom obliku da ga je teško i prepoznati. Pojedinačni predstavnik nauke, kako je govorio Marks, vrlo često ima sasvim lažnu predstavu o toje šta i kako on u stvari radi. Zbog toga se o misliocu ne može suditi po tome šta on sâm o sebi misli. Mnogo je važnije (i teže) otkriti objektivni, predmetni značaj njegovih shvatanja i njihovu ulogu u razvoju nauke u celini.

Zato izvorni smisao činjenica naučne biografije, izvorna postupnost razvoja naučnih odredaba i ne može biti otkrivena čisto biografskim istraživanjima. Često se stvarni progres naučnog znanja (tj. sistematsko kretanje misli ka konkretnoj istini) suštinski razilazi s prostim hronološkim redosledom. I V. I. Lenjin je u fragmentu *Ka pitanju o dijalektici* ukazivao na činjenicu da prilikom analize logike razvoja znanja „hronologija ličnosti“ nije obavezna, da ona ne odgovara uvek stvarnom redosledu poniranja misli u predmet.

Uzimajući sve ovo u obzir, može se izvesti zaključak da su sve karakteristične crte Marksovog metoda istraživanja najjasnije i najčistije baš u *Kapitalu* a nikako u koncipiranim zabeleškama, skicama, razmišljanjima, koja su mu se javljala neposredno u toku upoznavanja ekonomskih činjenica.

Ovde se baš i vidi pravi redosled razvoja naučnih odredaba koji je u toku prethodnog izučavanja materijala izbijao na površinu samo postepeno i kojega ni sam Marks nije uvek bio sasvim svestan. Marksova vrlo karakteristična crta je uvek bila samokritičnost: on je više puta odlučno ispravljao „zadnji put“ greške i promašaje učinjene u prethodnom stadijumu izučavanja. Zrna objektivne istine mogu se razlikovati od onog oblika u kome su se ona prvobitno pojavila u svesti — tek na kraju, a nagoveštaji višega mogu biti pravilno shvaćeni tek tada kada je to više već poznato.

Dakle, ako se pokuša rekonstruisati metod Marksovog istraživanja ne prema *Kapitalu* nego prema masi skiciranih zabeležaka i ideja koje su ostale u njegovoj arhivi, onda bi to samo komplikovalo rad. Da bi se shvatilo pravilno, trebalo bi, ipak, prethodno proanalizirati *Kapital*. Drukčije u njima prosto nećeš videti „nagoveštaje višeg“. Uz to je potpuno neshvatljivo zašto bi pri takvom istraživanju trebalo dati prednost ranom, prethodnom obliku istraživanja misli — pred njegovim kasnijim, izbrušenim, zrelim oblikom. To bi samo dovelo do toga da se taj rani oblik prihvati kao idealan, a kasniji kao njegova iskvarena varijanta. Stvarno bi se moralo smatrati da su formulacije i metod njihovog razvoja u *Kapitalu* povezani „literarnim manirom izlaganja“ i njegovim usavršavanjem, a ne s produblivanjem misli, poimanja i metoda istraživanja.

Baš zato je V. I. Lenjin opominjao da prilikom razrade Velike Logike marksizma treba imati u vidu, pre svega, *Kapital* da „metod izlaganja“ koji je Marks primenio u *Kapitalu* mora služiti kao obrazac dijalektičkog osmišljavanja stvarnosti i kao obrazac izučavanja i razrade dijalektike uopšte. Na osnovu ovakvih prethodnih shvatanja može se preći na detaljnije rasmatranje metoda prelaženja od apstraktnog ka konkretnom, kao metoda ispravnog u naučnom smislu, kao metoda teorijske obrade činjenica živog opažanja i predstavljanja.

S tim u vezi podsetićemo još jednom da se pod činjenicama opažanja i predstavljanja ovde ima u vidu ne samo ono što individua lično opaža i sebi predstavlja u obliku čulnopredmetne slike. Ovakvo tumačenje koje je karakteristično za domarksističku filosofiju, za antropološku predstavu o subjektu saznanja, potpuno je lažno, krajnje usko. Pod pojmovima opažanja i predstavljanja Marks je uvek podrazumevao celokupnu masu društveno-nagomilanog empirijskog iskustva, celokupnu ogromnu masu empirijskih podataka poznatih teoretičara iz knjiga, zbornika, statističkih tablica, novina i dokumenata. Ali u skladištu društvenog pamćenja, sve ove empirijske činjenice čuvaju se, što je razumljivo, u već skraćenom obliku, svedenom na apstraktni izraz. One su već izražene u govoru, terminologiji, u brojevima, tablicama i sličnim „apstraktnim“ oblicima. Specifičan zadatak teoretičara koji polazi od svih ovih informacija o stvarnosti, naravno, nije da tom „apstraktnom“ izrazu dâ još apstraktniji oblik. Naprotiv, njegov zadatak uvek počinje od kritičke analize i ponovnog osmišljavanja apstrakcija empirijskog stupnja saznanja, od kritičkog prevladavanja ovih apstrakcija, i kreće se napred kroz kritiku jednostranosti i subjektivnosti ovih apstrakcija, kroz otkrivanje iluzija koje postoje u njima, otkrivanje sa stanovišta stvarnosti u celini, u njenoj konkretnosti. U tom smislu (ali samo u tom), prelaz od empirijskog stupnja saznanja ka racionalnom — takođe izgleda kao prelaz „od apstraktnog ka konkretnom“.

Naravno, u izvesnom smislu, kretanje od saznanja prostog robnog oblika ka shvatanju takvih razvijenih oblika buržoaskog „bogatstva“ kao što je kamata — izgleda i kao kretanje od „konkretnog“ ka njegovim *apstraktnim* oblicima ispoljavanja na spoljašnjoj strani pojava. Procenat, na primer, izražava na svom bezlično-kvantitativnom jeziku — najsloženije dubinske procese kapitalističke proizvodnje. U procentu višak vrednosti dobija krajnje „apstraktan“ oblik svoga ispoljavanja. I ovaj apstraktno-kvantitativni oblik se objašnjava samo njegovim konkretnim sadržajem. Ovo isto tako govori da svaki apstraktni momenat stvarnosti može biti istinski objašnjen samo konkretnim sistemom uslova koji su ga stvorili, i samo kroz njega može biti pravilno shvaćen. Samim tim i kamata će biti shvaćena *konkretno* (naučno) tek u zaključku, samo u rezultatu, dok površno posmatran izgleda kao sasvim „apstraktan“ oblik.

Sve ovo takođe treba uzimati u obzir.

Zato što je Marks formulisao svoju ideju metoda prelaza od apstraktnog ka konkretnom u toku polemike s njegovom hegelovskom interpretacijom, celishodno je ovu ukratko kritički osvetliti. U kontrastu s njom biće vrlo reljefan i očigledan materijalistički karakter Marksovog metoda.

HEGELOVO SHVATANJE KONKRETNOG

Kao što je poznato, Hegel je bio prvi koji je proces razvoja znanja shvatio kao istorijski proces potčinjen zakonima koji ne zavise od volje i svesti ljudi. Kao zakon koji upravlja opštim tokom razvoja znanja, on je otkrio — zakon „prelaženja od apstraktnog ka konkretnom“.

On ovaj zakon daje, pre svega, kao prostu empirijski utvrđenu činjenicu — činjenicu progresivnog razvoja duhovne kulture čovečanstva. Neosporno je tačno da duhovna kultura, duhovni čovekov svet — postepeno postaje sve bogatiji, sve složeniji i različitiji, i u tom smislu — konkretniji. Uz to, duhovni čovekov svet ostaje, bez obzira na svu njegovu složenost, jedinstven svet, koji se upravlja prema jednim istim zakonima i na taj način predstavlja istinsko jedinstvo u raznolikosti.

Kretanje od apstraktnog ka konkretnom, kod Hegela, pre svega se javlja kao onaj empirijski neosporan prirodni oblik u kome se vrši proces izgradnje „carstva duha“. Prirodno, u početku je ovo „carstvo“ (sfera ljudske kulture) jednostavno, siromašno oblicima koji su se razvili, tj. krajnje apstraktno, da bi tokom vremena postalo sve složenije, bogatije, raznoobraznije — konkretnije.

U ovome, što nije teško shvatiti, nema još ničega ni dijalektičkog ni idealističkog.

Idealizam i istovremeno specifična hegelovska dijalektika počinje kasnije, tamo gde Hegel postavlja pitanje pokretača razvoja „carstva duha“, sfere svesti. Specifična osobenost Hegelove dijalektike je to da se ideja razvoja u potpunosti primenjuje samo na pojave svesti.

Po mišljenju Hegela, priroda koja postoji izvan i nezavisno od duha — ne razvija se. Ona se protivstavlja svesti kao slika koja je od početka u zauvek ista, u vremenu umrtvljena. Svest ostvaruje svoju nemirnu delatnu prirodu u aktivnom proučavanju ove nepokretne slike, ovog carstva stvari koje su uvek u istim odnosima. Sama delatnost osveščavanja kao takva — sadrži u sebi pokretačku polugu svog sopstvenog razvoja.

Duh se javlja kao jedinstvena konkretnost, tj. jedinstveni sistem koji se razvija i dalje se razvija, sistem živih pojava koje deluju jedna na drugu i jedna u drugu prelaze. Ova specifičnost, po njegovom mišljenju nije svojstvena prirodi. Za njega je priroda potpuno apstraktna, potpuno metafizička po samoj svojoj suštini: sve njene pojave su jedna *pored* druge, *izdvojene* jedna od druge, jedna van druge. Ona se sama u sebi, kako se izražava Hegel, raspada na svoje apstraktne momente, na izdvojene stvari, predmete, procese, koji postoje jedan pored drugog i nezavisno jedan od drugog. U prirodi se, u najboljem slučaju, samo nejasno odražava, nazire izvorna dijalektika.

Ovde se jasno otkriva idealistički karakter Hegelove filosofije: metafizička ograničenost njemu savremene nauke o prirodi, *znanje o prirodi*, on direktno i neposredno pripisuje *samoj prirodi*, i to kao njeno *večno* svojstvo.

Ali tamo gde je nauka o prirodi njegovog vremena već počela nesigurno da shvata dijalektiku samih stvari, i on vidi „nagoveštaje“ stvarne konkretnosti, živog dijalektičkog uzajamnog delovanja pojava. Tako on vidi nesavršeni oblik konkretnosti u organskom životu. On ovde otkriva živo uzajamno delovanje koje povezuje sve članove životnog organizma u jedinstven sistem u kome svaki pojedinačni član ima smisao i postoji samo zahvaljujući svome uzajamnom delovanju s drugim članovima, a izvan toga uzajamnog delovanja ne može uopšte da postoji. Odsečena ruka se razlaže, prestaje čak i spoljašnjim oblikom da bude ruka. Izdvojeno, apstraktno, ona ne može postojati.

Ovde Hegel vidi izvesnu sličnost s onom konkretnošću koju smatra isključivom odlikom duhovnog sveta. A u carstvu hemizma, po njegovom mišljenju, unutrašnje uzajamno delovanje još je slabije, mada i tu već ima nekih nagoveštaja. Ovde kiseonik, na primer, može postojati i faktički postoji naporedo s vodonikom i ne mora se obavezno jediniti s njim u vodi. Kod organizma je takav odnos nemoguć — ruka ne može postojati odvojeno od glave, a glava i ruka postoje samo kroz svoj uzajamni odnos, samo unutar te međusobne povezanosti i uslovljenosti. Čestica koja ima samo mehanička svojstva — ostaje ista, nimalo se ne menja ma u kakvu mehaničku vezu stupila s drugim takvim istim česticama. Izdvojena, izvučena iz te veze, tj. apstrahovana, ona će biti ista kao i ranije i neće se iskvartiti, neće istruleti kao ruka apstrahovana od tela.

Hegelov sistem prirode gradi se kao sistem stupnjeva, počinjući od apstraktne sfere mehanizma do relativno konkretne sfere organskog života. Celu piramidu kruniše „duh“ kao sfera čiji se sav smisao sastoji baš u *konkretnosti*, u apsolutnoj uzajamnoj uslovljenosti svih njegovih pojava.

I u čemu je netačnost ove hegelovske konstrukcije?

Pre svega u tome što on istorijski ograničene predstave nauke o prirodi svoga vremena, koje stvarno još ne sadrže u sebi svesnu dijalektiku, smatra apsolutnim karakteristikama same prirode.

Međutim, činjenicu da je cela priroda jedinstven sistem oblika kretanja materije koji se stvarno razvija, sistem oblika koji jedan drugog uslovljava, da je priroda u celini, uključujući i čoveka, realna, *objektivna konkretnost* — ovu činjenicu je Hegel mistifikovao u svom sistemu u kome je apstraktno, tj. „mehaniizam“, ispoljavanje *duhovne* konkretnosti.

Imanentnu konkretnost, tj. uzajamnu uslovljenost pojava unutar prirodnog celoga, on ne priznaje ni jednom obliku kretanja osim kretanju mislećeg razuma, osim sferi pojma.

Na sličan način Hegel rasmatra i oblast ekonomskog života društva. Za njega je to oblast „nevolje i razuma“, oblast gde uzajamno deluju pojedinci koji su jedan od drugog odvojeni, koji stupaju u vezu s drugim pojedincima samo zato što se moraju sačuvati baš kao posebne, kao apstraktne individue, kao specifičan društveni atom.

Ovde takođe nije teško primetiti da je Hegel metafizičku ograničenost njenu savremene političke ekonomije (on je odlično poznao engleske teoretičare) shvatao kao metafizički, apstraktno-razumski karakter *same ekonomske oblasti*. U sferi ekonomskog života, u sferi građanskog društva — caruje i upravlja razum, tj. u hegelovskoj terminologiji — apstraktno-jednostrani oblik svesti.

Suprotnosti u ovoj oblasti ostaju neposredovane, nepomirljive, one se sudaraju, odbijaju se jedna od druge i ostaju one iste metafizičke suprotnosti. Zato je u ovoj oblasti i nemoguć stvarni razvoj. Ovde se oduvek i zauvek reprodukuje jedan isti odnos, večni odnos potrebe prema načinima njenog zadovoljavanja.

Zato jedino moguć oblik prelaza kao višem, u čijem krilu sve apstraktne krajnosti ekonomske oblasti nalaze svoje rešenje — jeste prelaz ka *pravnoj* stvarnosti. Pravo se i javlja kao ona viša konkretnost koja se u oblasti ekonomskog života *ispoljava* razdobljena na svoje apstraktne momente.

Ovde se vidi kako Hegelova logika, njegova dijalektička ali istovremeno po svojoj suštini idealistička predstava o konkretnom i apstraktnom služi ciljevima apologetike postojećeg. Ako u prirodnim naukama Hegelova predstava ovekovečava dati nivo znanja o prirodi, ona u sociologiji podržava apologetski odnos i prema ekonomskom obliku svojine i prema pravu koje tu svojini sankcioniše.

Hegelov odnos prema političkoj ekonomiji treba pažljivije rasmotriti. To je dvostruko potrebno: s jedne strane, baš ovde i baš u shvatanju konkretnosti jasno se ispoljava suprotnost idealističke Hegelove dijalektike i materijalističke Marksove dijalektike, a s druge strane, ne manje oštro ispoljava se činjenica da idealistička dijalektika u celini opravdava metafizički karakter mišljenja klasika buržoaske ekonomije (Smita, Rikarda i dr.), i to tako što negira istinski dijalektički karakter samog predmeta političke ekonomije, proglašavajući ga sferom u kojoj apstraktno-razumske definicije potpuno odgovaraju karakteru predmeta.

Drugim rečima, Hegelov *idealizam* daje isti rezultat koji je kod Smita, Rikarda i Seja posledica *metafizičnosti* njihovog metoda istraživanja.

Šta, pre svega, u njegovom metodu pada u oči? Činjenica da oblast ekonomskog života za njega nije konkretna oblast, nije sistem uzajamnog delovanja ljudi i stvari, sistem koji se istorijski razvio i koji se može shvatiti kao stvarno konkretna oblast.

Za njega je ekonomika samo jedno od mnogih ispoljavanja „konkretnog duha“, tj. apstraktno ispoljavanje nekakve više čovekove prirode. I ova „viša“ priroda, koja se jednostrano ispoljava takođe i u vidu ekonomske delatnosti, nije ništa drugo nego *svrsishodna delatna volja* — supstanca prava i ekonomskog života, politike i svega ostalog. Usmerena ka cilju (umna) volja se javlja kao konkretna supstanca, koja se apstraktno-jednostrano ispoljava u svojim produktima, u svojim modusima — u ekonomici, pravu, politici, itd. A kad je jednom prihvatio ovakvu polaznu tačku, kad je jednom kao opštu konkretnu supstancu svih oblika društvene delatnosti predstavio ka cilju usmerenu umnu volju (ili prosto um u čoveku), onda, prirodno, on u ekonomici vidi samo ono što se može tumačiti kao *ispoljavanje* umne volje, kao jedno od mnogih njenih ispoljavanja, kao jednostrano (apstraktno) ispoljavanje uma i volje društvene individue.

Zato se sve ekonomske odredbe, sve kategorije ekonomskog života — vrednost, profit, nadnica i dr. — pojavljuju kao apstraktni modusi umne volje, kao posebni oblici njenog društvenog bivstvovanja. U ekonomici je um u takvom obliku koji ne odgovara njegovoj opštoj prirodi, nego odgovara *samo jednom*, samo jednostrano-apstraktnom njegovom ispoljavanju. Konkretna opšta volja stvara oblik adekvatan svojoj prirodi samo u obliku prava i države. Država i jeste, po Hegelu, konkretna realnost opšte volje koja obuhvata sve delimične i posebne, i zato apstraktne oblike svoga ispoljavanja, među kojima ekonomiku, sferu „potreba“, „sistem potreba“.

A unutar ekonomike, opšta konkretna supstancija svega ljudskog — razumska volja — krajnje je jednostrana, krajnje apstraktna. Zato sfera ekonomske delatnosti i nije *konkretna sistem* uzajamnog delovanja ljudi i stvari koji je nastao i razvio se *nezavisno od volje i svesti* individue. Ona ne može biti predmet posebne nauke, nego se može samo rasmatrati u sistemu opštih odredaba umne volje, tj. unutar filosofije duha, unutar filosofije državnog prava. Ovde se ona i javlja kao jedna od sfera delatnosti uma, kao apstraktan oblik uma koji deluje u istoriji.

Sada nije teško videti polaznu suprotnost između Marksovog i Hegelovog gledanja na ekonomiku, na karakter njene dijalektičke povezanosti sa svim ostalim pojavama društvenog života, na njenu ulogu u sklopu društvene celine.

Marks se protivstavlja Hegelu pre svega kao *materijalist*. Ali ovde je najinteresantnija činjenica da mu baš *materijalizam* omogućava da razvije dublje sagledavanje i dijalektike predmeta.

Za Marksa je oblast uzajamnog ekonomskog delovanja ljudi u punoj meri *konkretna oblast* društvenog života, koja ima svoje specifične *immanentne* zakone kretanja. Drugim rečima, ona se javlja u svoj svojoj relativnoj samostalnosti prema drugim oblicima društvene delatnosti ljudi, i baš zato je predmet posebne nauke. Pri tom je sistem uzajamnog ekonomskog delovanja

Ljudi istorijski nastao i istorijski razvijen sistem, čiji su svi momenti povezani jedan s drugim jednakošću porekla (genetički).

Važno je ovde naglasiti da je sistem ekonomskih odnosa ne samo *relativno* već i *apsolutno* nezavisan od volje i svesti individue, iako nastaje uz najaktivnije učešće i volje i svesti. Sam karakter ovog učešća svesne volje u procesu stvaranja sistema — nije određen „prirodom duha“, unapred i spolja, nego opet samim sistemom ekonomskih odnosa u kome su ljudi obdareni voljom i svešću. Drugim rečima, sama volja i um pojavljuju se ovde kao modusi neke druge supstancije, kao njena apstraktna ispoljavanja, kao njeni produkti. Sve odredbe volje i svesti individua, koje ulaze u proces razvoja ekonomskog sistema, bukvalno se *izvode* iz karaktera unutrašnjeg samokretanja sistema u celini, shvataju se kao *produkti* kretanja tog sistema.

Dakle, s tog stanovišta, sve izgleda upravo obrnuto ako se uporedi s hegelovskom konstrukcijom, sve je postavljeno s glave na noge. I zapravo je materijalizam glavni razlog i uslov što je dijalektika primenjena u poimanju ekonomike u potpunosti meri, mnogo šire i dublje nego što je to uopšte moguće s hegelovskih pozicija.

Za Hegela je kategorija konkretnosti primenljiva samo tamo i onda — gde i kada se govori o svesnoj volji i o njenim produktima, dakle, samo u sferi duha i njegovih tvorevina.

Sa Marksovog stanovišta, to je najvažnija kategorija dijalektike primenljiva u punoj meri *svugde*, u *svakoj sferi prirodnog i društvenog bivstvovanja*, nezavisnoj od ma kakvog duha — prema tome, primenljiva je i na pojave života samog duha, tj. na razvoj svake sfere društvene svesti, uključujući i mišljenje i sferu logike.

Prema hegelovskoj konstrukciji, u skladu s njenom idealističkom polaznom tačkom, ni jedan oblik kretanja u prirodi ne može biti shvaćen kao *konkretan* oblik, kao istorijski nastao, samorazvojni sistem u sebi uzajamno-delujućih pojava. Svaka takva oblast samo onda dobija nekakav odnos ka konkretnosti kada se uvlači u tok duhovnih procesa, kada se tretira kao produkt duha, kao modus duhovne supstancije. Osobina konkretnosti se pojavljuje kao isključiva monopolna svojina samorazvijajućeg se duha, priroda sama po sebi (između ostalog, i materijalna strana ljudskog društvenog bivstvovanja) u svom postojanju uopšte nema konkretnosti. Po Hegelu, moguća je uopšte samo čisto idealna uzajamna povezanost, samo duhom, pojmom utvrđena.

Zato je kategorija konkretnosti, jedna od centralnih kategorija dijalektike, kod njega tako uskopljena da se više ne može primeniti u prirodnoj nauci ili u materijalističkom shvatanju društva. Ukratko, kategorija konkretnosti, a prema tome i dijalektika uopšte, koja se ne može ni zamisliti bez ove kategorije, ne može se primeniti ni na što sem na oblast duha. Na sve ostalo ona je samo utoliko primenljiva ukoliko se to ostalo tretira čisto idealistički kao jedno od ispoljavanja opšteg duha, kao

jednostrano (apstraktno) ispoljavanje konkretnog duha — „konkretne punoće i bogatstva“ apsolutnog duha, apsolutne ideje.

Ova idealistička ograničenost hegelovskog shvatanja konkretnosti, uskost ovoga shvatanja neraskidivo je povezana s predstavom da je priroda nešto što se ne razvija, da razvoj pripada samo duhu.

Konkretnost je u stvari baš neraskidivo povezana s razvojem, i to s dijalektičkim razvojem sa „samorazvojem kroz protivrečnosti“. Ovo je Hegel video samo u svesti i nigde više. Otuda i uskost njegovog shvatanja konkretnosti, shvatanja koje se u *svoj svojoj uskosti* zatim proširuje na celu oblast prirode.

Sa ovim je povezano i hegelovsko tretiranje metoda prelaženja od apstraktnog ka konkretnom. Kod njega ovo znači da je sva realnost, uključujući i prirodu i istoriju, proces „uzdizanja duha“ ka samom sebi, proces koji prolazi niz stupnjeva od „mehanizma“, kao sfere *čisto apstraktnog ispoljavanja duhovnosti*, do konkretnog ljudskog duha. Uzdiže se ka samom sebi *apsolutni* duh, ne ljudski, božanski. Kao takav, ovaj duh je konkretan sam po sebi i pre nego što se jednostrano, apstraktno manifestovao u vidu „mehanizma“, „hemizma“ i „organizma“.

Zato je „čista logika“ u Hegelovom sistemu pretpostavka filozofskog rasmatranja prirode. A priroda se predstavlja kao niz stupnjeva u kojima se konkretni logički duh sve punije i konkretnije ispoljava u obliku prostora i vremena.

Zato se proces prelaženja od apstraktnog ka konkretnom, kod Hegela, poklapa s procesom rađanja sveta iz logičke ideje. Dakle, ovde se zakon duhovne rekonstrukcije snagom i sredstvima mišljenja neposredno ističe kao zakon stvaranja ovog sveta stvaralačkom moći pojma.

U osnovi ove hegelovske iluzije, kao što je pokazao Marks, leži naprosto jednostrano shvatanje stvarnosti filozofa-logičara. Hegela kao logičara *ex professo* interesuje, uvek i pre svega, „ne logička dela nego delo logike“. A prema tom stanovištu, čovek se rasmatra samo kao subjekt logičko-teoretske delatnosti, a spoljašnji svet — samo kao objekt, kao materijal koji ta delatnost obrađuje. U logici je takva apstrakcija u izvesnim granicama normalna, i dok logika ne zaboravlja te granice — nema još ničega idealističkog u takvoj astrakciji.

Međutim, Hegel svojim postavljanjem pitanja ukida te granice. On mišljenje rasmatra ne samo i ne prosto kao jednu od čovekovih sposobnosti, nego i kao supstancijalni praizvor svih ostalih ljudskih sposobnosti i vidova delatnosti, kao njihovu suštinsku praosnovu. Sposobnost praktičkog menjanja spoljašnjeg sveta, prirode izvan čoveka, on takođe tretira kao ispoljavanje mislećeg načela u čoveku. U njegovoj filosofiji se realni proces praktičkog menjanja sveta predstavlja kao posledica i ispoljavanje čisto duhovne, na kraju, čisto logičke delatnosti, a

sva materijalna ljudska kultura — kao proizvod mišljenja, kao „opredmećeni pojam“, kao „drugo bivstvo pojma“.

Ali stvarna, najbliža osnova razvoja mišljenja nije priroda kao takva, nego baš menjanje prirode od strane društvenog čoveka, praksa. Ako je ova predmetno-praktička osnova mišljenja predstavljena kao proizvod mišljenja, kao mišljenje u njegovom predmetnom ostvarenju, onda izlazi da mišljenje samo na izgled ima veze s predmetnošću, a u stvari, u suštini, ima vezu samo sa samim sobom, sa svojim sopstvenim „drugim bivstvom“. Logičke odredbe, tj. odredbe za koje spoljašnji predmetni svet duguje mišljenju, počinju izgledati apsolutne i jedino istinite odredbe ovog sveta.

Kod Hegela se stanovište logike pretvara u apsolutno i sveobuhvatno stanovište. Ako je suština čoveka u mišljenju, a suština predmetne stvarnosti u tome da je ona produkt mišljenja, „otuđeni pojam“, onda se i zakon razvoja mišljenja javlja kao zakon razvoja realnog sveta. Zato su za Hegela „čovek“ i „mišljenje u pojmovima“ — potpuni sinonimi, isto tako kao i „svet“ i „svet u pojmu“, „logički osvojen svet“. Zakon, koji u stvari određuje samo delatnost glave koja teorijski misli, pretvara se u vrhovni zakon razvoja i čovekove prakse i predmetnog sveta.

U stvari, realni predmet hegelovske logike je uvek — uprkos njegovim iluzijama — samo proces teorijskog osvajanja sveta, proces misaone reprodukcije sveta. Ukoliko Hegel istražuje ovaj predmet, on dolazi do stvarnih otkrića. A ukoliko on ovaj predmet ne shvata kao ono što on jeste, nego kao nešto više — kao proces stvaranja samog sveta — onda nepravilno shvata ne samo svet nego i samo mišljenje. On se lišava svake mogućnosti da shvati sâm proces mišljenja. Ako se stvarni uslovi koji rađaju logičku delatnost predstavljaju kao njeni sopstveni proizvodi i posledice, onda ona visi u vazduhu, i tačnije — „u etru čistog mišljenja“. Postaje potpuno neobjašnjiva sama činjenica pojave mišljenja i zakona njegovog razvoja. Oni ostaju bez ikakve osnove izvan njih. Ova osnova se nalazi u samom mišljenju. Zato je Hegel, na kraju, primoran da logičku sposobnost — sposobnost da se razlikuju i stvaraju pojmovi — tretira kao svojevrsan „dar božji“, kao delatnost „pojma“ koji se samorazvija, „u sebe ponire i iz sebe se razvija“. Ostaje neobjašnjiva i zakonomernost prelaženja od apstraktnog ka konkretnom koju je Hegel otkrio u kretanju teorijskog saznanja. Na pitanje: pa zašto se mišljenje kreće ovako a ne nekako drukčije, hegelovska filosofija daje odgovor koji je u suštini tautološki: pa takva je prvobitna i netvorljiva priroda mišljenja. Tautologija ovde prestaje da bude samo tautologija i pretvara se u idealističku neistinu.

Marks baš na ovo mesto usmerava svoj kritički napad, pokazujući da za ovo nema, u suštini, nikakvog objašnjenja, a ako se nedostatak objašnjenja proglašava objašnjenjem, onda je upravo to idealizam.

Odbacujući Hegelovu predstavu o mišljenju kao tvorcu predmetnog sveta, Marks, međutim ne odbacuje onaj zakon koji je Hegel otkrio u kretanju teorijskog znanja, mada mu je dao netačno idealističko tumačenje. Marks ukazuje da metod prelaženja od apstraktnog ka konkretnom realno nije ništa drugo nego samo metod pomoću koga ljudsko mišljenje usvaja konkretnu stvarnost koja je izvan njega i postoji nezavisno od njega. Kao takav, ovaj metod pretpostavlja, prvo, postojanje neosmišljene konkretnosti, drugo, praktički-predmetnu delatnost društvenog čoveka koja se razvija nezavisno od mišljenja, i treće — neposredno-čulni oblik odražavanja objektivne konkretnosti u svesti, tj. empirijsku svest, opažanje i predstavljanje koje se formira, opet, potpuno nezavisno od specijalne teorijske delatnosti. Drugim rečima, pretpostavka teorijskog mišljenja je ne samo postojanje predmetnog sveta već i drugi oblik svesti koji se obrazuje u toku čulno-praktičke delatnosti — *praktičko-duhovni način ovladavanja sveta*, kako ga zove Marks.

Kod Hegela su sve pretpostavke teorijskog mišljenja predstavljene kao njegovi proizvodi i posledice. Marks postavlja stvari na svoje mesto.

Sa ovog materijalističkog stanovišta, kao što je pokazao Marks, metod prelaženja od apstraktnog ka konkretnom može i treba da se shvati potpuno racionalno, bez ma kakve mistike, kao metod pomoću koga mišljenje samo i može da rekonstruiše u pojmovima u kretanju pojmova, konkretnost koja postoji izvan i nezavisno od njega, koja je istorijski nastala, da rekonstruiše svet koji postoji i razvija se izvan i nezavisno od mišljenja.

MARKSOVO SHVATANJE PROCESA RAZVOJA NAUČNOG SAZNAJANJA

Pred Marksom se pitanje o odnosu apstraktnog i konkretnog pojavilo, kao što je poznato, u svetlu drugog opštijeg pitanja: „kako razvijati nauku?“⁷

Već samo formulisanje pitanja pretpostavlja shvatanje naučnog razvoja kao prirodnog istorijskog procesa. Marksu je uvek bilo tuđe ono ekstremno levo shvatanje razvoja duhovne kulture koje ignoriše sve prethodne tekovine ljudske misli. U nauci, kao i u ostalim oblastima duhovne kulture, stvarno kretanje napred uvek se ostvaruje putem daljeg razvoja onoga vrednoga što je stvoreno prethodnim razvojem, ne u vakuumu, ne lokovskom *tabula rasa*, nego teorijski razvijenom glavom.

Samo se po sebi razume da usvajanje rezultata prethodnog teorijskog razvoja nije prosto nasleđivanje gotovih formula, nego je to složen proces njihovog ponovnog kritičkog osmišljavanja sa

⁷ К. Маркс, *К критике политической экономии*, стр. 233.

stanovišta njihovog odgovaranja činjenicama, životu, praksi. Nova teorija, ma kako bila revolucionarna po svome sadržaju i značaju, uvek se rađa u toku kritičke prerade tekovina prethodnog teorijskog razvoja. Ovu okolnost isticao je i Lenjin u borbi protiv levih stavova proletkulta, prema kojima proletersku kulturu treba razvijati „direktno iz života“, odbacivši kao nepotrebnu starudiju sve tekovine ljudske misli.

Ukoliko je teorija revolucionarnija, utoliko je više ona prava naslednica ranijeg teorijskog razvoja, utoliko više usvaja „racionalna zrna“ koje je nauka pre nje nagomilala. To je nužan zakon razvoja nauke, teorije. Novo teorijsko shvatanje empirijski datih činjenica uvek i svugde se pojavljuje u toku revolucionarno-kritičke prerade starog teorijskog shvatanja tih činjenica.

„Svođenje kritičkih računa“ s ranije razvijenim teorijama — nije uopšte nevažan, drugostepeni posao, nego neophodan momenat u razradi same teorije, momenat teorijske analize činjenica. I *Kapital* nema slučajno takav podnaslov, drugo ime: *Kritika političke ekonomije*.

Ovde se analiza pojmova razvijenih u celokupnoj prethodnoj istoriji, političke ekonomije — organski podudara, po suštini, s analizom direktnih činjenica ekonomske stvarnosti. Ova se dva aspekta naučno-teorijskog istraživanja podudaraju, slivaju u jedan proces. Ni jedan od njih nije zamisliv i moguć bez onog drugog. Kao što je kritička analiza pojmova nemoguća bez i izvan analize činjenica, tako je i teorijska analiza činjenica nemoguća ako nema pojmova kojima one mogu biti izražene. Marksova dijalektička logika potpuno uzima u obzir značaj ove okolnosti.

Zato u dijalektici imamo svesno, namerno poklapanje induktivnog i deduktivnog momenta kao neraskidivih momenata istraživanja koji se uzajamno pretpostavljaju.

Stara logika je, više ili manje dosledno, pod indukcijom podrazumevala proces analize *empirijskih činjenica*, proces obrazovanja analitičkih odredaba činjenica. Zbog toga je indukcija bila ako ne jedini a ono, u svakom slučaju, *osnovni* oblik sticanja novog znanja. Dedukcija je, uglavnom, rasmatrana kao proces analize pojma, kao proces utvrđivanja različitosti unutar pojma. Kao takva, ona je uglavnom predstavljana kao proces i oblik *razjašnjavanja, izlaganja* gotovog znanja, znanja koje već postoji u glavi, a ne kao oblik stvaranja novog znanja, novih pojmova. Stvar je u tome što čovek (razume se, pod uslovom da stvarno osmišljava činjenice) nikad ne pristupa analizi empirijskih činjenica s „praznom“ svešću, nego uvek sa svešću koja je razvijana u toku obrazovanja. Drugim rečima, on uvek prilazi činjenicama sa stanovišta ovih ili onih pojmova. Hteo on to ili ne, bez toga on ne može uopšte aktivno osmisliti, shvatiti činjenice, nego može, u najboljem slučaju, samo da ih pasivno opaža.

U najprostijem uopštavanju indukcija je nerazdvojno povezana s dedukcijom: čovek, izražava činjenice u pojmu, a to znači da se novo analitičko definisanje činjenica obrazuje istovremeno kao nova — konkretnija — odredba onoga pojma kojim čovek osmišljava ove činjenice. U suprotnom slučaju uopšte ne dolazi do analitičkog određivanja činjenice.

Hteo to čovek ili ne, svako novo induktivno određivanje činjenice on vrši u svetlu ovog ili onog gotovog, na ovaj ili onaj način društveno-usvojenog pojma, u svetlu ovog ili onog sistema pojmova. I onaj koji smatra da on činjenice izražava „apsolutno bez predubedenja“, bez svakih „ranije usvojenih“ pojmova — i on, u stvari, nije toga oslobođen. Naprotiv, on je nužno rob baš najbanalnijih i najbesmislenijih pojmova.

I ovde je sloboda ne u bežanju od nužnog nego u *svesnom* ovladavanju njime. Stvarno odsustvo predubedenja nije u tome što bi se činjenice izražavale bez ikakvih „ranije usvojenih“ pojmova, nego u tome da se one izražavaju uz pomoć svesno usvojenih *tačnih* pojmova.

U svojoj kritici empirizma Engels je divno pokazao ovu okolnost u odnosu na filozofske kategorije: prirodniak koji se razmeće svojom „slobodom“ od svih logičkih kategorija, kao po pravilu je plen najbesmislenijih predstava o njima, Sam on, lično, nije u stanju da ih formira „od činjenica“ — to bi bila pretenzija da se uradi ono što može jedino čovečanstvo u svom razvoju. Zato on, u stvari, uvek pozajmljuje logičke kategorije od filozofije. A pitanje je iz koje: ili iz rđavog pomodnog sistema, ili iz sistema koji predstavlja stvarni vrhunac razvoja, sistema koji se zasniva na istraživanju cele istorije ljudskog mišljenja i njegovih tekovina.

Ovo se, razume se, ne odnosi samo na pojmove filozofske nauke. Isto se to dešava sa kategorijama svake nauke. Čovek nikada ne počinje da misli „od samog početka“, „direktno od činjenica“. Bez ideje u glavi nećeš uopšte videti činjenicu — govorio je I. P. Pavlov. Besmisleno „opažanje“ i bezidejna „indukcija“ — to je isto tako fantazija kao i „čisto mišljenje“.

Empiričar koji smatra da misli samo u činjenicama, u stvari uvek „... operiše pretežno tradicionalnim predstavama, većinom zastarelim proizvodima mišljenja svojih prethodnika...“⁸. Zbog toga empiričar lako meša apstrakcije s realnošću, realnost sa apstrakcijom, subjektivne iluzije lako prihvata kao objektivne činjenice, a objektivne činjenice i pojmove koji ih izražavaju — kao apstrakcije i iluzije. Kao pravilno, on u vidu odredaba činjenica konkretizuje tekuće apstrakcije.

Dakle, sama „empirijska indukcija“ se vrši kao proces konkretizacije onih predstava i pojmova kojima se prilazi rasmatranju činjenica, tj. kao dedukcija, kao proces ispunjavanja polaz-

⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, *Сочинения*, т. XIV, стр. 599.

nih pojmova novim, detaljnijim odredbama koje su dobijene od činjenica putem apstrakcije.

U materijalističkoj dijalektici racionalno je „ukinuta“ stara suprotnost dedukcije i indukcije. Dedukcija prestaje da bude metod formalnog izvođenja odredaba koje su *a priori* sadržane u pojmu i pretvara se u metod stvarnog razvoja znanja o činjenicama u njihovom kretanju, u njihovom uzajamnom delovanju. Takva dedukcija organski uključuje u sebe empirijski moment — ona se vrši baš putem najstrože analize empirijskih činjenica, putem indukcije. Ali u ovom slučaju imena „dedukcija“ i „indukcija“ izražavaju samo spoljašnju, formalnu sličnost metoda materijalističke dijalektike s odgovarajućim metodima razumske logike. U stvari, to i nije ni indukcija, ni dedukcija, nego nešto treće, koje sadrži kao svoje „ukinute momente“ i jedno i drugo. Ovde se one ostvaruju istovremeno, kao uzajamno uslovljene suprotnosti, koje zapravo svojim uzajamnim delovanjem stvaraju novi, viši oblik logičkog razvoja.

I ovaj viši oblik, koji u sebi sadrži proces analize činjenica zajedno s procesom analize pojmova — jeste onaj metod prelaženja od apstraktnog ka konkretnom o kome govori Marks. To je onaj logički oblik razvoja znanja koji jedino odgovara objektivnoj prirodi predmeta. Stvar je u tome što se jedino pomoću njega može objektivna konkretnost reprodukovati u mišljenju kao realnost koja je istorijski nastala i razvila se. Ovo se ne može učiniti nikakvim drugim metodom.

Kao takav, metod prelaženja od apstraktnog ka konkretnom nije nikako samo metod izlaganja gotovog, ranije nekako drukčije dobijenog znanja — kao što su to više puta pokušali da predstavljaju revizionisti Marksovog učenja, koji su metod *Kapitala* izopačili u duhu plitkog neokantovstva.

Tako, na primer, tumači metod prelaženja od apstraktnog ka konkretnom R. Hilferding. Navodeći citat iz „Uvoda“ za Marksov rad *Ka kritici političke ekonomije* („Ako se ide prvim putem, onda puna predstava isparava do apstraktne odredbe; a drugim — apstraktne odredbe vode ka reprodukovanju konkretnog putem mišljenja . . .“), Hilferding ga ovako komentariše: „Već ovo pokazuje da je nepravilno izjednačavati dedukciju i indukciju kao izvore saznanja iste vrednosti. Dedukcija je samo *metod naučnog predstavljanja* koji stvarno može da pređe, na kraju krajeva, od opšteg ka posebnom predstavljanju samo pod uslovom da mu je u mišljenju već prethodila indukcija.“⁹ Nazivajući metod prelaženja od apstraktnog ka konkretnom dedukcijom i tumačeći ga krajnje jednostrano, samo prema njegovoj spoljašnjoj sličnosti sa tradicionalno shvaćenom dedukcijom, R. Hilfer-

⁹ Р. Гильфердинг, *Историческая подготовка политической экономии Маркса*, Сб. *Основные проблемы политической экономии*, М., 1922, стр. 235 (курсив Е. И.).

ding mu negira vrednost metoda istraživanja realnih činjenica i svodi ga samo na oblik sistematskog izlaganja gotovog znanja — znanja koje, tobože, preba da je prethodno dobijeno drugim, i to zapravo induktivnim putem.

U tom smislu rasuđuje, u predgovoru svoje *Teorije kapitalističke privrede*, i poznati austromarksist Karl Rener. On suštinu metoda prelaženja od apstraktnog ka konkretnom koji je primenjen u *Kapitalu* svodi na „manir izlaganja nemačkih filozofa“, koji je, kaže, Marks preuzeo od svojih savremenika. Pošto je ovaj manir izlaganja, tobože, potpuno tuđ današnjim čitaocima, Rener smatra celishodnim da se on zameni drugim manirom izlaganja. „Ja ne znam ni jednu knjigu koja za svoje postanak ima da zahvali takvoj masi iskustva kao što je Marksov *Kapital*“, kaže Rener, „još manje znam knjige čije je izlaganje, bez izbora na ovo, toliko deduktivno i apstraktno.“¹⁰ Zato Rener smatra celishodnim da se sadržaj Marksove teorije „izloži“ na drugi način koji „polazi od neposredno opaženih činjenica iskustva, koji ih sistematizuje i zatim postepeno diže na stupanj apstraktnih pojmova“,¹¹ tj. induktivno. U tom slučaju, pretpostavlja Rener, manir izlaganja odgovaraće metodu istraživanja, dok u *Kapitalu* jedno protivreči drugom.

Na kraju, Rener potpuno nekritički uopštava empirijske pojave savremenog kapitalizma i to u onom obliku kako one izgledaju spolja, a zatim svoja uopštavanja ističe kao teoretski izraz suštine ovih pojava. Tim putem on, na primer otkriva da se radnik kupujući akcije samim tim pridružuje vlasništvu nad društvenim sredstvima proizvodnje, što kao rezultat daje automatsku „demokratizaciju kapitala“, „socijalizaciju“ društvene proizvodnje koja čini revoluciju izlišnom. Samim tim Rener pokazuje da stvar nije toliko u načinu izlaganja. Pod vidom menjanja manira izlaganja on namerno zamenjuje Marksov *metod*, metod istraživanja pojava, apologetskim metodom.

Tako isto, ne može se metod prelaženja od apstraktnog ka konkretnom tretirati kao metod čisto logičke sinteze gotovih (ranije, čisto analitičkim putem dobijenih) apstrakcija u sistem. Predstava o tome da se u toku saznavanja, u početku, tobože vrši „čista“ analiza u toku koje se dobijaju mnogobrojne apstrakcije, a tek posle toga, tako isto, „čista“ sinteza — ta predstava spada u one iste fantazije metafizičke gnoseologije u koje i predstava o indukciji bez dedukcije.

Da bi se zasnovalo ovakvo gledište, ponekad se navodi kao primer razvoj nauke u XVII i XVIII veku. Ali pri tom se nehotično vrši nasilje nad činjenicama. Ako se čak i složimo da je za taj period stvarno karakterističan analitički odnos sa činjenicama

¹⁰ К. Ренер, *Теория капиталистической хозяйства*, М.- Л., 1926, стр. XIX.

¹¹ Ibid.

(mada se, u stvari, uprkos iluzijama teoretičara, i ovdje ostvaruje sinteza), ne treba zaboravljati da to nije prvi stupanj u naučnom razvoju čovečanstva i da sama „jednostrana analiza“, karakteristična za taj period, pretpostavlja kao svoju premisu starogrčku nauku. A za antičku nauku — za stvarno prvi stupanj naučnog razvoja Evrope — mnogo više je karakteristično baš „uopšteno sintetičko“ gledište o stvarima. I ako se već pozivaju na istoriju metafizike XVII i XVIII veka, onda ne treba zaboravljati da ona nije prva nego pre druga velika epoha razvoja mišljenja. Ali u tom slučaju se sinteza, ne analiza, javlja kao istorijski prvi stupanj prerade činjenica u mišljenju.

Dakle, primer dokazuje baš suprotno od onoga što se njime htelo dokazati.

Analiza i sinteza su (i uvek su bile) isto tako nerazdvojne unutrašnje suprotnosti procesa mišljenja kao i dedukcija i indukcija. Ako je ova ili ona epoha precenila jedno na štetu drugoga, onda to ne treba proglašavati zakonom kome mišljenje treba od sada da se potčinjava, logičkim zakonom, receptom prema kome je, tobože, svaka nauka dužna da u početku prođe „čisto analitički“, a tek posle njega, na osnovu njega — da pristupi sintetičkom stadijumu.

Ali baš na ovakvom shvatanju se zasniva uverenje da metod prelaženja od apstraktnog ka konkretnom može biti primenjen samo tamo i onda kada je potpuno završen prethodni proces izdvajanja apstraktnog iz konkretnog.

Metod prelaženja od apstraktnog ka konkretnom je, pre svega, metod analize realnih empirijskih činjenica. Kao takav, on organski uključuje u sebi, kao svoju unutrašnju nužnu suprotnost, „obratno“ kretanje — svaki korak na tom putu nije ništa drugo nego prelaženje od čulno-date konkretnosti ka njenom apstraktno-teorijskom izrazu. Zbog toga je proces prelaženja od apstraktnog ka konkretnom u mišljenju istovremeno i kretanje koje se stalno obnavlja od konkretnog u opažaju i predstavi ka konkretnom u pojmu.

Apstraktne odredbe čulno-datih činjenica, koje se na putu prelaženja ka konkretnoj istini sintetizuju u sistem, u toku samog kretanja se i obrazuju. One se ni u kom slučaju ne uzimaju gotove, kao proizvodi prethodnog, tobože, čisto analitičkog stadijuma logičkog saznanja.

I ako tvrdnja, prema kojoj prelaz od apstraktnog ka konkretnom predstavlja čisto analitičko svodenje čulno-empirijske konkretnosti na apstraktni izraz kao posebnu, po vremenu i suštini prethodnu fazu logičke delatnosti — ako ova tvrdnja ima nekakav smisao, onda je taj smisao u tome da teorijsko razmatranje stvarnosti pretpostavlja da već postoji razvijena rečnička zaliha, stihijno stvorena terminologija, sistem apstraktno-opštih predstava. Ovaj „čisto analitički“ stupanj odražavanja

predmetne stvarnosti u svesti — samo je premisa logičko-teorijske delatnosti, ali ne njena prva faza.

Dakle, može se izvesti zaključak: metod prelaženja od apstraktnog ka konkretnom — to je specifičan oblik delatnosti mišljenja, logičke prerade opažaja i predstava u pojmove. To nikako nije veštački način, nije manir izlaganja gotovog znanja, nije formalni metod sjedinjavanja gotovih apstrakcija u sistem.

To je, pre svega, „prirodan“ zakon teorijskog razvoja čovečanstva, koji je otkrila filosofija i koji je zatim pretvoren u svesno primenjivan metod razvoja teorije.

Svako pojedinačno uzeto „induktivno“ uopštavanje (čija je formula: od konkretnog u opažanju ka apstraktnom u mišljenju) u stvari se uvek realizuje u kontekstu opšteg kretanja saznanja — i u tom smislu je samo „iščezavajući momenat“ u toku opšteg kretanja ka konkretnoj istini. Samim tim, prelaženje od apstraktnog ka konkretnom u mišljenju i dijalektika mišljenja — to su nerazdvojno povezane stvari.

Nije slučajno što je Lenjin, brižljivo ispisavši dugo određenje puta od apstraktnog ka konkretnom, koje je dao Hegel u poslednjem odeljku „velike“ *Logike*, ovako okarakterisao taj put:

„Ovaj odlomak vrlo dobro daje svojevrstan zaključak o tome šta je dijalektika.“¹²

Određenje koje Lenjin citira upravo karakteriše proces mišljenja kao proces prelaženja od apstraktnog ka konkretnom:

„... Saznanje ide napred od sadržaja do sadržaja. Pre svega, za ovo postepeno kretanje napred karakteristično je to da ono počinje od prostih odredaba i da su kasnije odredbe sve *bogatije i konkretnije*. Kako rezultat sadrži u sebi svoj početak, i kasnije kretanje ovog početka obogatilo ga je (početak) novom određenosti. *Opšte* čini osnovu; zbog toga postupno kretanje ne treba shvatiti kao tok od nečeg drugog ka nekom drugom. U apsolutnom metodu pojam je sačuvan u svom drugom bivstvu, opšte — u svojoj izdvojenosti, u suđenju i realnosti; na svakom stupnju daljeg određivanja opšte uzdiže na viši nivo svu masu svoga prethodnog sadržaja, i ne samo da ne gubi ništa zbog svog dijalektičkog postupnog kretanja, ne samo što ništa ne ostavlja iza sebe, nego nosi sa sobom sve stečeno i obogaćuje se i upotpunjuje unutar sebe.“^{12a}

Baš ove delove Hegelove *Logike*, u kojima se izlaže ideja prelaženja od apstraktno-opšte određenosti predmeta ka njenoj sve konkretnijoj ispunjenosti, Lenjin u svojim konspektima izdvaja kao delove u kojima manje nego igde ima idealizma, gde se, pre svega, govori o dijalektičkom metodu.

„Izvanredno je da cela glava o „apsolutnoj ideji“ skoro ni reči ne kaže o bogu (samo jedanput slučajno promolio se „božan-

¹² В. И. Ленин, *Философские шедевры*, стр. 202.

^{12a} Г. В. Гегель, *Сочинения*, т. VI, М., СоцЭкГиз, 1939, стр. 15.

ski 'pojam'), i, osim toga, *ovo NB*, skoro da nema specifičnog idealizma nego je glavni predmet *dijalektički metod*. Zaključak i rezime, poslednja reč i suština Hegelove logike jeste *dijalektički metod* — to je izvanredno. I još nešto: u ovom *najidealističkim* Hegelovom delu *najmanje* je idealizma, *najviše* je materijalizma. 'Protivrečno', ali činjenica.¹³

Kad se proces saznanja shvati dijalektički, metod prelazanja od apstraktnog ka konkretnom, od opšteg teorijskog određenja *predmeta*, datog opažanjem i predstavljanjem, ka njegovom sve konkretnijem određenju, ispoljava se kao oblik teorijsko-pravilne prerade empirijskih činjenica u pojam. Tako ga rasmatra i Marks u *Uvodu* za rad *Ka kritici političke ekonomije* i Lenjin u svojim zapažanjima i ocenama poslednje glave Hegelove *Logike*.

MATERIJALISTIČKO ZASNIVANJE METODA PRELAŽENJA OD APSTRAKTNOG KA KONKRETNOM KOD MARKSA

Kao opšti zakon procesa naučnog razvoja, metod prelazanja od apstraktnog ka konkretnom formulisao je Hegel. Ali tek kod Marksa, koji ga je materijalistički zasnovao, on je postao stvarni metod razvoja *konkretno-naučnog* znanja, dok je on kod Hegela (i baš zbog njegovog idealističkog tumačenja i primene) isključivo metod stvaranja spekulativne nauke nauka, apsolutnog sistema „sveta u celini“.

Marks nije samo zasnovao ovaj zakon na opšteteorijskom planu. On ga je stvarno primenio u razradi jedne od konkretnih nauka — političke ekonomije. Stvoren ovim metodom, *Kapital* sadrži u sebi konkretan, razvijen praktički dokaz nužnosti ovog metoda, njegovu stvarnu materijalističku zasnovanost kao jedinog metoda koji odgovara dijalektici razvoja predmetne objektivne stvarnosti.

Ako se *Kapital* analizira metodom istraživanja primenjenim u njemu, ta analiza mora pokazati konkretnu suštinu metoda prelazanja od apstraktnog ka konkretnom.

Treba da se pokaže da jedino ovaj metod može obezbediti rešenje centralnog zadatka naučnog istraživanja koji postavlja materijalistička dijalektika — zadatak izučavanja konkretne uzajamne uslovljenosti pojava koje svojim uzajamnim delovanjem čine *sistem* koji je istorijski nastao, razvio se i dalje razvija sve nove oblike svoga postojanja, sve nove oblike unutrašnjeg uzajamnog delovanja.

Ovaj zadatak se ne može rešiti ni jednim drugim metodom. Nijedan drugi metod ne odgovara objektivnoj prirodi predmeta koji se pomoću njega duhovno reprodukuje.

¹³ В. И. Ленин, *философские тейраги*, стр. 205.

Bilo bi krajnje pogrešno ako bi se nužnost metoda prelazanja od apstraktnog ka konkretnom videla samo u tome što čovekova svest ne može odjedanput obuhvatiti svu složenost predmeta, i da po nuždi mora da se „penje“ od nepotpune, jednostrane (apstraktne) predstave o predmetu — ka sve punijem i svestranijem znanju o njemu. Takvo objašnjenje bilo bi vrlo nepotpuno. Tačnije, to nije objašnjenje nego prosto pozivanje na opštepозnatu činjenicu. Da je svest stvarno takva — to je samo po sebi očigledno. Ali sva svojstva i specifičnosti svesti zahtevaju materijalističko objašnjenje. Osim toga, samo takvo pozivanje na prirodu svesti uopšte — ne bi ništa objašnjavalo u specifičnosti metoda prelazanja od apstraktnog ka konkretnom, kao metoda naučno-teorijskog istraživanja. Prosto upoznavanje s predmetom, s pojavom i sistemom pojava, takođe se odvija kao proces postepenog doslednog usvajanja sve novih detalja, podrobnosti, kao proces prelazanja od jednostrane oskudne predstave o predmetu — ka mnogostranoj (ali kao i pre čisto empirijskoj) predstavi o njemu. Proces prikupljanja empirijskih podataka, preko koga stvarnost postaje poznata ali još ne i *saznata*, takođe teče kao proces razvoja od jednostranog ka svestranom znanju.

Dakle, ovakvo tumačenje bi isticalo samo ono apstraktno-identično što je zajedničko procesu teorijskog reprodukovanja konkretnosti u pojmu i procesu prostog empirijskog upoznavanja s pojmovima, i ne bi izražavalo specifičnost ni jednog ni drugog.

Metod prelazanja od apstraktnog ka konkretnom samo je metod *odražavanja* konkretne stvarnosti u mišljenju i nikako nije metod njenog *stvaranja* snagom mišljenja, kako je to predstavljao Hegel. Baš zato, nikako ne zavisi od mišljenja od čega treba početi i kojim redom nastaviti logičko razvijanje pojmova ovim metodom. Kao što je Marks pokazao, to isključivo zavisi od odnosa u kome se nalaze različite strane konkretne celine. Metod logičkog razvoja mora zato odgovarati metodu unutrašnjeg raščlanjavanja ove celine, dijalektičkom obrazovanju konkretности van mišljenja, tj. istorijskom razvoju te konkretности, mada to podudaranje, kao što ćemo kasnije pokazati, nije uvek prosto, jednostavno, i odnosi se samo na opšte momente razvoja.

Formula materijalizma u teoriji saznanja i logici upravo je suprotna gore navedenoj: predmet je takav da njemu odgovara samo takav a ne nekakav drukčiji oblik aktivnosti svesti, predmet je takav da samo uz pomoć ovog metoda može biti odražen u svesti.

Drugim rečima, pitanje o metodu logičke aktivnosti i ovde se pretvara u istraživanje *objektivne prirode predmetne realnosti*, u dalje otkrivanje kategorije konkretности kao *predmetne* kategorije koja izražava opšti oblik postojanja stvarnosti.

I ovde vlada princip podudaranja logike, teorije saznanja i dijalektike: pitanje koje na prvi pogled izgleda čisto logičko,

u suštini je pitanje o opštim oblicima u kojima nastaje i razvija se objektivna konkretnost.

Marksističko zasnivanje pravilnosti i nužnosti metoda prelaženja od apstraktnog ka konkretnom može se sastojati samo u ukazivanju na one realno opšte zakone kojima podjednako podleže u svom nastajanju svaki konkretni sistem uzajamno delujućih pojava (robno-kapitalistički sistem društvenih odnosa ili sunčani sistem, hemijski ili biološki oblik uzajamnog delovanja, itd.).

Ali ovde se opet sukobljavamo sa već poznatom dijalektikom teškoćom — dijalektika se ispoljava i u postavljanju pitanja o samoj dijalektici. Objasniti i teorijski izraziti opšte zakone postojanja *ma koje* konkretnosti — očigledno se ne može putem induktivnog uopštavanja, putem apstraktnog izdvajanja onoga opšteg, identičnog, što međusobno imaju robno-kapitalistički i sunčani sistem, ili biološki oblik uzajamnog delovanja u prirodi, elektromagnetski, hemijski itd. oblik.

Tako postaviti pitanje znači postaviti sebi, po samoj njegovoj prirodi, apsolutno nerešiv zadatak. Jer sve slučajeve konkretnog uzajamnog delovanja u beskonačnoj prirodi ne samo da ne zna autor ovog rada nego je i celo čovečanstvo vrlo daleko od toga. I utoliko pre se pred nas postavlja zadatak da otkrijemo baš *opšte* zakone nastajanja svakog objektivnog sistema konkretnog uzajamnog delovanja. Drugim rečima, opet smo se vratili jednom od „većnih“ problema filosofije: da li je moguće, ako je moguće, onda kako je moguće postići, na osnovu istraživanja ograničenog, nužno konačnog kruga činjenica, realno-opšte, beskonačno uopštavanje.

Na sreću, filosofija nije nikada realno ni pokušavala da postigne takvo shvatanje induktivnim putem. Stvarni razvoj nauke i filosofije *praktički* je odavno rešavao i rešava ovu „antinomiju“ koja izgleda principijelno nerešiva samo ako se formuliše metafizički.

U stvari, čovečanstvo je ne samo u filosofiji nego i u svakoj drugoj oblasti saznanja dobijalo opšta, „beskonačna“ uopštavanja i zaključke — ne *apstrakcijom* onoga identičnog za sve moguće slučajeve nego *analizom* makar jednog tipičnog slučaja.

U vezi s tim dovoljno je setiti se reči Engelsa u *Dijalektici prirode*:¹⁴ Termodinamika je odličan primer koliko su osnovne pretenzije indukcije da bude jedini ili makar osnovni oblik naučnih otkrića. Parna mašina je najubedljiviji dokaz da se iz toplote može dobiti mehaničko kretanje. Sto hiljada parnih mašina nisu to dokazivale ubedljivije nego jedna mašina, ali su one sve više primoravale fizičare da se pozabave objašnjenjem ovoga. Sadi Karno se prvi prihvatio toga, ali ne indukcijom. On je proučio parnu mašinu, analizirao je, našao da se u njoj osnovni proces ne javlja u *čistom* obliku nego je zamagljen svakovrsnim sporednim procesima, otklonio je ove, za glavni proces, nepotrebne

sporedne okolnosti i stvorio idealnu parnu mašinu (ili gasnu mašinu), koju tako isto nije moguće praktično napraviti kao što nije moguće, na primer, praktično nacrtati geometrijsku liniju ili površinu. Ali ova idealna parna mašina, na svoj način, pruža takve iste usluge kao i ove matematičke apstrakcije: ona predstavlja proučavani proces u čistom, nezavisnom, neprikrivenom obliku.¹⁴

Put filosofije je uvek, kada je ona stvarno dolazila do objektivnih otkrića, bio ne indukcija usmerena na traženje apstrakcije koja izražava opšte za sve pojedinačne slučajeve — nego duboka *analiza* jednog posebnog slučaja usmerena na otkrivanje istraživanog procesa u njegovom „čistom“ obliku. Putem indukcije pokušavali su da idu samo ljudi slični Kantu i Spenseru. Ali zato su i rezultati njihovih pokušaja bili odgovarajući.

Filosofija je uvek rešavala svoje specifične probleme koji su se suštinski razlikovali od težnji da se pronađe ono apstraktno-opšte što je zajedničko krokodilu i Jupiteru, ili sunčevom sistemu i — bogatstvu. Filosofija je uvek imala svoje ozbiljne probleme. Dok ih je rešavala, ona je išla ka otkrivanju opštih zakona svega postojećeg, ka otkrivanju sadržaja kategorija.

Kao što je poznato, Marks je kritički analizirao Hegelov sistem opštih kategorija, ne upoređujući ove kategorije s onim opštim što čovečanstvo ima s atomskim jezgrom ili onim što oboje zajedno imaju — sa strukturom velike vasionne.

Kritičko prevladavanje Hegelovog sistema kategorija izvršeno je kritički upoređenjem pretežno s jednim (ali s tipičnim) slučajem dijalektičkog razvoja — s dijalektikom društvenih odnosa proizvođenja na jednom od stupnjeva njihovog razvoja.

Realni put kojim je uvek išla evolucija u poimanju sadržaja opštih kategorija — jeste upravo kritičko prevladavanje opštih kategorija koje je filosofija istorijski razvila, prevladavanje produbljenom analizom makar *jednog* tipičnog slučaja.

Osnovni zadatak teorijske analize opšteg uvek se realno svodi na analizu pojedinačnog sa stanovišta opšteg. Treba samo uspeti da se izdvoji u pojedinačnom ono što čini ne pojedinačnost i specifičnost toga slučaja — nego njegovu opštost. Baš na ovoj tački je potreban maksimalno svestan odnos prema apstrakciji i putevima njenog dobijanja. Jer najčešća greška teorijskog istraživanja je da se kao opšti oblik pojedinačne činjenice smatra ono što je, u stvari, samo sticaj prelaznih okolnosti u kojima je opazljiv taj realno-opšti oblik.

I ukoliko je potrebno što potpunije otkriti sadržaj takve opšte kategorije kakva je konkretnost, onda zadatak ne samo da se može nego se i mora rešavati putem istraživanja makar i jednog tipičnog slučaja živog dijalektički razvijenog sistema objektivnih pojava koje međusobno deluju unutar tog sistema.

¹⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, *Сочинения*, т. XIV, стр. 437—438.

Vrlo tipičan slučaj takvog relativno samostalnog sistema (konkretnosti) koji se samorazvija — jeste sistem robno-kapitalističkih odnosa među ljudima. Mi ćemo ga i uzeti kao onaj neposredni pojedinačni slučaj konkretnosti uopšte, u kome mogu i moraju da se ispolje opšte konture svake konkretnosti. Iz drugih oblasti rasmatračemo materijal samo ukoliko je on sam po sebi karakterističan.

Izbor ovog materijala nije određen subjektivnim prohtevom ili ličnim sklonostima. Vrlo ozbiljan razlog za ovaj izbor je u tome što ni jedna druga konkretnost nije mišljenjem tako potpuno shvaćena kao ova. Ni jedan drugi sistem konkretnog uzajamnog delovanja ne stoji pred nama u svojoj svojoj složenosti i punoći svoje unutrašnje dijalektike, u svojoj složenosti svoje strukture, kao sistem robno-kapitalističkih odnosa, pokazan u *Kapitalu* i drugim delima klasika marksizma — lenjinizma. Baš zato je na ovom materijalu najcelishodnije rasmatrati opšte karakteristike svake konkretnosti, otkrivati kategoriju konkretnosti uopšte.

Ovakav metod rasmatranja potpuno se podudara s onim što je sâm Marks radio u svojoj saznoj praksi.

Kada je Marks postavio sebi zadatak da otkrije opšti zakon kapitalizma kao takvog, kao istorijski određenog sistema društvene proizvodnje, on nikako nije pošao putem induktivnog upoređivanja svih, bez izuzetka, slučajeva kapitalističkog razvoja koji su postojali u svetu u njegovo doba. On je postupio drukčije, postupio je kao dijalektičar: uzeo je *najkarakterističniji i najrazvijeniji slučaj*, zapravo, englesku robno-kapitalističku stvarnost i njen teorijski odraz u engleskoj ekonomskoj literaturi, i razvio *opštu* ekonomsku teoriju, uglavnom, na osnovu detaljnog istraživanja ovog *jednog* slučaja.

On je pri tom shvatio — da su opšti zakoni razvoja kapitalizma isti za svaku zemlju i da Engleska, kao zemlja koja je na putu kapitalističkog razvoja otišla dalje od drugih, ispoljava sve pojave u najjasnijem obliku. Sve ono što se u drugim zemljama javlja u obliku slabog i vrlo teško uočljivog nagoveštaja, u obliku dokraja neispoljene tendencije koja je prekrivena i iskomplikovana sporednim, spoljašnjim okolnostima — u njoj je dato u najrazvijenijem i klasično čistom obliku. Marks se služio materijalima koji karakterišu kapitalistički razvoj drugih zemalja — samo u određenim slučajevima (za analizu rente on je uzeo, na primer, mnogo materijala iz ekonomskog razvoja ruskog sela). Ali ovaj put — put pronalaženja neposredno opšteg među različitim slučajevima kapitalističkog razvoja — nije bio glavni put kojim je on razvijao *opštu* teoriju kapitalističkog razvoja. Glavni put njegovog istraživanja bio je sve vreme — istraživanje engleske ekonomske stvarnosti i konstruktivna kritika engleske političke ekonomije.

Ovim istim idejama treba se, očigledno, rukovoditi i kad se postavlja pitanje o kategorijama dijalektike. Jer baš robno kapitalistička stvarnost, koja je teorijski objašnjena u *Kapitalu* i drugim njemu bliskim radovima (kako samog Marksa tako i njegovih najbližih učenika i sledbenika, pre svega, Engelsa i Lenjina), stoji pred nama kao najpotpunije razvijena slika istorijski nastale i razvijene konkretnosti, kao najpotpuniji slučaj konkretnosti uopšte. Uz to, baš *Kapital* predstavlja do sada neprevaziđeni obrazac svesne primene dijalektičkog metoda, dijalektičke logike u celom njenom obimu. On pokazuje mnogim naukama njihovu sutrašnjicu, pokazuje u klasično čistom obliku sve one strane metoda koje u drugim naukama još nisu tako dosledno realizovane.

Treba takođe istaći — da konstruktivna kritika ranijih teorija, koja predstavlja neodvojiv momenat teorijske razrade naučnih problema savremenosti, pretpostavlja da se kritički usvaja pozitivan teorijski („misaoni“) materijal, stvarno viši obrasci teorijskog shvatanja one stvarnosti koja je u datom slučaju predmet pažnje i istraživanja.

Kada se govorilo o razradi ekonomske teorije, tada su glavni teorijski oponenti u sporu, u toku koga je Marks razvijao svoje shvatanje stvarnosti, bili *klasici* buržoaske političke ekonomije, a ne Marksovi savremenici — predstavnici vulgarne ekonomije i „proforskog oblika razlaganja“. Ovi su bili Marksovi savremenici samo po vremenu, a ne po svom teorijskom shvatanju stvari. U teoriji su oni stajali daleko ispod klasika i nikako nisu predstavljali teorijsku suprotnost dostojnu ozbiljnog osporavanja. I razvijajući svoje teorijsko shvatanje stvarnosti u obliku ozbiljnog spora s klasicima, Marks samo uz put ismejava takve „teoretičare“ kao što su Senior, Bastija, Mah-Kuloh, Rošer itd. S njima je bilo moguće svesti kritičke račune tek onda kada je teorijsko shvatanje predmeta u njegovim bitnim momentima bilo, u suštini, već razvijeno.

Kada se govori o filozofskim kategorijama, o kategorijama dijalektike, onda *klasična* buržoaska filozofija i do današnjeg dana ostaje jedino dostojan i ozbiljan teorijski oponent filozofiji dijalektičkog materijalizma, što, razume se, ne samo da ne skida s dnevnog reda zadatak najoštrije i bespoštedne borbe sa savremenim reakcionarnim sistemima, nego i pomaže da se otkrije njihova praznina, njihova težnja da se plašljivo kriju od velikih filozofskih problema.

Marks, Engels i Lenjin su se u principu odnosili drukčije prema Hegelu nego prema Šopenhaueru ili Kantu, Mahu ili Bogdanovu. Oštro kritikujući špekulacije sitnih i vulgarnih idealista, oni se nikada nisu trudili da tamo traže „racionalno zrno“.

Otkrivajući zbrkanu sofistichku argumentaciju mahista, Lenjin je, pre svega, svodi na onaj klasično jasan i principijelan izraz koji je sporna pozicija dobila kod Berklija i Fihtea. I to nije

samo polemički metod nego i najpravičniji metod da se *teorijski* otkrije suština pozicije. S druge strane, kada je trebalo da Lenjin dalje razradi materijalističku dijalektiku, on ostavlja mahiste po strani, kao *teorijske* savremenike Berklija, i vraća se kritičkij analizi Hegelove Logike, kao pravom vrhuncu buržoaske misli u oblasti shvatanja opštih zakona prirode, društva i ljudskog mišljenja.

Dakle, možemo zaključiti ono što je rečeno: istinsko konkretno zasnivanje metoda prelaženja od apstraktnog ka konkretnom, kao jedino naučno ispravnog metoda logičkog razvoja, kao metoda koji jedino odgovara objektivnoj dijalektici, treba tražiti u Marksovom *Kapitalu*, u analizi njegove logičke strukture.

U *Kapitalu* je dosledno i sistematski ostvareno ono podudaranje logike, teorije saznanja i dijalektike koje je karakteristična crta Marksovog metoda istraživanja, ono podudaranje indukcije i dedukcije, analize i sinteze, koje je karakteristično za metod prelaženja od apstraktnog ka konkretnom. Rasmotrićemo pitanje, pre svega, u njegovom konkretnom ekonomskom izražavanju, da bi zatim prešli na opštemetodološke, logičke zaključke.

Postavićemo ovakvo pitanje: da li je uopšte moguće teorijski shvatiti (reprodukovati u pojmu) objektivnu suštinu takvih pojava kao što su višak vrednosti i profit — ako pre toga i nezavisno od toga nije proanalizirana kategorija vrednosti? Može li se shvatiti novac ne poznajući zakone kojima je potčinjeno kretanje prostog robnog tržišta?

Onaj ko je čitao *Kapital* i poznaje problematiku političke ekonomije — zna da je to nerešiv zadatak.

Može li se obrazovati pojam (konkretna apstrakcija) kapitala putem čisto induktivnog uopštavanja onih apstraktnih odlika koje se mogu naći u svakoj od različitih vrsta kapitala? Hoće li ta apstrakcija zadovoljavati u naučnom smislu? Hoće li takva apstrakcija izražavati unutrašnju strukturu kapitala uopšte, kapitala kao specifičnog oblika ekonomske stvarnosti?

Tako vredi postaviti pitanje — da bi bilo moguće da se na njega samo negativno odgovori.

Ovakva će apstrakcija, naravno, izraziti ono što je identično za industrijski, bankovni, trgovački, zelenaški kapital. Ona će nas, sigurno, spasiti ponavljanja. Ali ovim se iscrpljuje njen stvarni saznavni smisao. Ona neće izraziti konkretnu suštinu ni jedne od ovih vrsta kapitala. A isto toliko malo će izraziti konkretnu suštinu njihove uzajamne povezanosti, njihovog uzajamnog delovanja. Baš zato ona i jeste apstraktna. Međutim, konkretno uzajamno delovanje konkretnih pojava jeste s dijalektičkog stanovišta predmet i cilj mišljenja u pojmovima.

Značenje opšteg je protivrečno, naglašavao je Lenjin — ono umrtvljava živu stvarnost, ali je istovremeno i jedino moguće stupanj za njeno shvatanje. Ali u datom slučaju, kao što nije teško shvatiti, opšte *samo* okamenjuje konkretno, samo se odvaja

od njega, a nije istovremeno korak ka njemu. Zapravo, takvo opšte apstrahuje se od *konkretnog* kao od „nebitnog“.

Takva apstrakcija takođe ne izražava konkretnu opštu prirodu kapitala (ma kojeg kapitala — i industrijskog, i bankovnog, i trgovačkog).

Kapital najočiglednije demonstrira činjenicu da se konkretna ekonomska priroda trgovačkog kapitala — kao konkretna strana robno-kapitalističke celine — ne može principijelno shvatiti, izraziti u teorijskoj apstrakciji ako se prethodno ne shvati unutrašnja struktura industrijskog kapitala.

Rasmatranje industrijskog kapitala u njegovim imanentnim odredbama podudara se s otkrivanjem suštine kapitala uopšte. Takođe je nesumnjivo da industrijski kapital ne može biti shvaćen pre nego što je shvaćena vrednost.

„... Lako je pojmiti stopu profita ako su poznati zakoni viška vrednosti. Obrnutim redom nemoguće je pojmiti *ni l'un ni l'autre* (ni jedno ni drugo).“¹⁵

Naglašićemo da je reč o poimanju (izražavanju u *pojmu*) pošto je pravljenje apstrakcije profita uopšte, razume se, moguće. Dovoljno je svesti empirijski opažljive pojave profita na apstraktan izraz. Ovakva apstrakcija biće potpuno dovoljna da bi se sigurno *razlikovale* pojave profita od drugih pojava, da bi se „raspoznao“ profit. Ovo sa uspehom radi svaki kapitalista koji ume da razlikuje profit od nadnice, novca i tome slično.

Ali kapitalista *pri tom ne shvata šta je to profit*. On za to uopšte i nema potrebe. On u praksi postupa kao instinktivni zastupnik pozitivističke filosofije i empirijske logike. On prosto uopštava pojave koje su važne i suštinske s njegove tačke gledanja, sa stanovišta njegovog subjektivnog cilja, i te uopštene pojave odlično mu služe u praksi kao pojam koji mu omogućuje da sigurno razlikuje profit od onoga što nije profit. I kao fanatični pozitivist, on iskreno smatra sve razgovore o unutrašnjoj prirodi profita, o suštini, o supstanci ove njemu važne pojave — metafizičkom skolastikom, mudrovanjem odvojenim od života. Kapitalist robno-kapitalističke proizvodnje nije ni potrebno da sve to zna. „Svako može upotrebljavati novac kao novac, ne znajući šta je to novac.“¹⁶

Kao što je Marks naglašavao, uskopraktičko rasuđivanje organski je suprotno i tuđe *poimanju* (upor. primedbu na adresu F. Lista u gl. 1 *Ka kritici političke ekonomije*).

Za kapitalistu je čak štetno da mudruje o tome šta je profit. Dok on bude pokušavao da to shvati, drugi prepredeniji i veštiji poslovni ljudi odneće i njegov deo profita. I poslovan čovek neće nikada zameniti realni profit za shvatanje o tome šta je to.

¹⁵ K. Маркс, *Капитал*, Госполитиздат, 1955, т. I, стр. 222.

¹⁶ K. Маркс, *Теорији приваочной стoимости*, т. III, изд. 4, Партиздат, 1936, стр. 127.

Ali u nauci, u mišljenju, baš je važno *poimanje*. Nauka, mišljenje u pojmovima, tek i počinje tamo gde svest ne samo prosto izražava i izlaže stihijno joj nametnute predstave o stvarima, nego se trudi da svrsishodno i kritički proanalizira kako stvari tako i predstave o njima.

Pojmiti pojavu znači objasniti njeno mesto i ulogu unutar onog konkretnog sistema uzajamno-delujućih pojava unutar koga se ona nužno ostvaruje, i objasniti baš one specifičnosti zbog kojih ta pojava i može da igra takvu ulogu u sastavu celine. *Pojmiti* pojavu — znači objasniti način njenog nastajanja, „pravilo“ po kome je to nastajanje nužnost koja proizlazi iz konkretne ukupnosti uslova, znači proanalizirati same uslove nastajanja pojave. Ovo i jeste opšta formula obrazovanja *pojma*, *poimanja*.

Pojmiti profit znači objasniti opšti i nužni karakter njegovog nastajanja i kretanja unutar sistema robno-kapitalističke proizvodnje, otkriti njegovu specifičnu ulogu u ukupnom kretanju sistema u celini.

Baš zato se konkretan pojam može stvoriti samo putem složenog sistema apstrakcija koje izražavaju pojavu u ukupnosti uslova njenog nastajanja.

Politička ekonomija kao nauka istorijski počinje tek onda kada se više puta ponavljane pojave („profit“, „nadnica“, „kamata“ itd.) ne samo fiksiraju opštishvaćenim i opšteprihvaćenim imenima (ovo se dešava pre nauke i izvan nje, u svesti praktičkih učesnika proizvodnje), nego se shvataju konkretno, analizom njihovog mesta i uloge u sklopu sistema.

Dakle, *pojmiti* (izraziti u pojmu) profit — principijelno je nemoguće ako se prethodno i nezavisno od njega ne shvati višak vrednosti i zakoni njegovog nastajanja.

Zašto je to nemoguće? Ako na ovo pitanje odgovorimo u opšteistorijskom obliku, onda ćemo, samim tim, i pokazati stvarnu nužnost metoda prelaženja od apstraktnog ka konkretnom, njegovu primenljivost na svaku oblast znanja.

Zato ćemo se okrenuti istoriji političke ekonomije.

(Deo treće glave knjige
Э. В. ИЛЬЕНКОВ: ДИАЛЕКТИКА АБСТРАКТНОГО И
КОНКРЕТНОГО В КАПИТАЛЕ МАРКСА)

Prevela Христина Марковић

Kritika ideologije i svakidašnjeg života

I. FEMINIZAM I SOCIJALIZAM

Od svog nastanka, u poznim šezdesetim godinama do danas, pokret za oslobođenje žena osporio je u nizu fundamentalnih tačaka tradicionalna socijalistička politička načela. Nasuprot naglasku na industrijskom proletarijatu, on je kod većine stanovništva pobudio pitanje o potrebama žene domaćice. Pored naglaska na kapitalizmu, pokret za oslobođenje žena napada premoć muškaraca, oblik ugnjetavanja koji je nesumnjivo nagoveštavao kapitalizam, a koji se održao i u socijalističkim zemljama. Pokret za oslobođenje žena obećavao je da će izaći van onoga što je smatrao za usko ekonomsku perspektivu socijalista, da bi revolucionisao najdublja i najuniverzalnija životna iskustva — doživljaj „ličnih“ odnosa, ljubavi, egotizma, seksualnosti, našeg unutrašnjeg emocionalnog života. Upravo kao što su socijalisti 19. veka osporavali vrednost buržoaske liberalne politike, ne slažući se sa njenim isključivim usredsređivanjem na državu i isticali značaj ekonomskih odnosa, tako su feministi uveli u arenu političke borbe do tada privatan život porodice.

Rani napisi o ženskom pokretu bili su fragmentarne i istraživačke prirode, predstavljeni zastarelim člancima umnoženim pomoću mimeografa, koji su tokom nekoliko godina bili osnovno štivo pokreta. Prvi pokušaj ka sintezi bilo je delo *Politika seksa* Katte Millett (Kejt Milet) 1970. godine koje je sam autor pisao kao „pionirski pokušaj, ogledan i nesavršen“¹. *Politika seksa*, kao što pokazuje sam naslov dela, predstavljala je pokušaj da se proširi značenje reči „politika“. Delo počinje analiziranjem načina na koje su trojica modernih romansijera obradila pitanje seksualnog opštenja: „Polni odnos izgleda po sebi kao biološka i fizička aktivnost“, piše K. Millett, ali u stvari to je socijalni čin, „mikrokosmos krعات raznovrsnošću stavova i

vrednosti koje kultura priznaje“. Seksualni dodiri imaju političko značenje budući da oni uvode „moći . . . strukturane odnose . . . u kojima je jedna grupa jedinki pod vlašću druge“. K. Millett je težila da proširi značenje politike kako bi uključila i odnose moći „ličnog dodira i uzajamnog delovanja među članovima jasno određenih i koherentnih grupa“².

Kate Millett se bavi problemom muške premoći, najprožimnijim od svih odnosa sile. Ona obrazlaže da je muška premoć, koja je predstavljena kao prirodna ili biološka pojava, bila u stvari društveno nametnuta, kroz ideološko uslovljavanje, kroz socijalizaciju u ranom detinjstvu, kroz zatvaranje žene u porodične okvire, kroz muško monopolisanje sile i kroz druge institucije. Pomoću takvih sredstava žene su svuda podređivane muškarcima. Mada K. Millett nije izvukla određene političke zaključke, njena knjiga je pobudila misao da je feministički pokret, prevashodno obuzet pobijanjem muške premoći, potreban i u svojim društvenim i u „ličnim“ manifestacijama.

Naglašavajući da je muška premoć pre društvena nego biološka pojava, *Politika seksa* odražava rani stupanj pokreta za oslobođenje žene: njen prevashodni cilj je bio da ustanovi valjanost svoje stvari. Pa iako je opisala različite načine na koje se muška premoć ispoljava, Millett nije pružila jednu celovitu teoriju problema muške premoći. Kao što je Juliet Mitchell (Džulijet Mičel) nešto kasnije napisala: „Prepuštene smo slučajnosti, haotičnosti i *podjednog* doprinosa svakog i svih za održavanje patrijarhata“³. K. Millett na prvom mestu nije objasnila šta izaziva nastanak muške premoći, niti zašto je ona, ako je bila društveno ustanovljena, bila univerzalno obnovljana, dok su se ostale društvene institucije menjale tokom istorije. Bez ovakvog objašnjenja za pisca je bilo nemoguće da ocrta strategiju za okončanje muške premoći.

Otrprike godinu dana kasnije Shulamith Firestone (Šulamit Fajrston) je pokušala da pruži objašnjenje u *Dijalektici seksa* (1970), najobimnijem pojedinačnom iznošenju radikalne feminističke teorije do danas. Velika novina Sh. Firestone je bilo usvajanje tredicionalnog gledišta da je za muškarca „prirodno“ da gospodari ženom i okretanje implikacija ove činjenice protiv tog gledišta samog. Dok se Sh. Firestone slaže sa K. Millett da je muška premoć bila društveno nametnuta, ona insistira na činjenici da su se koreni ove premoći javili pre nastanka društva, u „biološkoj porodici“ — „osnovnoj reproduktivnoj zajednici mužjaka (ženke) potomka“. Prema Sh. Firestone, to je bio oblik života koji datira unazad sve do naših životinjskih prapočetaka i održava se i u najrazvijenijem društvu. Ženina funkcija podizanja deteta (a detinjstvo bića ljudske vrste traje daleko duže nego kod ostalih životinjskih vrsta) imala je za posledicu da je ona uvek bila prepuštena „na milost i nemilost svojoj biologiji“. „Biološka porodica“ je bila ćelija, osnovna društvena je-

dinica „svuda, za svagda“. Dok su muškarci išli napred organizujući proizvodnju, politiku, rad, žena je ostajala ograničena na porodicu. Društvo je bilo podeljeno na „dve biološki različite klase“ neravnopravne u svojim društvenim ulogama. Ovo klasno podvajanje potka je celokupne istorije koja je sledila. Eksplicitno poričući marksistički pogled, po kome klasna borba izvire iz „ekonomskog razvoja društva“ i „iz promena u načinu proizvodnje i razmene“, Sh. Firestone nas navodi da tražimo „krajnji uzrok i veliku pokretačku moć svih istorijskih zbivanja u dijalektici seksa“.

U skladu sa ovom teorijom Sh. Firestone je pokušala da dokaže da radikalni feminizam obuhvata glavne političke nevolje našeg vremena: ekonomsku i rasnu nejednakost, ekologiju itd. Bitna socijalna neravnoteža moći koja je obeležavala biološku porodicu — žena koja zavisi od muškarca, deca koja zavise od odraslih — izazvala je „psihologiju moći“, „psihološki obrazac nadmoćnost — podređenost“. Ova neprestana borba za moći uobličava naše najdublje lične odnose (pisac analizira „neravnopravnu moć“ u borbi romantične ljubavi) kao i bitne transformacije svetske istorije⁴. Politički pokreti koji napadaju spoljašnje oblike ugnjetavanja, kao što su to rasizam i kapitalizam, ne transformišući pri tom porodicu, jednostavno klize po površini društva.

Budući da je pružila objašnjenje porekla muške premoći, Sh. Firestone je bila u stanju da ocrta strateški program za njeno okončanje. Pošto ova premoć ima svoj izvor u prirodi, moguće je okončati je pomoću nove tehnologije — kontracepcije i mogućnosti oplodjenja van materice. Muškarcu i ženi stoji konačno na dohvata ruke mogućnost da „prerastu prirodu“. Ali tu mogućnost mora zgrabiti i sprovesti feministički pokret.

Knjiga Sh. Firestone kao i slična dela ženskog pokreta, iskazala su nezadovoljstvo mnogih tradicijom političke levice. Socijalizam, stavljajući sve na reorganizaciju ekonomije, pokazao se kao nepodesan za potrebe modernog čoveka i žene. Socijalizam je obećao revolucionisanje društva na osnovu uskih programa koji se nisu doticali unutrašnjeg života čoveka. Knjiga Sh. Firestone izražava duboko nepoverenje i u buržoasku i u radikalnu politiku koje prevladavaju u našem društvu. Politički programi obećavaju da će obuhvatiti ono što je čoveku zajedničko sa ogromnim brojem drugih ljudi, ali u većem delu svog života čovek se osećao kao jedinka i usamljen. Naglasak ove knjige na značaju porodice probudio je novu koncepciju političkog pokreta: takvog koji bi unutrašnji emocionalni život svojih saboraca učinio sastavnim delom svoje prakse. To je bilo vreme kada su, pored drugih strujanja u okviru levice, bujale zajednice društva, muške grupe i radikalna terapija, kao i ostali pokušaji da se poveže lični i politički život. Mnogi radikalni muškarci vi-

deli su u pokretu za oslobođenje žena mogućnost za novu vrstu revolucionarnog pokreta.

Sh. Firestone je bila u stanju da dalje razvije rani napad na mušku premoć time što je ukazala na određenu instituciju koja ju je izazvala: porodicu. To je pružilo konkretnu — ili, kako je to autorka izrazila — „materijalističku“ osnovu za fenomen čija je sama sveprisutnost učinila da on izgleda kao da je psihološki određen. Usredsređujući se na porodicu, Sh. Firestone je mogla da dovede u vezu dva odvojena pitanja — ugnjetavanje žene i mesto ličnog iskustva u okviru društva — na nov i zanimljiv način. Porodica *jeste* primarna institucija kroz koju žena učestvuje u našem društvu. Mada je Sh. Firestone previdela značajnu činjenicu da i žena koja radi van kuće, čak i zaposlena žena, na prvom mestu je privržena porodici. Ma gde tražili ženu u ovom društvu, na kraju je to uvek porodica i ideologija porodice je ta koja najviše doprinosi uobličavanju njenih uverenja i održavanju njene ugnjetenosti. Uz to, porodica je institucija u kojoj je čovekova osobenost osnovna stvar. To je presudna proba kroz koju naš emocionalni život stiče svoj oblik i tokom celog života to ostaje najvažnija institucija našeg društva u kojoj očekujemo da budemo priznati i cenjeni zbog nas samih. Čovek i žena, mada ona u manjoj meri, stiču društveni identitet kroz školu i rad. Ali, čak i kad smo odrasli, naš „lični“ život je ograničen na porodicu i na odnose — prijateljske, ljubavne, komunalne — koji su joj vrlo slični ili se na njoj temelje.

Sh. Firestone povezuje oslobođenje žene sa napadom na porodicu. U *Dijalektici seksa* ona razlikuje radikalni feminizam, koji neposredno napada „seksualni klasni sistem“, od ostalih strujanja: „konzervativnih feminista“ (koji se „usredsređuju na površinske simptome seksizma — na žensku neravnopravnost, na diskriminaciju pri zapošljavanju i slično“), „politicoša“, „domaćica“, „trupa livice“ itd.⁵ Ali u praksi usredsređivanje na porodicu i lične odnose pokazalo se kao nedovoljna osnova za politički pokret. Tokom 1971. male grupe „budeće svesti“, najšire upražnjavani oblik radikalnog feminizma, počele su da opadaju delimično usled toga što one nisu mogle da se zbiju u organizovan pokret, a delimično usled svoje ograničene mogućnosti da pomognu članovima da reše svoje „lične“ probleme. Radikalno lezbijstvo istaklo je svoju vrstu napada na porodicu, nagovarajući žene da potpuno raskinu sa svojom „ženskom ulogom“ — u ljubavi, organizaciji života, u seksu. Ali radikalno lezbijstvo je pokazalo isto tako da političko usredsređivanje na porodicu i lične odnose može da odvraća od dizanja društvenog pokreta u pravcu sasvim ličnih transformacija. Kod Sh. Firestone poistovećenje ženske ugnjetenosti uopšte sa ugnjetavanjem žene u porodici, učinilo je nejasnim posebne probleme crnih i belih žena kao, i problem klase žena zaposlenih u industriji. Zamisao da se premoć muškarca može okončati samo napadom na najličnije odnose u

porodici počela je da se ruši. Grupice i zajednice počele su takođe da popuštaju ili da se vraćaju projektima političke akcije koji su tražili javnu moć (potpunu zdravstvenu negu, socijalno staranje, zdravstveno osiguranje za žene itd.), mada su održali poverenje i u potrebu lične transformacije.

Pokret za oslobođenje žena je svoj sledeći veliki napredak u kritici porodice postigao delom *Žensko dobro* (1971) Juliet Mitchell (Džulijet Mičel), koje je rastumačilo mnoge ograničenosti u radikalnoj feminističkoj perspektivi onako kako ju je izložila Sh. Firestone. Mada je pisana sa stanovišta engleskog iskustva, knjiga D. Mitchell ima međunarodni pregled i iznosi probleme koje dele različiti feministički pokreti u razvijenim kapitalističkim zemljama. I K. Millett. Sh. Firestone su socijalisti, ali relevantnost socijalizma one vide jedino u odnosu na strogo ekonomska pitanja. Juliet Mitchell, s druge strane, ističe potrebu razvijanja socijalističke teorije ženske ugnjetenosti i porodice: „Potrebno je da postavimo feministička pitanja, ali i da pokušamo da ih rešimo uz pomoć nekih marksističkih odgovora“⁶. J. Mitchell kritikuje koncepciju K. Millett, koncepciju patrijarhalnosti kao univerzalnog političkog sistema: „Politički sistem zavisi (deo je) od specifičnog načina proizvodnje; patrijarhalnost, mada njegova stalna crta, nije *po sebi* oblik proizvodnje; mada bitan vid svake ekonomije ona ga bitno ne određuje“⁷. J. Mitchell kritikuje pregled Sh. Firestone kao neistorijski. Mada je hvali zbog pridavanja „značaja objektivnoj fiziološkoj razlici polova“, ona piše da „utvrditi kako je dvojnost polova bila prvi oblik ugnjetavanja i da je ona potka svim ostalim ugnjetavanjima, može i biti istinito, ali to je opšta, nespecifična istina, to je simplicitički materijalizam i ništa više. Najzad, možemo reći da je uvek postojala klasa gospodara i klasa slugu, ali ono što je bitno jeste *kako* to funkcioniše (da li su to feudalni zemljoposjednici i seljaci, kapitalisti i radnička klasa itd.); klase su oduvek postojale, kao što su oduvek postojali polovi, ali kako to deluje unutar bilo kog datog, posebnog društva?“⁸.

Doprinos J. Mitchell analizi pitanja ženske ugnjetenosti sastoji se od dva dela. Prvi, uglavnom preštampavanje njenog članka iz 1966. „Žena; najduža revolucija“ analizira istorijski propust socijalističkog pokreta da se bavi problemom ugnjetenosti žene. Mičelova pripisuje ovaj propust apstraktnoj koncepciji porodice — „hipostatizovan entitet“, kako je ona naziva — i navodi Marxa sa odobravanjem: „nemoguće je, uglavnom, govoriti o porodici kao takvoj“⁹ Ona naglašava da mi porodicu delimo u odvojene „strukture“ koje je sačinjavaju: seksualnost, reprodukcija i socijalizacija mladih. Ove tri strukture su bile zgusnute u prividnu monolitnost porodice, koja je zatim bila ideološki opisivana kao „prirodna“ institucija u okviru koje je žena obavljala svoje „prirodne funkcije“: seks, rađanje i podizanje dece. J. Mitchell se slaže sa Sh. Firestone da je koren ugnjetavanja žene

bilo njeno isključenje iz proizvodnje i zatvaranje u porodicu. Izlaz nije, po njoj, napad na „porodicu“, već razlučivanje struktura koje je sačinjavaju. Otuda ona predlaže revolucionarima da razviju složen, koordinisan program za odvojene strukture koje određuje položaj žene: seksualnost, reprodukcija, socijalizacija i produkcija (pod kojom podrazumeva socijalizovanu proizvodnju, van kuće). Ona ističe da su ove strukture tako međuzavisne da, dok je kontrola rađanja, na primer, smanjila reprodukciju koja održava ugnjetavanje žene, dotle je to bilo nadoknađeno obraćanjem veće pažnje na socijalizaciju. Ali ona nije objasnila kako je postignuta jedinstvenost porodice, niti kako je „triptihon“ porodičnih funkcija („ženinog sveta“) bio, kako je to ona postavila, „obuhvaćen produkcijom (muškog sveta) — upravo onom strukturom koja je, u krajnjoj instanci, ekonomski određena“¹⁰.

Kasniji delovi *Ženskog dobra* bave se ovim problemom. J. Mitchell opisuje jedinstvo porodice na tri različita načina. Prvo, ona je uvek uobličena kao ekonomska jedinica. U sadašnje vreme, na primer, ona služi kao sredstvo reprodukcije radne snage i kao potrošačko poprište. Ova ekonomska razmera se neprekidno menja kroz istoriju i neposredno zavisi od oblika proizvodnje. Drugo, porodična jedinica je uobličena ideološki — za savremenu porodicu ključna ideja je privatna imovina, feudalni (i ranoburžoaski) ideal da, slično svakoj ideologiji, „sačuva sebe kroz revolucionarne promene u načinima proizvodnje“. Porodica čuva „najkonzervativnije koncepte kojima raspolažemo“¹¹. Konačno, J. Mitchell tumači relativnu autonomnost porodice od istorije njenim „biosocijalnim“ oblikom osnovnog majka /otac/ dete odnosa koji je Sh. Firestone stavljala u središte. U ovom odnosu unutar porodice „ljudska životinja“ je „društveno sklop-ljena“ i muška premoć se prva uobličava. U univerzalnom ponavljanju osnovnih obrazaca u ranom detinjstvu, koje je Freud (Frojd) opisao kao edipov kompleks, anatomskim razlikama između muškarca i žene se pridaje njihovo socijalno značenje. J. Mitchell ističe vrednost psihoanalize za proučavanje „granične crte između biološkog i socijalnog, koja nalazi svoj izraz u porodici“ i zaključuje: „biosocijalno, univerzalno, ideološki bezvremeno — sve to ekonomska specifičnost povezuje na složen način . . . Psihoanaliza, naučni metod za ispitivanje prvog (biosocijalnog) ne sme da se predvidi ništa manje nego naučni socijalizam za razumevanje poslednjeg, ekonomskog; potrebno je i jedno i drugo; za razvijanje shvatanja ideološkog“¹². Radikalni feminizam, onako kako ga prikazuje Sh. Firestone naglašava ulogu porodice u određivanju prirode društva. J. Mitchell je istakla ovu perspektivu pokazujući da društvo simultano oblikuje porodicu. Ona nam je takođe pokazala koliko su ti problemi složeni i duboki. Ali u jednom pogledu u njenom prikazu se održao dualizam koji je obeležavao i procenu Sh. Firestone. Ona je ocrtala porodicu kao podeljenu između njenih objektivnih eko-

nomskih funkcija (uobličeni kapitalizmom) i njenog dubljeg psihološkog života (koji proističe iz muške premoći, onako kako je ona ovaploćena u edipovom kompleksu), a zatim postavlja jedno posredno područje — „ideološko“ — u kome su ekonomski i psihološki život u međudejstvu. Ali to veoma umanjuje vrednost onoga na šta je J. Mitchell pozivala u ranijem delu svoje knjige: „primena naučnog socijalizma kao metod za analiziranje specifične prirode (ženske) ugnjetenosti“¹³. To sužava marksizam na proučavanje ekonomske i ideološke aktivnosti i isključuje iz marksističke analize oblasti života koje su od presudne važnosti za razumevanje ženske potčinjenosti i društveno i u životu u celini — emocije seksualnosti, detinjstva i instinktivnog života oba pola, kao i takvih „biosocijalnih“ procesa kao što su starenje, bolest i smrt. Umesto da proširi marksizam kako bi uključio i ova područja života (a služeći se u ovom cilju otkrićima psihoanalize), J. Mitchell je ostavila marksizam na njegovom tradicionalnom mestu i uvela psihoanalizu kao jedino preostalu kategoriju da se bavi problemima koji su marksizmu izmakli. Njena formulacija preti da ponovi samu dihotomiju između socijalizma (ekonomije) i feminizma (porodice), koju je itekako dobro umela da kritikuje. Iz obuhvatnog prikaza J. Mitchell postaje jasno da revolucionarni pokret koji uzima ozbiljno zadatka da stane na put muškoj premoći i da preobrazi psihološki život mora biti mnogostran i da mora delovati na više različitih pravaca istovremeno. Ali ako socijalistička analiza nije podesna, kakva bi onda načela mogla da ujedine takav pokret?

II. PORODICA I EKONOMIJA

Prema Sh. Firestone, i ugnjetavanje žene i rasep u društvu na najbličnije iskustvo i na anonimne društvene odnose posledica su podele rada polova u okviru porodice. Sh. Firestone imenuje porodicu osnovom a političku ekonomiju nadgradnjom, ali obe oblasti spaja samo nejasno pomoću „psihologije moći“. Mada J. Mitchell naglašava složenost njihovog međudejstva, ona zadržava koncepciju porodice kao odvojene oblasti (društveno određene kao „prirodne“) van ekonomije — štaviše, ona ugnjetavanje žene tumači, kao i Sh. Firestone, njenim isključenjem iz društvene proizvodnje.¹⁴ Na taj način i jedna i druga dele sa najnovijim socijalističkim pokretima ideju rasepa između porodice i ekonomije. Imajući pred očima ovu ideju, nemoguće je shvatiti odnose porodičnog života i ostalog društva.

Shvatanje porodice i ekonomije kao posebnih oblasti društveno je kapitalističkom društvu. Pod „ekonomijom“ Sh. Firestone i J. Mitchell podrazumevaju sferu u kojoj se odvija proces proizvodnje i razmena roba, proizvodnja dobara i usluga za prodaju, i njihova prodaja i dobit. U okvir ovog mišljenja spada da

domaćica koja priprema obrok za porodicu ne obavlja ekonomsku delatnost, ali kad bi bila u prilici da kuva isti obrok u restoranu, onda bi je ona obavljala. Takva koncepcija „ekonomskog“ isključuje delatnost u porodici i politička borba poveljena od strane „ekonomskih klasa“ isključivala bi ženu, izuzev u njenoj ulozi onoga koji zarađuje. Socijalistički i komunistički pokret u razvijenim kapitalističkim zemljama shvataju takođe „ekonomiju“ na ovaj način. Ali kada govore o političkoj borbi između „ekonomskih klasa“ oni nedvosmisleno isključuju i porodicu i domaćice iz revolucionarne politike.

Istorijsko socijalističko shvatanje temelji se na jednoj značajnoj istini o kapitalističkom društvu. Kapitalistička klasa je organizovala većina materijalne proizvodnje kao sistem robne proizvodnje i razmene, tj. kao robu. Plaćajući radniku manje od vrednosti njegove proizvodnje, kapitalist je u stanju da prisvoji višak vrednosti, neplaćeno radno vreme. Višak vrednosti je društvena osnova za postojanje kapitalističke klase. Sfera u kojoj se proizvodi i ostvaruje višak vrednosti („ekonomija“) određuje imperativne društva kao celine. Porodica se u kapitalističkom društvu menjala onako kako su se javljale potrebe u sferi proizvodnje viška vrednosti i kako su se menjale potrebe kapitalističke klase. I budući da je ova sfera organizovana kroz najamni rad, ukidanje sistema najamnog rada je središnji zadatak revolucionarnog pokreta u kapitalističkoj državi. Ali ovaj zadatak ne može biti ostvaren samo rešavanjem problema najamnog rada, niti on iscrpljuje svrhe revolucionarnog pokreta.

Organizacija proizvodnje u kapitalističkom društvu se zasniva na izvesnom obliku porodičnog života. Sistem najamnog rada (socijalizovana proizvodnja u kapitalizmu) održava društveno neophodan ali privatni rad domaćice i majke. Podizanje dece, čišćenje, pranje, održavanje imovine, pripremanje hrane, svakodnevna briga o zdravlju, održavanje vrste itd, sačinjavaju neprekidni ciklus rada neophodan za održavanje života u ovom društvu. U ovom smislu porodica je sastavni deo ekonomskih odnosa u kapitalizmu. Dalje, delatnosti koje zasad obavljaju domaćice i majke biće nezamenljive u socijalističkom društvu, kao što će to biti mnogi drugi oblici materijalne proizvodnje koji se sada obavljaju putem najamnog rada. Socijalistički pokret koji anticipira vlastitu ulogu u organizovanju društva mora da vodi računa pre o svim oblicima društveno neophodnog rada nego o jednom jedinom obliku (najamnog) koji preovlađuje u kapitalizmu.

Marx je verovatno imao na umu širu koncepciju ekonomije kada je u Predgovoru za *Kritiku političke ekonomije* definisao „ekonomsku strukturu“ kao „pravi temelj“ društva. „Ekonomska strukturu“ pisao je on, „jeste totalni zbir društvenih odnosa koji ulaze u društvenu proizvodnju egzistencije“. Da takva koncepcija ekonomske strukture mora da uključi porodicu treba da bude savršeno jasno svakome ko analizira prekapitalističko društvo.¹⁵ U

prekapitalističkom društvu porodica je obavljala takve funkcije kao što su reprodukcija, briga za stare i bolesne, građenje skloništa, održavanje ličnog vlasništva i regulacija seksualnosti, kao i osnovne oblike materijalne proizvodnje nužne za održavanje života. Postojali su i oblici ekonomske delatnosti koji se nisu temeljili na porodičnim zajednicama — kao što je vršenje javnih službi i rad u državnim rudnicima i industriji. Ali oni nisu ni od prilike primerivi u razmeri ili značaju seljačkoj zemljoradnji, radu zasnovanom na nekom obliku porodice ili na selu, proširenju jedne ili više porodica. U „najprimitivnijim“ zajednicama — u takvima u kojima je proizvodnja društveno najslabije razvijena — materijalna neophodnost porodice, njena uloga u održavanju života, je sveprožimna. Čak i ako ostavimo po strani zavisnost dece, odrasli u „primitivnom“ društvu nemaju drugog izbora do da se oslone na kooperativni rad domaćinstva i, posebno, na podelu rada prema polu, koja ograničavanjem dužnosti na ovaj ili onaj pol, učvršćuje njihovu uzajamnu zavisnost. U takvim društvima udovice, siročad i kužni predmet su poruge ili sažaljenja, kao da su u pitanju veštice ili nakaze; njihov opstanak je uvek neizvestan.¹⁶

Samo u kapitalizmu materijalna proizvodnja, organizovana kao najamni rad i oblici proizvodnje koji se odigravaju unutar porodice odvojeni su tako da je „ekonomska“ funkcija porodice postala nejasna. I Sh. Firestone. i J. Mitchell protivstavljaju „prirodne“ funkcije porodice „ljudskim“ svetu društvene proizvodnje,¹⁷ ali seksualnost i reprodukcija, slično proizvodnji hrane ili skrovišta, jesu osnovni oblici „ekonomske“ ili materijalne nužnosti u bilo kom društvu. Tek sa pojavom kapitalizma „ekonomska“ proizvodnja može da se shvati kao „ljudsko“ područje izvan „prirode“. Pre kapitalizma, materijalna proizvodnja se smatrala, slično seksualnosti i reprodukciji, za „prirodnu“ — upravo za ono što ljudska bića dele sa životinjama. Sa stanovišta vladajuće kulture u ranijim društvima obeležje humaniteta nije bila proizvodnja već pre kultura, religija, politika ili neki drugi „viši“ ideal, koji je postao ostvariv usled viška stečenog od materijalne proizvodnje. U drevnoj Grčkoj, na primer, rad žena i robova u okviru domaćinstva uslovljavao je materijalnu osnovu zahvaljujući kojoj su građani muškog roda mogli da učestvuju u „slobodnom“ i „demokratskom“ svetu polisa. Politika je povlačila razliku između ljudskog života i životinjskog postojanja žena i robova. Slično, u srednjovekovnoj Evropi višak vrednosti prisvojen od seljačkih porodica podržavao je verski i aristokratski poredak koji su, jedno s drugim, određivali svrhu i smisao celokupnog društva. Kmetovi koji su kuličili na zemlji smatrani su za stoku; oni su postali ljudi zato što su imali „dušu“ — tj. oni su sudelovali u religiji. Pre kapitalizma porodica je bila asocijativno povezivana sa „prirodnim“ procesom uzimanja hrane, spavanja, seksualnosti i održavanja lične higijene uz mukotrpnost rađanja,

obolevanja, umiranja i sa neprestanom nužnošću kulučenja. To je ona asocijacija porodične zajednice sa najprimarnijim i najpokretnijim materijalnim procesom koja joj je pridavala konotaciju zaostalosti kako se društvo razvijalo. Istorijski, porodica se pokazala kao da je u sukobu sa kulturnom slobodom i svim i svačim što diže humanitet iznad ravni animalnog života. Svakako da je asociiranje žene sa ovim područjem bilo jedno od najranijih i najistrajnijih izvora muške premoći i ženskog gnušanja.¹⁸

Kapitalizam se, u svom ranom obliku razlikovao od prethodnih zajednica visokom, duhovnom vrednošću koju je pridavao radu provedenom u proizvodnji dobara. Ovo novo poštovanje za proizvodnju, ovaploćeno u ideji privatnog vlasništva i u protestantskoj ideji „poziva“ navelo je ranu buržoaziju da dâ veliku vrednost porodici, pošto je porodica bila osnovna jedinica proizvodne zajednice. Dok su u feudalnom društvu „lični“ odnosi aristokratije bili često suviše svesni sebe i pažljivo određivani, domaći život masa bio je neoficijelan i neispitan, pa čak ni službeno regulisan ili ispitivan od crkve. Rani kapitalizam je razvio visok stepen svesnosti u pogledu unutrašnjeg života porodice i prilično razrađen niz zakona i obaveza koji su vladali porodičnim životom. To je u položaju žene vodilo istovremeno i napretku i nazatku. S jedne strane, žena je bila čvršće nego ikad uklopljena u porodičnu zajednicu; s druge, porodica je imala viši status nego ikad ranije. Ali feministička ideja da je žena u porodici van proizvodnje nije još imala nikakve osnove. Kao u prekapitalističkom društvu, tokom najvećeg dela kapitalističke istorije porodica je bila osnovna jedinica „ekonomske proizvodnje“ — ne otac koji „zarađuje“, već domaćinstvo kao celina. Dok je postojala čvrsta podela rada u okviru porodice, zasnovana na starosti, polu i porodičnom položaju, jedva da je postojala podela između sveta porodice i sveta robne proizvodnje, bar ne do 19. veka. Nesumnjivo, žena je bila isključena iz nekih „javnih“ delatnosti — na primer, iz vojnih poslova. Ali njen osećaj da je „van“ veće društvene zajednice bio je bitno ograničen činjenicom da je „društvo“ bilo u celini sastavljeno od porodičnih zajednica zasnovanih na široko rasejanom individualnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju. Na sličan način žena je igrala uticajnu ulogu u porodici, pošto je domaći rad bio tako očito sastavni deo proizvodne delatnosti porodice kao celine.

Ali sveopšta težnja kapitalističkog razvoja je bila socijalizacija osnovnih procesa robne proizvodnje — pomeranje rada iz privatnog nastojanja pojedinačnih porodica ili naselja i njegovo centralizovanje u korporativne zajednice velikih razmera. Kapitalizam je prvo društvo u istoriji koje je socijalizovalo proizvodnju u širokim razmerama. Sa usponom industrije kapitalizam je „rascepio“ materijalnu proizvodnju na njene socijalizovane oblike (sfera robne proizvodnje) i na privatni rad, obavljan prevažno od strane žena u domaćinstvu. U ovom vidu je muška

premoć, koja je daleko prethodila kapitalizmu, postala institucionalizovani deo kapitalističkog sistema proizvodnje.

Ova „podela“ na socijalizovano kapitalističko preduzeće i privatni rad žena u kući blisko je povezana sa drugom „podelom“ — onom između „ličnog“ života i našeg mesta u društvenoj podeli rada. Sve dok je porodica bila proizvodna jedinica zasnovana na privatnoj imovini, njeni članovi su shvatali svoj domaći život i „lične“ odnose kao ukorenjene u njihovom zajedničkom radu. Od pojave industrije, štaviše, proletarizacija je lišila većinu ljudi (ili porodica) svojine nad sredstvima za proizvodnju. To je imalo za posledicu da su „rad“ i „život“ bili odvojeni; proletarizacija je odvojila spoljni svet otuđenog rada od unutrašnjeg sveta ličnih osećanja. Upravo kao što je kapitalistički razvoj stvorio ideju porodice kao područja odvojenog od područja proizvodnje, tako je on stvorio i „zasebnu“ sferu ličnog života, vidljivo odvojenu od načina proizvodnje.

Ovaj razvitak predstavljao je glavno društveno poboljšanje. On je ishod socijalizacije proizvodnje postignute putem kapitalizma, iz čega je proizišlo opadanje u društveno nužnom radnom vremenu i porast u ne-radnom vremenu. Lični odnosi i samo-usavršavanje su uvek tokom istorije bili ograničeni na dokone klase i umetnike, dvorjane i ostale koji su izvodili obrede konverzacije, udvaranja, samoispitivanja i fizičkog i mentalnog razvijanja u skladu sa visokorazvijenim i društveno priznatim načelima ponašanja. Ali u kapitalizmu etika ličnog usavršavanja postaje privilegija mase ljudi kao i različitih slojeva proletarijata. Veliki deo ovog traganja za ličnim smislom odvija se u porodici i jedan je od razloga za održanje porodice uprkos propadanju mnogih njenih ranijih funkcija.

Određujuće obeležje ovog traganja je njegova subjektivnost — osećaj pojedinačnosti, samotnosti, izdvojenosti od društva, bez pouzdanog osećaja njegovog ili njenog mesta u racionalno sklopljenoj shemi. Ono se odvija na prostranom, novom društvenom poprištu, poznatom kao „lični“ život, čija je povezanost sa ostalim delom društva zastrta i zamagljena, kao što je to i porodična povezanost. Dok se u 19. veku porodica još uvek proučavala kroz takve discipline kao što su politička ekonomija i etika, u 20. veku ona je izrodila sopstvene „nauke“, na prvom mestu, psihoanalizu i psihologiju. Ali psihologija i psihoanaliza izvrću naše shvatanje ličnog života, postulirajući da se on rukovodi pre svojim sopstvenim unutrašnjim zakonima (na primer, psihoseksualna dinamika porodice. „zakoni“ duha ili „međulični odnosi“) nego „zakonima“ koji upravljaju društvom kao celinom. I oni pothranjuju pomisao da se emicijalni život oblikuje jedino kroz porodicu i da traganje za srećom treba da se svede na naše „lične“ odnose, van našeg „posla“ ili „uloge“ u okviru društvene podele rada.

Prema tome, dihotomije sa kojima se pokret za oslobođenje žena prvo suočio — između „ličnog“ i „političkog“, i između „porodice“ i „ekonomije“, izviru iz strukture kapitalističkog društva. Sva tri pisca razmatraju ovaj razdor, kao što sva tri teže da ga prevaziđu. Način za njegovo prevazilaženje bila bi koncepcija porodice kao istorijski uobličeni oblik proizvodnje.

Uspon kapitalizma je izdvojio porodicu iz socijalizovane proizvodnje, i tako je stvorio istorijski novo podneblje ličnog života u masi ljudi. Porodica sada postaje glavno područje u društvu u kome pojedinačno „ja“ može da bude cenjeno „za sebe“. Ovaj proces, „privatan“ dodatak industrijskog razvoja, odvoji je na drastičan način ženu od muškarca i dao nov značaj muškoj premoći. Dok su domaćice i majke nastavile svoj tradicionalni zadatak u proizvodnji — vođenje domaćinstva, reprodukcija itd. — ovaj rad je bio omalovažavan usled svoje odvojenosti od socijalne proizvodnje viška vrednosti. Uz to, domaćicama i majkama je pala u deo i nova odgovornost za održavanje emocionalnog i psihološkog carstva ličnih odnosa. Za ženu „rad“ i „život“ u porodici nisu bili odvojeni, već su se pretakali jedan u drugi. Kombinacija ovih oblika rada uslovlila je specifičnu prirodu ženinog rada u porodici u modernom kapitalističkom društvu.

Sledeća rasprava je pokušaj da se objasni novija istorija porodice kao deo istorije kapitalističkog načina proizvodnje. Ona opisuje dve saodnosne istorijske transformacije: ukidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju kao osnovne porodice među masom ljudi, i iskršavanje sfere ličnog života, prilično nezavisne i od „ekonomije“ i od „proizvodnje“.

Istoričari koji su se bavili pitanjem porodice u Evropi i SAD usredsredili su se na njene internalne institucije — na zakon o braku, nasledstvu i razvodu, na društvene odnose generacija i polova. Njihov prilaz je bio formalan i legalistički. Njihove najznačajnije teorije podvlačile su sporu, gotovu neprimetnu evoluciju u unutrašnjoj konstituciji domaćinstva, od „proširene“ do „nukleus“ porodice. Sagledana na ovaj način, prividna inercija porodice je bila u upadljivoj suprotnosti prema stalnom narastanju političke i ekonomske istorije, suprotnost koja odaje prihvatljivost pogleda po kome je „istorija“ područje politike i ekonomike, dok se porodica dodeljuje „prirodi“.

Za razliku od ovih gledišta, ja sam pokušao da porodicu protumačim kao sastavni deo društva koje se neprestano menja i kao celina. Usredsredio sam se na stalno promenljivo društveno osnovi porodice kao delu organizacije proizvodnje. U feudalizmu, rodbinske veze su bile od neizmerne važnosti, ali osnovna ekonomska jedinica je bilo vlastelinstvo ili seoska ekonomija. Sa nastankom kapitalizma buržoazija je, da bi odbranila privatnu proizvodnju od feudalnih veza i ograničavanja, istakla

novu koncepciju porodice kao nezavisne ekonomske jedinice u okviru robne proizvodnje. Buržoaska koncepcija privatne proizvodnje bila je potka „otkrivanja“ porodice u ranom buržoaskom razdoblju, fenomen koji je opisao Philippe Ariès (Filip Arijes) u *Vekovima detinjstva*¹⁹. Zasnovana na privatnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju, ideologija porodice kao „nezavisne“ ili „privatne“ institucije je protivteža ideji „proizvodnje kao odvojenog područja“, takvog čiju je „slobodu“ kapitalizam tokom stotoleća morao da „otrže“ od feudalnih skučavanja običajnog zakonika, i državne i crkvene intervencije. Protestantizam je podvukao ovu koncepciju porodice postavljajući je u središte pažnje religije.

Na ranim stupnjevima industrijskog kapitalizma porodica ostaje proizvodna jedinica, bilo kroz sistem „iznajmljivanja“ ili kroz uvođenje cele porodice u rane manufakturne institucije. Ali do 19. veka fabrički sistem je već odbacio mnoge proizvodne funkcije porodice. Buržoaska porodica je sad bila svedena na čuvanje i prenošenje kapitalističke imovine, dok se proizvodna delatnost proleterske porodice nalazila u reprodukciji radne snage. Prema tome, kroz porodicu je svaka klasa reprodukovala sopstvenu klasnu funkciju. Kako je proleterska porodica shvatala sebe kada je već jednom bila lišena privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju?

Da bih odgovorio na ovo pitanje pokušao sam da opišem ekspanziju ličnog života kod mase ljudi u 19. i 20. veku. Neki od izvora ovog procesa nalaze se u istoriji porodice. Razviče buržoaske porodice podstaklo je individualizam, samosvest i jedno novo obraćanje pažnje na odnose u domaćinstvu. Ali buržoaski individualizam je nerazlučivo povezan sa privatnom svojinom nad sredstvima za proizvodnju i ekonomskom konkurencijom. Sa usponom industrije, individualizam počinje da se okreće protiv kapitalizma takvim pokretima kao što su romantizam i utopijski socijalizam. Ali ovi pokreti ostaju sitnoburžoaski u tome što su bili zasnovani na jednom zastarelom idealu privatne svojine. Oni su proglašavali jedinstvo „ličnog“ i proizvodnog života u obliku samosvojnih kooperativnih ekonomskih jedinica, veoma sličnih ranoj buržoaskoj porodici.

Od 20. veka sfera „ličnog“ života se javlja i kod proletarijata. U nedostatku političkog pokreta koji bi težio peobražaju i ličnog i proizvodnog života, lični život se odlikovao subjektivnošću — traganjem za ličnim identitetom van društvene podele rada. Budući da nema privatnu svojinu za podršku, savremeni individualizam podržava svoje „ja“ kao nezavisno carstvo van društva. Ovaj novi naglasak na nečija lična osećanja i unutrašnje potrebe, na nečiju „glavu“ ili „životni stil“, da primenim savremene formulacije, pruža trajni smisao porodičnom životu i u isto vreme da ga raznese u komade. Ako porodicu smemo da shvatimo kao deo kapitalističkog razvoja, to može pomoći ustanov-

ljenju specifične istorijske formacije muške premoći. Ovo bi ponekad moglo da pomogne da se upravi napad na nju.

Ustanovljenje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju kao osnove buržoaskih domaćinstava značilo je da je društvo bilo organizovano u vidu odvojenih domaćinstava, kojima je, svakim posebno, upravljao otac (i deda). U demokratskim proglasima buržoaskih revolucija svaka odbrana prirodnih prava ili individualne slobode pretpostavlja da (muška) glava domaćinstva predstavlja ženu, decu i poslugu u njoj. Na isti način žene su nevidljive u buržoaskom veličanju „privatne svojine“ ili „slobodara“; stvarni „slobodar“ je kolektivni rad domaćinstva. Javljanje ličnog života podstaklo je osećaj samouverenja i individualne jedinstvenosti među muškarcima, dok su ženama predavani novootkriveni svetovi detinjstva, emocionalnog senzibiliteta i saosećanja, sve sadržano u „ženskoj sferi“ porodice.

Lični život izgleda kao da se zbiva u nekom privatnom psihološkom području izvan društva. Ali njegova krtika muške premoći i potreba ženskog oslobođenja u porodici je pokazala svoju sistematsku i društvenu prirodu. Porodica je važna materijalna osnova za subjektivnost u ovom društvu i za psihološki život u celini. Ako bismo mogli da je sagledamo simultano kao deo „ekonomije“, učinili bismo korak bliže ka tumačenju povezanosti između našeg najdubljeg emocionalnog života i kapitalističkog razvoja. Društveno poprište ličnog života je savremena porodica u kojoj muškarac i žena imaju toliko zajedničkog i u kojoj je njihov antagonizam tako duboko ukorenjen.

III. KAPITALIZAM I PORODICA

1. Uvod

Sveopšta težnja za odricanjem obeležava odnose formalnog srodstva u Evropi i Americi modernog doba. U feudalnom društvu srodstvo je bilo sastavni deo vazalnog odnosa. Vladajuća aristokratija je bila organizovana kao niz „kuća“ ili porodica i opstanak prefeudalnog klana i plemena u temelju je seoske ekonomije zemljoradnika. Nasuprot aristokratskom naglasku na „lozi“ ili „krvi“, buržoazija ustanovljava pravo svakog sina da obrazuje sopstvenu porodicu. Buržoaska revolucija predstavljala je pobedu „porodice nad porodičnim imenom“²⁰. Sa porastom industrijskog kapitalizma u 19. i 20. veku buržoaska porodica sa muškom glavom kao vođom počinje da se raspada i porodica počinje da se svodi na svoje pojedinačne članove, uključujući ženu i decu. Svaka faza raspadanja bila je propraćena novim naporom ka sintezi — za buržoaziju „patrijarhalna“ ili „nuklearna“ porodica, za proletarijat „lični život“.

Treći deo opisuje mesto koje je porodica zauzimala u buržoaskom gledanju na svet. Svaka sledeća vladajuća klasa je ovaplo-

ćivala i preobražavala ideologiju svojih prethodnika. Uspon kapitalizma preobrazio je „porodice“ u jedinice robne proizvodnje. Tokom procesa buržoazija je kroz svoju ideologiju individualizma zasnovanog na privatnoj imovini ponovo definisala takve feudalne i prefeudalne ideale kao što su muška premoć, porodična odanost i romantična ljubav. Ali dalji razvoj kapitalizma uništio je osnovu te ideologije pretvarajući privatnu imovinu u kapital i najamni rad. Kada su socijalistički, feministički i ostali pokreti tražili novu osnovu za porodicu i lični život oni su se teško oslanjali na buržoasko nasleđe, često preteći da će ostvariti upravo buržoaski ideal. Iz ovog razloga usredsredio sam se na pomenuto nasleđe.

2. Beleške o aristokratiji

Porodični odnosi aristokratije tumačeni su i obavljani kao ekonomske transakcije. Prema Christopher Hillu (Kristofer Hil) u Engleskoj 17. veka „bračni zakon . . . je bio, tako reći, temelj zakona o imovini“²¹. Brak je bio sklapan prvenstveno u skladu sa porodičnim, a ne ličnim interesom. Ljubav i seksualni život traženi su izvan braka, i to većinom od strane muškaraca. Ugovorni brakovi nužno su izazivali dvostruki standard, ljubavnice, nezakonitosti. Glavna tema rane buržoazije (posebno vidljiva u književnosti) bio je napad na cinične lične odnose „novčane moći“ i odbrana porodice kao područja ekonomskog i ličnog života *istovremeno*.

Aristokratski ideali romantične ljubavi i individualizma razvili su se u izričitoj suprotnosti prema porodici. U prefinjenom društvu dvorjana, van područja proizvodnje dobara, aristokratija je razvila ideologiju duhovne ali nehrišćanske ljubavi, koja je preovlađivala jedino kao obožavanje i koja teorijski nikada nije bila zadovoljena. Muškarac, oslobođen nužnosti rada, bio je obuzet svojim ličnim odnosima i idealom ličnog samousavršavanja²². Aristokratkinje su bile uzdizane kao duhovna bića, što će se ponoviti u 19. veku, kada buržoaski dom bude izgubio svoje proizvodne funkcije. U ovom pogledu i u pogledu njenog naglašavanja emocija, seksualnosti, materijalnog blagostanja i slobodnog izbora jednog jedinog voljenog bića, dvorska ljubav anticipirala je ideal ljubavi i individualizma, koje je buržoazija smestila u okvire porodice i koji su bili uopšteni i preobraženi u toku kapitalističkog razvoja.

3. Ranoburžoaska porodica u Engleskoj

Vladajući oblik porodičnog života u Engleskoj pre uspona industrije u 18. i 19. veku bio je brak ekonomski nezavisne robno-proizvođačke zajednice. Često označavana kao „patrijarhalna“

porodica, ona se danas održala jedino među sitnom buržoazijom. Ona se javlja između dezintegracije feudalizma u 14. veku i uzdizanja kapitalizma u 17. veku. U toku ovog razdoblja zemljoradničke porodice oslobodile su se feudalnih okova, da bi postale zakupci ili (mnogo ređe) zemljoposjednici. U feudalnom društvu odvojena domaćinstva bila su podređeni deo većeg preduzeća, obično vlastelinstva. Mada su zemljoradničke porodice često radile kao jedinica, one nisu imale nezavisnu ekonomsku inicijativu. Njihova imanja imala su oblik uskih traka, stešnjeh među imanjima ostalih seljaka „u neograđena ili otvorena polja“²³. Seljaci su delili polje za napasanje stada; letina je bila skupljana kolektivno. Sa opadanjem feudalizma i komercijalizacijom poljoprivrede neki seljaci su bili primorani da ostave zemlju, dok su imanja ostalih bila objedinjena u nezavisno robno-proizvodne farme. Postepeno, porodica je zamenila vlastelinstvo kao najniža društvena jedinica, čija je glava bio aktivni građanin „sposoban da kupi i proda na tržištu“²⁴.

Na temelju proizvodnje malog obima razvio se u ranoburžoaskom razdoblju novi oblik porodice. Domaćinstvo posadničke porodice u Engleskoj 17. veka bilo je složeno preduzeće koje je uključivalo ne samo decu i rodbinu, već i sluge, šegrote i namerne iz različitih društvenih klasa. Na čelu je stajao *pater familias*, koji je radio zajedno sa svojom ženom, decom, nameštenicima i čuvarima. On je jedini bio odgovoran za ekonomsko i duhovno blagostanje svoje porodice i svojom ličnošću je predstavljao zamišljeno jedinstvo i nezavisnost porodice. Domaći odnosi su bili priznati deo proizvodnih odnosa ranog kapitalizma.²⁵

Buržoazija koja se javila u Engleskoj tokom 16. i 17. veka ima više izvora, uključujući zemljoposadničko plemstvo i kapitaliste — trgovce srednjovekovnih gradova. Ali njeni najrevolucionarniji delovi dolaze iz klase sitnih proizvođača koji rade sopstvenim sredstvima. Stolećima je buržoazija identifikovala sebe sa ovim oblikom proizvodnje, razlučujući „preduzimljiv soj ljudi“ od dokone aristokratije i nepromućurne sirotinje. Dok se porodični život veoma razlikovao među različitim slojevima i klasama, ranoburžoaska porodica — porodica kao samosvojna proizvodna jedinica — pruža osnovu za novu ideologiju porodice, povezanu sa novoiskrslim idejama privatne imovine i individualizma. Veći deo ove ideologije bio je izražen kroz religiju, posebno puritanizam, koji je bio nerazlučivi deo ranoburžoaskog pogleda na svet. U celini, promene koje je buržoazija ostvarila u Engleskoj 17. veka ustanovljavaju novi oblik porodice i etiku porodičnog života integralnu buržoaskom sistemu zakona.

Buržoazija je podstakla novo poštovanje za rad i privrednu delatnost. John Locke (Džon Lok), pišući na kraju veka izražava buržoasko podsmevanje srednjovekovnoj „onosvetovnosti“: „Mi nismo rođeni na nebu nego na ovom svetu, gde naše postojanje treba da se održava hranom, pićem, odevanjem, i drugim potreb-

štinama koje nisu s nama došle na ovaj svet, već se moraju steći i proračunato čuvati, sticati trudom i radom, i otuda mi ne možemo biti samo predavanje, molitva i aleluja, s pogledom stalno uperenim na stvari tamo gore“²⁶. Locke je izrazio mišljenje da kroz rad pojedinac izražava svoju vlastitu prirodu: „Što god čovek izvlači iz stanja kojim ga je priroda opremila i u kome ga je ostavila, on meša svoj rad sa nečim što je njegovo lično i dodaje mu to nešto čime ga čini svojim vlasništvo“²⁷. Ova nova vrednost pripisana privatnoj imovini i proizvodnom radu je pobudila novo poštovanje za porodicu.

Buržoasko prihvatanje proizvođačkog života podstaklo je usvajanje novih oblika seksualnosti, ishrane i drugih neprivrednih materijalnih procesa porodice. Porodica je u srednjovekovnom društvu bila predmet potcenjivanja kao područje seksualnosti i proizvodnje istovremeno. Katolička crkva, antiseksualno i ogorčeno antiženski raspoložena, sankcionisala je brak samo preko volje kao alternativu prokletstvu i zabranjivala ga sveštenstvu. Pravo sveštenika na sklapanje braka bilo je glavno sporno pitanje tokom reformacije. U Engleskoj 17. veka puritanizam je, svojim priznavanjem materijalnih nasušnosti života, prigrlio bračno stanje i uzdizao porodicu kao prirodan (tj. bogom dan) poradak proizvodne i duhovne delatnosti. Seksualnost i emocionalno izražavanje su pothranjivani, ukoliko su se javljali u okviru braka. Puritanci su osuđivali samo „neprirodne“ oblike seksualnosti, kao što su dvorska razuzdanost i homoseksualnost, na koju su gledali s posebnom grozom.²⁸ Oni su dokazivali da se treba „odvikavati“ od emocionalnog i seksualnog doživljaja, se on mora obuzdavati u prirodne granice i da se ne sme podsticati preterivanjem. U *Izgubljenom raj*u, tom puritanskom peanu bračnog stanja, Milton je napisao: „Voleći te, mada ne u strasti.“²⁹

Suprotno prekapitalističkom razvijanju dohovnog i ekonomskog života, ljudski smisao i svrhu je sada trebalo tražiti u „ovosvetskom“ svetu rada i porodice. Tokom cele reformacije u sve većoj meri, a po savetu klera, i molitva se preselila iz crkve u dom. Još je značajnije da je protestantizam blagosiljao materijalni rad koji je porodica obavljala kao svet. Calvin (Kalvin) je na srednjovekovni tekst: „Prodaj sve što imaš i razdaj sirotinji“, odgovorio: „Bog više ceni štedljivo vođenje domaćinstva.“³⁰ Proizvođački život porodice bio je sada spiritualizovan. Protestantiska ideja „poziva“ dopušta čoveku da čini božje delo kroz svetovni zanat ili zanimanje.³¹

U temelju ovih promena nalazila se nova koncepcija ljudske prirode — koncepcija posadničkog individualizma. Buržoazija je osuđivala kruto deljenje na slojeve u srednjovekovnom društvu kao „veštačko“ i smatrala je konkurenciju zasnovanu na ekonomskom samointeresu za prirodni temelj društva³². Kako su se razvijali trgovački odnosi, identifikacija pojedinca sa utvrđenim dru-

štenim položajem počela je da krči put predavanju „individualnom“ (tj. individualnoj porodici), koje se uzdiže i propada na osnovu sopstvenih nezavisnih napora. Porodica počinje da se smatra za konkurentsku ekonomsku jedinicu koja je po strani, a kasnije čak i protiv ostalog dela društva. U 17. veku konkurentnost i preduzimljivost bile su još uvek ograničene korporativnim idealima merkantilizma; tokom 18. veka one su bile svesrdno pothranljivane.

Buržoasko odobravanje izvesnog stepena sebičnosti i agresivnosti kao sastavnog dela ljudske prirode podstaklo je traganje za novim načelima društvenog poretka. Dok je bila pokretač privatne ambicije porodica je bila hijerarhično organizovana i strogo disciplinovana. Ona je primoravala „prorodni“ materijalizam svojih članova da uzme društveno prilivatljiv oblik. Rana buržoazija je porodicu shvatala kao osnovnu jedinicu društvenog poretka — „mala crkva, mala država“ — i najnižom prečagom na lestvici društvenog autoriteta. Smatralo se da društvo nije sastavljeno od pojedinaca već od porodica — svaka za sebe nerazlučiva ćelija. Ako se govorilo o „pravima pojedinca“ to je bilo usled uzvišenosti paternalne vlasti.

Nove društvene i verske funkcije porodice vodile su produbljavanju svesti o damaćem životu i javnoj raspravi o njenom obliku. Među puritancima i drugim sektama one su takođe vodile produbljavanju svesti o sebi, svesnosti o čovekovom unutrašnjem psihološkom životu. Hrišćanstvo je oduvek podsticalo izvesnu meru svesti o sebi u vidu savesti, provlađujućem obliku subjektivnog iskustva u Evropi i Americi do 19. veka. Ali puritanci i ostali protestanti smatrali su društveno ponašanje za znak unutrašnje blagodarnosti i dokazivali su da nikakav crkveni obred ili neki drugi spoljni čin ne može da odredi sigurno da li je pojedinac „spasen“ ili ne. Jedan znak širenja svesti o sebi bilo je bujanje dnevnika u 17. veku. Govoreći još slobodnije, isto razdoblje je bilo svedok pronalaska posebnih ogledala, množenja autobiografija, pravljenja stolica umesto klupa, širenja privatnih stanova za samce i porasta broja autoportreta. U ovom razdoblju iskrenost postaje vladajući društveni ideal³³.

U celini, svi ovi tokovi odražavaju novi ideal porodičnog života. Brak počinje da se smatra za ortakluk zasnovan na zajedničkoj ljubavi i radu; za muža je njegova žena predstavljala sadrugara ili „pomagača“. Ranoburžoaska porodica ohrabrila je nova očekivanja zasnovana na zajedničkoj sudbini para — ne samo ljubav, već i uzajamna naklonost i poštovanje, poverenje, vernost i predbračna čestitost. Kao i u srednjovekovnom društvu deca su se brzo uklapala u poredak odraslih, ali se podrazumevalo da će se, kad odrastu, oženiti po vlastitoj želji, vodeći pri tom računa o savetu roditelja. U interesu održavanja visoke vednosti koja se pridavala i proizvodnom radu kako bi se uvećalo porodično blagostanje, i osvajanje nećijih osećanja na duže vreme,

zrelost i pozno doba su sada bili idealizovani. Mudri i samodisciplinovaniji deda zamenjuje, za neko vreme, tradicionalniju sliku izlapelog starca.³⁴

Buržoaski ideal porodice prikrio je dve protivrečnosti koje su se javile u toku buržoaskog razvitka: ugnjetavanje žene i podređivanje porodice klasnim odnosima. Uspon buržoazije ovaploćivao je istovremeno i napredak i nazadak u položaju žene. U ekonomskom životu Engleske srednjeg veka žena je bila bliža ravnopravnosti sa muškarcem nego što je to slučaj kasnije u kapitalizmu. Na primer, žene su u 14. veku ravnopravno učestvovala u mnogim esnafima.³⁵ Sa uzdizanjem kapitalizma one su bile isključene i ekonomske mogućnosti za žene koje nisu imale porodicu — kao što su usedelice ili udovice — uglavnom se smenjaju. S druge strane, ženi se daje mnogo važniji položaj u okviru porodice. Za puritance domaći rad žene je bio „poziv“, osobita vokacija, ravna zanatstvu ili trgovini njenog muža. Žene su, kao i njihovi muževi, vršile božje delo. Kao slabiji partner u zajedničkom preduzeću, žena je zasluživala poštovanje u ophođenju. Prema delu Roberta Cleavera (Robert Kliver) *Božanski oblik domaće vladavine* iz 1598, tog puritanskog bračnog priručnika: „Ona je bila kao sudija dodeljen s punomoćem da pomaže svom mužu u upravljanju domaćinstvom. Ona nije bila primorana da rinta i nije joj se zapovedalo kao posluži, ali je muž trebalo da je vodi kao što to „duša čini s telom“³⁶ tj. kroz njihovo uzajamno usklađivanje. Tući ženu bilo je sada zabranjeno. A protestantsko verovanje da su svi vernici duhovno jednaki oslobodilo je ženu njenog srednjovekovnog čistilišta putenosti. Kao u srednjovekovnoj seoskoj zajednici žena je u mislima bila povezivana sa „prirodnim“ carstvom rada, ali je, za razliku od srednjovekovnog društva, ovo carstvo bilo sada visoko cenjeno.

Prema tome, žena je imala razloga da sebe zamišlja kao gotovo nezavisno biće, dok je u isto vreme bila zatočenik porodice. Tokom engleske revolucije prvi put se javno raspravljalo o pitanju ženske ravnopravnosti. U okviru mnogih sekta žene su igrale vodeću ulogu kao zastupnici i organizatori. (To je bilo naročito naglašeno u sektama koje su umanjivale značaj učenosti za spas duše, pošto su žene bile slabo obrazovane³⁷). Ova pomeranja u pogledu ženske ravnopravnosti dostigla su u 17. veku dovoljnu visinu da bi izazvala protivpokret među propovednicima i ostalima koji su naglašavali potrebu ograničavanja žene na porodicu. Jedan od navedenih razloga bio je i taj da je porodica ekonomsko vlasništvo muža i da žena ne poseduje ništa po vlastitom pravu.

Sve dok se porodica smatrala za „prirodnu“ ili bogomdanu osnovu društva sporno pitanje ženske ravnopravnosti nije moglo da se javi u većem obimu. Buržoasko gledište da je porodica (rađije nego pojedinac ili klasa) osnovna društvena jedinica pojačalo je duboko ukorenjenu tradiciju muške premoći; ovo gle-

dište se održalo sve dok je porodica bila osnovna jedinica društvene proizvodnje. Pitanje ženske ravnopravnosti bilo je prilično ućutkivano sve do kasnog 18. i ranog 19. veka, kada je razvoj industrije konačno razorio buržoaski ideal porodice kao nezavisne proizvodne jedinice.

Taj ideal je uvek bio ideološki i zaklanjao klasne razlike između, po opštem mišljenju, „nezavisnih“ proizvođača Engleske 17. veka. Po mišljenju buržoazije „privatna imovina“ je određivala porodicu kao nezavisnu jedinicu, jamčila joj političke slobode i pružala novo opravdanje za vladavinu oca. Pod „privatnom imovinom“ buržoazija 17. veka je podrazumevala i nečiju vlastitu radnu sposobnost (tj. „vlasništvo u nečijoj vlastitoj ličnosti“), i zemlju ili oruđe koje je koristio. To je učinilo nejasnom činjenicu da sam rad ne može nikad nikoga da učini „nezavisnim“ proizvođačem; zemljoradnicima je potrebna zemlja, oruđe i stoka; ткаčima je potreban materijal i upotreba razboja.³⁹ Prema tome, kako se kapitalizam razvijao tako se „privatno vlasništvo“ delilo na kapital, s jedne strane, i radnu snagu, s druge.

U 17. i 18. veku ovaj rasep preuzima oblik „domaće industrije“ — porodica je radila kao jedinica, ali u neposrednoj zavisnosti od kapitalističke klase. Tkači su, na primer, zavisili od trgovaca tkaninom koji su ih snabdevali vunom monopolisali nove tehničke pronalaskе kao što je ткаčki razboj, završavali proizvodnju tkanine uz pomoć najmljenih radnika i služili kao posrednici između porodice koja тка i prodavaca koji su se bavili preprodajom njihove tkanine. Jedino je posedovanje zemlje uspevalo da izbori neku meru nezavisnosti pred proizvođačkim porodicama.⁴⁰

Domaća industrija je sačuvala „jedinstvo“, ali ne i „nezavisnost“ prvobitnog buržoaskog ideala. E. P. Thompson (Tomson) pomalo romantično opisuje porodicu ткаča: „Mališani namotavaju kaleme, starija deca paze da ne promakne neka greška, pribiraju tkaninu ili pomažu da se čunak ubaci u razboj; odrasli rade na drugom ili trećem razboju; žena premotava tkanje zajedno sa domaćom poslugom. Porodica se držala zajedno i koliko god da su obroci bili skromni bar su mogli da se okupe oko njega kad su hteli. Ceo obrazac porodičnog života odvijao se oko radionica sa razbojima; rad nije sprečavao govor ili pesmu.⁴¹ Čak su i rani oblici fabričke organizacije često zadržavali ovo jedinство. U fabrikama i manufakturama ranog 18. veka porodice su radile kao jedna celina. Odnosi porodice i zajednice bili su deo hibridne organizacije proizvodnje u tim ranim preduzećima. Iz ovog razloga je rana radnička klasa zastupala rad dece, pošto se tako čuvala veza između dece i roditelja (posebno očeva, koji su prenosili veštinu proizvodjenja).⁴²

4. Opadanje buržoaske porodice

Uspon fabričkog sistema pokazao je svu podređenost porodice klasnim odnosima njenih članova. Do tog vremena buržoazija se prilagođavala domaćoj industriji, pošto je to bio najunosniji i najpodesniji način za organizovanje proizvodnje. Kada su jednom porodice bile dovedene u zajedničku radionicu njih, naravno, nije više nadgledao otac već vlasnik. One više nisu radile po vlastitom ritmu, već prema sistematizovanoj radnoj disciplini koju je zahtevala koordinirana podela rada. Vlasnik manufakture 18. veka bio je opsednut nužnošću da svoje radnike pouči „navikama metodičnosti, usredsređenoj pažnji na instrukcije, ispunjenju ugovora na vreme i grešnosti rasipanja materijala“. U ovom kontekstu metodizam je postao glavna religija i buržoazije i radničke klase. Za razliku od puritanizma, koji je ustanovljavao jedinstvo ekonomskog i duhovnog života, metodisti su propovedali strogu podelu na uzdržavanje, disciplinovanje i društveno podređivanje svakodnevnog života i na ritualizovan paroksizam subotarskog emocionalizma.⁴³

Uvođenje mašina predstavljalo je vrhunac ovog procesa, zahtevajući od ljudskih bića da se „identifikuju sa nepromenljivim ritmom složene automatizacije“.⁴⁴ Industrijski kapitalizam je zahtevao racionalizovan, koordiniran i sinhronizovan radni proces nepomućen osećanjima zajednice, porodičnim odgovornostima, ličnim odnosima ili osećanjima. Ove promene u organizaciji proizvodnje vodile su uobličavanju nove ideologije porodice. Ranije je buržoazija opisivala porodicu kao napredno stecište individualizma, ali kako je industrijska proizvodnja postepeno uništavala osnove ranoburžoaske porodice, porodica je počela da izaziva ili podsmeh kao zastarela institucija, ili je bila nostalgичno romantizirana. U oba slučaja ona je bila protivstavljena „društvu“, sistemu društvene proizvodnje i administraciji.

Jean Jacques Rousseau (Žan Žak Ruso), rani tumač ove suprotnosti, poistovećivao je porodicu sa „prirodom“. Slično ranoj buržoaziji, Ruso je idealizovao porodicu zasnovanu na privatnoj imovini. Ali za razliku od nje, on je protivstavljao „spontano“ razvijenu, čak „praiskonsku“ podelu rada u okviru porodice, „društvu“.⁴⁵ „Društvo“ tvrdio je on, stvara nejednakost, ali „priroda“ je inherentno egalitarna: „ni gospodar, ni rob ne pripadaju porodici, već jedino klasi“.⁴⁶ „Društvo“ sužava ljudsko shvatanje u uske okvire racionalnosti, koje Rousseau naziva „filozofijom“, ali porodica obiluje emocionalnim životom, posebno saosećanjem. „Filozofija je ono što odvaja čoveka; filozofija je ono kroz šta će čovek potajno reći, videći drugog čoveka kako pati: umri ako te volja, ja sam bezbedan“. U porodici „prirodno“ osećanje ljudske solidarnosti još uvek preteže, dok je u društvu ono uništeno proračunatim egotizmom buržoazije. Ranoburžoaska porodica je bila mikrokosmos društvenog autoriteta.

Za Rousseaua, porodica se drži zajedno „dobrovoljno“ ili pomoću „prirodnih“ okova muške premoći.⁴⁸ U ovom pogledu on anticipira moderno uverenje u unutrašnju slobodu porodice i njeno određivanje prema emocionalnim potrebama njenih članova. U suprotnosti prema emocionalnom životu porodice, društvo je racionalizovani, programirani mehanizam. Jedan od naj-srećnijih trenutaka života J. J. Rousseaua bio je onaj kada je napuštajući Pariz bacio svoj časovnik.⁴⁹ Porodica, usaglašena sa „prirodnim“ ritmom ishrane, stanovanja i gajenja dece, ne može se nikad u potpunosti sinhronizovati sa mehanizovanim tempom industrijskog kapitalizma.⁵⁰

Oduševljenje Rousseaua domaćim životom pozni je izraz egalitarizma, ukorenjenog u buržoaskom idealu privatne imovine, kao jedno rano predočavanje romantične i utopijsko-socijalističke kritike kapitalizma. Njegova „porodica“ je sitnoburžoasko domaćinstvo, deo zajednice „nezavisnih proizvođača“. Ali buržoaska porodica je gubila svoju raniju proizvođačku ulogu. Čak i najosnovnije domaće dužnosti, kao što je podizanje dece, obavljala je sada posluga. I kako se proizvodnja ubrzano socijalizovala buržoazija je gubila iluziju o autonomnosti pojedinca u sferi robne proizvodnje. Do 19. veka buržoazija je formulisala sasvim različit ideal porodice — ideal države u državi, zaštićene od industrijskog društva. Mada je ovaj ideal bio zasnovan na *buržoaskoj* porodici, on je prodirao i u porodični život sitne buržoazije i proletarijata i uobličavao pokrete za preobražaj porodice koji će se javiti u 19. veku.

U ranom 19. veku buržoazija sebe sagledava kao otuđenu i od „društva“ — tog čudovišta Frankenštajna koje je sama stvorila, — i od „prirode“ — sveta koji je ostavila za sobom. Odražavajući brutalno, na izgled nepodnošljivo, nametanje industrijskog kapitalizma, „društvo“ se ukazivalo kao velika ekonomska mašina.

Sad je ideja sopstvenog interesa potisnula ideju savesti i novac počinje da vlada svim društvenim odnosima. Prema Jeremi Benthamu (Džeremi Bentam): „Spremnost u čovekovim grudima za netrpeljivost prema drugim ljudima bez izuzetka je najzlosrećnije velika i važna“. Razlog? „Nenasitost ljudskih želja i veoma ograničen broj predmeta . . . Ljudska bića su najmoćniji instrument proizvodnje i stoga svako žudi da upregne usluge svojih bližnjih radi uvećanja vlastitih dobara“. Prema Benthamu, besmisleno je „roniti u neshvatljive dubine motiva“ jer sve što je potrebno jeste da znamo šta želimo. Štaviše, čovek je „u vlastitom interesu odvrćen od suviše bliskog ispitivanja izvora kojima je njegovo ponašanje određeno. Od takvog saznanja on nema šta, u bilo kom običnom smislu, da dobije — u njemu ne nalazi nikakav izvor zadovoljstva“. U ovoj vrsti ekonomskog determinizma muškarac i žena su se među sobom poznavali „jedino iz

spoljašnjosti“ i kroz život zaposlen sticanjem i trošenjem izbegli bi ono što Bentam naziva „bolnim kušanjem“ introspekcije.⁵¹

Usled potrebe da se sve bogatstvo neprestano obrće u procesu kapitalističke akumulacije, buržoazija 19. veka istakla je jednu etiku samoodricanja i lišavanja.⁵² „Kapital“, pisao je teoretičar političke ekonomije N. W. Senior, jeste „uzdržavanje“. Prema John Stuart Millu (Džon Stjuart Mil), „sve što je proizvedeno nestaje, i to uglavnom veoma brzo . . . kapital se održava od jednog doba do drugog ne čuvanjem već stalnom reprodukcijom.“ „Ekonomišemo svojim zdravljem, svojom sposobnošću za uživanje, svojim snagama“, pisao je Sigmund Freud 1883. „Štedimo se za nešto, ne znajući ni sami za šta.“⁵³ Priroda se sada ukazala kao tuđa i okrutna. Malthusova. (Maltus) teorija prenaseljenosti sažimala je uverenje 19. veka da je priroda, u nastupu pakosne šaljivosti, opremila muškarca i ženu seksualnim nagonom koji ih navodi da stvaraju potomstvo, dok istovremeno ograničava potencijalna sredstva za održavanje kojima bi trebalo da ih snabde. U ovom kontekstu oskudnosti, uzajamne sumnjičavosti i dubokog osećanja unutrašnje bezvrednosti sveta koji je stvorila, viktorijanska buržoazija je počela da idealizuje novu, zaštićenu porodicu, izvan prirode i izvan proizvodnje.

Porodica je za viktorijansku buržoaziju bila „čador poboden u svetu nahero“.⁵⁴ „To je prava priroda doma“ — pisao je John Ruskin (Džon Raskin), „to je mesto spokoja, прибежиšte ne samo od svih nepravdi, već i od nasilja, sumnji i rastrzanosti . . . sve dok zebnje iz spoljašnjeg sveta prodiru u nju ona nije dom; onda je to samo deo spoljašnjeg sveta nad kojim ste podigli nastrešnicu i u kojoj ste potpalili ognjište.“⁵⁵ Ona stoji u suprotnosti prema užasnom anonimnom svetu trgovine i industrije: „svet tuđ, ne tvoj . . . svet bez oca, bez deteta, bez brata.“⁵⁶ Viktorijanska porodica se odlikovala svojom duhovnošću: ona je udaljena, večita i nestvarna — „svetilište, Vestin hram“⁵⁷. Kao u srednjem veku tako je i sada, još jednom, carstvo duha bilo odvojeno od carstva proizvodnje.

Odražavajući ovu podvojenost ideologijom porodice, u epohi industrijskog kapitalizma zavladao je verovanje u odvojene „sfere“ za muškarce i žene. Kao što je sada porodica bila idealizovana, tako je bila idealizovana i uloga žene u porodici. Prema jednom od priručnika za domaćinstvo, koji su počeli da cvetaju oko 1830. i 1840, „onaj žestoki sukob svetovnih interesa, kojima su ljudi tako silno obuzeti, navodi ih da suzbiju svoja najbolja osećanja.“⁵⁸ Muškarci su, prema Ruskinu, „slabi u saosećanju.“⁵⁹ Ali žena je naprotiv ta čije su „svakodnevne dužnosti najbožanskije upravo stoga što su majljudskije“, ona neguje unutar porodice „ljudske“ vrednosti koje je uništio „moderni život.“⁶⁰ Ranije je feudalna aristokratija idealizovala ženu zbog njene tanane lepote. U 18. veku buržoazija je stavila težište na

njenu ulogu praktične i bistre domaćice. Sada je preovlađujuća, slika žene bila slika majke koja se, oslobođena rada u domaćinstvu pomoću posluge, mogla potpuno posvetiti svom detetu.⁶¹ „Kada žena postane majka, treba da se povuče iz sveta“ savetovao je jedan priručnik⁶² iz 1869. U 19. veku detinjstvu je pripisivan poseban identitet i ono je uzdizano kao doba života netaknuto grubošću materijalne nasušnosti.⁶³ Seksualna zainteresovanost je odstranjena iz buržoaske porodice i dodeljena prostitutkama i značajnoj grupi zaposlenih žena iz radničke klase. Sinovlji odnosi su postali snažni i opterećeni nepomućenim emocijama uz pomoć seksualnog uzdržavanja i pritvorne čednosti, svojstvene za razdoblje akumulacije kapitala. Kao što je Frojd uskoro pokazao, viktorijanska buržoaska porodica je bila kotao koji je ključao od besa, ljubomore, straha i osećanja krivice — da i ne pominjemo seksualnost. Ali njen unutrašnji privatni život bio je maskiran krutom suprotnošću između njene zaštitničke topline i „sveopšte žeđi za moći“,⁶⁴ koja je vladala u društvu. Čak je i muškarac mogao naći svoje „pravo ja“ jedino u porodici „kada se više nije osećao uprljan usled dodira sa . . . sitnom pakošću i mrskom tiranijom kancelarije“⁶⁵. Takva vizija porodice bila je ovaploćena i sistematizovana u moralnoj filozofiji. J. S. Mill, na primer, slavio je njeno „zaljubljeno samozaboravljanje“⁶⁶ a Hegel je dokazivao da je ona „prirodna etička antiteza okrutnoj konkurentnosti građanskog društva“.⁶⁷

Viktorijanski idealizam predstavljao je opadanje u odnosu na ranoburžoasku koncepciju porodice. Upravo kao što se buržoazija u sistemu proizvodnje pretvarala u parazitsku klasu, tako je i njena ideologija porodice postajala apstraktna i idealistička. Usled ovog opadanja novi društveni pokreti kasnog 18. i 19. veka počinju da dovode u pitanje vrednost buržoaske porodice.

Počev od 18. veka niz pisaca i umetnika napada buržoaski ideal porodice u ime slobodne ljubavi. Oslanjajući se na razloge Williama Godwina (Viljem Godvin), Percy Shelley (Persi Šeli) piše: „Ljubav vene kad je pod pritiskom; sama njena srž je sloboda; nju nije moguće uskladiti ni sa poslušnošću, ni sa ljubomorom, ni sa strahom.“ Shelley se zalagao za ukidanje braka i očekivao da će iz toga proizići zajednice „dugog veka“, obeležene plemenitošću i samopregorom, budući da će „izbor i promena biti pošteđeni od prisiljavanja“⁶⁸. Po svom poreklu podržavanje slobodne ljubavi blisko je povezano sa napadom na društvenu ugnjetenost žene.

Feminizam u Engleskoj ima dva izvora. Među ženama srednje klase on je predstavljao protest protiv nametnute kućljivosti koju je doneo uspon industrije. Povlačenje robne proizvodnje iz doma radikalno je odvojilo ženu od muškarca; stvaranje odvojene sfere za žene takođe je postavilo temelje za čisto ženski pokret. Žene su napadale nameštenu lenost „lutkine kuće“

i zahtevale slobodan pristup obrazovanju, profesionalnom i javnom životu. Istovremeno, žene iz radničke klase bile su uključene u industriju širokih razmera. Zahtevi za žensko pravo glasa i za odgovarajuće reforme postavljani su uglavnom unutar proleterskih pokreta — na primer, u nacionalnoj uniji radničke klase i među čartistima. Obe grupe žena često su prikrivale svoje zahteve pomoću zahteva za održanje tradicionalnih vrednosti buržoaskog domaćinstva.

Viktorijansko protivljenje ženskoj ravnopravnosti bilo je ogorčeno i žestoko, odražavajući misao da je porodica poslednje pribežište kapitalističkog društva. Emancipacija žene pretila je da spusti celo društvo na zajedničku ravan bezočnog manipulisanja (tj. ekonomske utakmice na tržištu). U okviru istog buržoaskog stava feministi su dokazivali da bi uvođenjem žena u društvo ono bilo humanizovano. Feminizam 19. veka bio je blisko povezan sa pokretima za moralnu reformu, kao što su antialkoholizam i ukidanje prostitucije. Njihovo učešće u takvim pokretima podržavalo je ideju da su žene čuvari društvenog morala. Slično tome, a na osnovu njihove posebne vičnosti za posluživanje, za obavljanje izvesnih zanimanja kao što su učiteljsko i bolničarsko, ova zanimanja su bila uglavnom orijentisana na žene i veoma potcenjena.

Feminističkom napadu na viktorijanski ideal pridružio se glas socijalista. Uspon industrijskog kapitalizma stvorio je novi oblik porodice kod buržoazije, ali je ukinuo ekonomsku osnovu porodice — privatnu proizvodnju — kod radničke klase. Engels je pisao 1844. opisujući englesku radničku klasu: „Porodični život je gotovo neostvarljiv za radnika pod vladajućim društvenim sistemom . . . članovi porodice vide jedan drugog samo ujutro i uveče jer je muž van kuće po čitav dan. Možda i žena sa starijom decom odlazi van kuće na rad, i to možda u razne fabrike. Pod ovakvim okolnostima kako može postojati porodični život?“⁶⁹

Marx i Engels su pobijali idealizaciju buržoaske porodice 19. veka smatrajući je za način, ali nizlazan, za održavanje privatnog bogatstva. Nasuprot Hegelu i Millu oni su insistirali na mišljenju da su „građansko društvo“ i „politička ekonomija“ — kapitalizam — neposredno zarazili porodični život. „Na kakvom temelju se današnja porodica, buržoaska porodica, zasniva?“ — pišu oni u *Komunističkom manifestu*. „Na kapitalu. Na privatnoj dobiti . . . buržuj u svojoj ženi vidi puko oruđe proizvodnje“, dok su, među proletarijatom, „sve porodične veze pokidane“. Prema Marxu i Engelsu, ranoburžoaski ideali porodice — ljubav, jednakost i zajednički rad — nisu mogli da se ostvare sve dok se društvo organizovalo oko privatne imovine. Porodica u kapitalizmu, prividno privatna, bila je u stvari stalno preobražavana prema potrebama dominantne klase. Komunistam bi oslobodio

porodicu njene vazalnosti kapitalizmu i „učinio bi da odnosi među polovima budu sasvim lična stvar koja se tiče samo dve zainteresovane osobe“⁷⁰. Tako se u 19. veku javlja niz pokreta zainteresovanih „ličnim“ ili porodičnim životom. IV deo opisuje njihove društvene temelje.

IV. PROLETARIZACIJA I LIČNI ŽIVOT

1. *Preobražaj buržoazije, individualizam i porast subjektivnosti.* U feudalnom društvu muškarac i žena su zauzimali utvrđeni položaj u slojevitoj podeli rada — oni su bili češće vazali određenog plemića i obrađivali su odrđeni komad zemlje, nego što su bili „slobodni“ da prodaju svoj proizvod ili imovinu. Nedvosmisleni, neposredni odnosi autoriteta određivali su čovekov osećaj individualnog identiteta. Katoličanstvo ih je snabdelo zajedničkom svrhom izvan njih samih.

Privatna imovina oslobodila je ranu buržoaziju utvrđene društvene uloge u okviru feudalnog poretka. Na osnovu privatne imovine buržoazija je branila „individualna prava“ kroz čitavu istoriju — najpre od feudalnog prerogativa, a u novije vreme od radničkih udruženja i „intervencije države“. Buržoazija je neprestano branila pravo pojedinca da se uzdigne i propadne na tržištu uz vlastiti trud, a ne zahvaljujući svom poreklu; buržoazija je izvorište ideje o razdoru između pojedinca i društva.

Ali buržoaski individualizam isto tako služi i kao osnova za društveno uređenje u kapitalističkom društvu. Zasnovan na privatnoj imovini, buržoaski individualizam se identifikovao sa određenom delatnošću — robnom proizvodnjom, i odredio unutrašnji život — hrišćansku savest i sopstveni interes. Središnje buržoaske društvene teorije kao što su liberalizam ili racionalizam postavljaju društvo pojedinaca (tj. porodica) koji, dejstvujući u sopstvenom interesu i uvećavajući privatno bogatstvo, unapređuju društvenu stvar; dok se pojedinci među sobom takmiče, tržište jamči koherentnu društvenu celinu. Isto tako, buržoaski ideali morala kombinuju naglasak na iskrenosti prema sebi samom — neposredno, bez pretvaranja — sa naglaskom na ispunjavanju društvenih obaveza. U tom smislu su vlasnik imanja i njegova autoritarna porodica („mali komonvelt“) središte dobro organizovanog društva.

Razvoj industrijske proizvodnje krupnih razmera razorio je ovo jedinstvo. U procesu koji je trajao nekoliko vekova i koji je doživeo vrhunac u Engleskoj i SAD u 19. veku, sredstva za proizvodnju su bila doslovno monopolizovana od strane male centralizovane vladajuće klase. Središte društvenog autoriteta preselilo se iz posadničkih porodica u udaljena središta moći. Britanski radikal Thomas Cobbett (Tomas Kobet) pisao je na početku 19. veka da je „industrija zgrnula na neprirodan način sred-

stva u velike hrpe“⁷¹. Rad se, u vidu najamnog rada, udaljio iz središta porodičnog života da bi postao sredstvo za izdržavanje života porodice. Društvo se podelilo i porodica je postala podneblje „privatnog života“.

U isto vreme je sukob između pojedinca i društva poprimio novo značenje. S jedne strane, pojavilo se „društvo“ — kapitalistička ekonomija, država, utvrđeno društveno jezgro koje u sebi nije imalo mesta za pojedinca; s druge, lični identitet koji više nije bio određen svojim položajem u društvenoj podeli rada. S jedne strane ukazao se objektivni društveni svet, prvo tumačen kao „mašinerija“ ili „industrija“, zatim kroz čitav 19. vek kao „društvo“; najzad, sa prelaskom u 20. vek, kao „veliki biznis“, kao „gradska većnica“ i najzad kao „tehnologija“ ili „život“ što je dominaciju kapitalističke klase nad proletarijatom učinilo manje vidljivom. U suprotnosti prema ovom surovom svetu, za koji se ni jedan pojedinac nije mogao nadati da će ga moći dirnuti, stvoren je moderni svet subjektivnosti.

Ovaj osećaj izdvojenog pojedinca postavljenog nasuprot društvu, koje njim može biti dirnuto, obeležava društveni život u razvijenom kapitalističkom društvu. Središnja tradicija moderne buržoaske socijalne misli, onako kako je bila izražena u delu Freuda i Webera, opisuje sukob između „pojedinca“ i „društva“ kao „ljudske uslove“, koji stoga zahteva „zrelo“ mirenje sa potrebama kapitala. Ali tu je u isto vreme i tradicija bunta. Njen prvobitni izražaj nije dolazio od strane proletarijata već od strane sitne buržoazije i umetničkih slojeva koji su se, kako se društvo delilo na kapital i najamni rad, klonili proletarizacije. Počevši od 18. veka i u ranom 19. veku sitnoburžoaski individualizam se neprestano suprotstavljao novostvorenoj buržoaziji i neprestano je gubio. Ali politička i ekonomska slabost bila je praćena ideološkom snagom. Sitnoburžoaski individualizam branio je ono što je bilo najnaprednije u buržoaskoj prošlosti i artikulisao sve ono što je bilo najdespotskije u uslovima proletarijata koji se javljao. On je zastupao celovitog pojedinca pred izvitoperavanjima kapitalističke podele rada. On je dokazivao da nečiji vlastiti rad treba da bude pre izraz njegovog bića nego puko sredstvo za opstanak. Sitnoburžoaski individualizam stalno je pretio da se izlije i poplavi omotač prvobitnog vlasništva koji ga je obavijao i da pojedinca zamisli kao svrhu po sebi.

U 19. veku romantični umetnik je bio najznačajniji simbol pojedinca suprotstavljenog društvu. Pre uspona industrijskog kapitalizma umetnici su zauzimali utvrđeni položaj u okviru jasno određene podele rada. pisci su živeli od „penzija, priloga i sirekura“, kompozitori su bili „dvorski, crkveni ili gradski muzičari“, umetnici su imali svoje zaštitnike.⁷² U tom smislu su proizvodni odnosi umetnika bili slični odnosima ostalih preindustrijskih zanatlija čiji su se prihodi i položaji zasnivali manje na zaradi i potražnji a više na običaju, društvenom prestižu i tradicionalnim

merilima plaćanja i poštovanja majstora.⁷³ Do početka 1800. umetnik je proizvodio za potreba novoiskrsle industrije: materijal za oglašavanje, za popularne časopise, novine, za galerije i komercijalne koncerte. Umetnikova odbrana od proletarizacije počiva u novom naglasku na izvornosti umetnikove ličnosti i jedinstvenosti umetničkog dela. S nastankom romantizma, umetnici izjavljuju da je umetnost manje proizvod određene veštine i discipline a više proizvod umetnikovog unutrašnjeg života. „Kakvo je znanje potrebno umetniku?“ pita se Wordsworth (Vordsvort) 1800; za razliku od „pravnik, lekara, mornara, astronoma ili prirodnjaka“ jedino što on poseduje „kao čovek“ — „jeste osećanje svakodnevnog života“⁷⁴. Vordsvort je govorio u ime umetnika, ali je univerzalnost iskustva samosažaljenja, najdubljih osećanja, ličnih misli i snova nasuprot društvu bilo ono što je izazvalo modernu predstavu o umetniku.

Wordsworth se zagledao u prošlost za prostim i grubim seoskim životom u kome „bitne strasti srca nalaze podesnije tlo“. Ali taj ideal je izgubio svoje temelje sa usponom industrijskog kapitalizma. Tokom čitavog 19. veka romantična tradicija je dočaravala zbirku likova koji su se izdvajali na osnovu sopstvene jedinstvenosti: junak, virtuoz, mistik, svetski putnik, Jevrej-in-lutalica, planinar; sve sami likovi koji stalno prete da iščeznu iz društva.⁷⁵ Zamisao genija takođe potiče iz ovog vremena, kao i zamisao dendija koji od ličnog života stvara umetnost. Ali dendizam, prema Charles Baudelaire (Šarl Bodler), zavisi od ljudi „slobodnih od obaveze da se bave bilo kakvim zanimanjem. Oni nemaju drugi cilj do da zadovoljavaju vlastite želje, da osećaju i misle“⁷⁶. Konačni izraz romantičnog individualizma u umetnosti 20. veka zatočio bi pojedinca u jedno sasvim subjektivno psihološko carstvo, potpuno odvojeno od ostalog društva.

Odbrana subjektivnog individualizma od „nauke“, „industrije“ ili „modernog društva“ nastavlja se tokom celog 19. veka. Njeno obeležje, njen ton, jeste ton pobune; na primer, Thomas Carlyle (Tomas Karlajl) piše 1829: „danas se već i unutrašnje i duhovno rukovodi mašinerijom, a ne samo spoljašnje i fizičko ... ljudi postaju mehanizovani“⁷⁷.

Protiv opšte racionalizacije života romantička tradicija je istakla pogled da su muškarac i žena osećajna bića. Ona je u „prirodi“ (koja je eventualno uključivala i seksualnost) nalazila „riznicu (onih) unutrašnjih stremljenja (koja se) suprotstavljaju porastu mehanizacije, dehumanizacije i opredmećivanja“⁷⁸. Svojim stavljanjem naglaska na emocije, na čednost i detinjstvo, na ljubav i lepotu, romantizam je pobudio jedan svet u kome ljudskim bićima nije više vladala dnevna disciplina proizvođenja. Na ovaj način došlo je do toga da je tradicija, duboko ukorenjena u buržoaskom idealu individualizma, sada zastupala kvalitativno sasvim različit način života.

Socijalistički pokret, koji se javio u 19. veku, bio je usko povezan s ovom tekovinom romantizma, posebno kroz svoje utopističke prvake. Konceptija otuđenja izvučena je iz istog miljea iz kojeg i umetnikovo uverenje da je čovekov proizvod deo njega samog. Marks pobuđuje koncepciju ljudske delatnosti bliske romantičkom pogledu: „Antička koncepcija, u kojoj se čovek uvek javlja (koliko god bila usko nacionalna, religiozna ili politička definicija) kao cilj proizvodnje, izgleda mnogo preteranija od one modernog sveta, u kojoj je proizvodnja cilj čovekov a bogatstvo cilj proizvodnje. U stvari, kada se odstrani uskoburžoaski oblik, šta je drugo bogatstvo ako ne sveopštost potreba, sposobnosti, zadovoljstva, proizvodnih moći itd. pojedinca nastalih u opštoj razmeni?“

S druge strane, socijalizam se u 19. veku razvio držeći se po strani i od romantičke i od utopističke tradicije. Romantizam je predstavljao ideološko tumačenje kapitalističkog društva i kroz čitav 19. vek svrstavao se isto tako lako uz konzervativna i reakcionarna strujanja koliko i uz socijalizam. Socijalisti su prezirali rascep između „pojedinca“ i „društva“, koji je slikao romantizam kao izraz klase u opadanju čija je proizvodna delatnost počela da se gubi. Romantička tradicija je uzdizala „usamljenog pojedinca“ u trenutku kada se društvo neopozivo cepalo na dve klase. I šta-više, verovatno je da bi romantička tradicija individualizma iščezla u tami da uspon kapitalizma nije za nju stvorio novu društvenu osnovu u proleterskoj porodici.

Proletarizacija je stvorila novi oblik porodice u masi ljudi — porodicu „odvojenu“ od sfere robne proizvodnje. U okviru nje nove potrebe su počele da se ocrtavaju. Za one koji su sa statusa sitne buržoazije bili svedeni na proletarijat, čovekov lični identitet nije više mogao da se osmisli kroz rad ili kroz posedovanje: pojedinci sada počinju da razvijaju potrebu ocenjivanja čoveka „na osnovu njega samog“. Proletarizacija je izazvala porast subjektivnosti. Porodica je postala glavna sfera društva u kojoj je pojedinac predstavljao ono najviše — i to je bilo jedino područje koje je proletarijat „posedovao“. U okviru nje počela je da se ocrtava nova sfera društvene delatnosti: lični život. U 19. veku viktorska ideologija porodice kao riznice „ljudskih vrednosti“ sticala se sa tradicijom romantičke pobune. Sam proletarijat je počeo da odvaja buržoaski ideal porodice kao „utopijsko utočište“. Mada se ovaj vid razvitka nije jasno ispoljio do 20. veka, njegovi preduslovi su bili ustanovljeni na ranijim stupnjevima industrijskog kapitalizma.

2. Proleterska porodica

Sa usponom industrijskog kapitalizma plate su zamenile proizvodna sredstva kao ekonomsku osnovu porodice. „Privatna imovina“ je ponovo definisana kod proletarijata, da bi se odno-

sila na predmete potrošnje: hranu, odeću, domaće artikle, a kasnije, za neke, i na kuću. Tradicionalna podela rada u porodici bila je dovedena u pitanje, pošto su se žene i deca pridružili muškarcima u fabrikama. U međuvremenu kapital se akumulirao sužavanjem domaće proizvodnje i pretvaranjem svakog viška u neki novi poduhvat. Buržoaska etika uzdržavanja i lišavanja proširila se i na proletarijat silom materijalnih prilika. Unutrašnji život porodice rukovodio se borbom njenih članova za zadovoljenje nasušnih potreba. Ovo tumačenje potka je politike socijalista i reformatora 19. veka. Mnogi su strepili da pretvaranjem žena i dece u zarađivače industrijski kapitalizam razara porodicu. Cilj „spasavanja“ porodice je u osnovi takvih reformi 19. veka kao što su zaštitno zakonodavstvo i radni zakon za decu. Tokom vremena pojavio se niz privatnih javnih institucija — škola, štednih banaka, osiguravajućih društava, dobrovoljnih agencija — čija je namena bila da posreduju između kapitalističke proizvodnje i fragmentiranog područja ličnog života. Velika tredjunionistička borba, kojom se radnička klasa 19. veka opirala i istovremeno prilagođavala industrijskom kapitalizmu, takođe je trebalo da ustanovi nove temelje za proletersku porodicu. Žene uglavnom nisu bile primane među tredjunioniste, a muškarci tredjunionisti zahtevali su najamninu kojom bi mogla da se izdržava cela porodica.

Kada je u 19. veku socijalistički pokret istakao pitanje porodice, očekivao je da će revolucija u proizvodnji robe istovremeno preobraziti porodicu; rani socijalisti nisu osetili problem porodice kao „poseban“ politički problem. Najvažnija kritika porodice dolazila je iz romantičkih i utopističkih strujanja i od strane feministkinja. Veliki uticaj koji su Marx i Engels izvršili na socijalističku misao 19. veka sastojao se u tome što su oni ukazali na centralno mesto sfere robne proizvodnje (sfere u kojoj je višak vrednosti bio proizvođen i realizovan) za sve oblasti života. To je romantičkoj i utopističkoj kritici dalo teorijsku osnovu koja joj je do tada nedostajala i podstaklo usredsređivanje više na zajedničku političku akciju nego na preobražaj pojedinca. Ali to je isto tako odvodilo od isticanja subjektivnog i ličnog života kojim se odlikovala sitnoburžoaska tradicija. Osveštavajući borbu za opstanak, koja je karakterisala proletersku porodicu 19. veka, Marks i Engels nisu smatrali potrebnim da unesu poseban program za „lični“ život, uključujući tu i ugnjetavanje žena od strane muškaraca u porodici. Umesto toga oni su verovali da će pojedinci kad budu oslobođeni ekonomske eksploatacije srediti svoje privatne živote u skladu sa ranijim idealima domaćinstva i ličnog usavršavanja, neostvarljivih u uslovima industrijskog kapitalizma.

Razvoj kapitalizma uništio je ovu nadu i u velikoj meri „odvojio“ socijalistički pokret od razvitka porodice i ličnog života proletarijata. Svođenje ekonomski „nezavisne“ porodice na

radnika u kući i radnika u fabrici bio je deo procesa koji je vodio uveliko proširenoj produktivnosti rada. Pred rastućim radničkim pokretom evropski i američki kapitalisti počeli su da udovoljavaju izvesnim zahtevima tredjunionista, odvrćajući time radničku klasu od napada na kapitalističku proizvodnju.

Oko sredine 19. veka buržoaski ekonomisti u Engleskoj i Americi, počeli su da dokazuju da bi povećanje slobodnog vremena radnika, povezano sa porastom plata doprinelo kapitalu na taj način što bi uveliko proširilo domaće tržište potrošačke robe. Ovaj razlog je prihvatio i radnički pokret. Godine 1863. je, na primer, jedan američki radnički zastupnik, Ira Steward (Ira Stjuart), pozvao na „smanjenje broja radnih časova, na porast plata“ što bi, jedno s drugim, podstaklo radnike da se kroz njihovu novostečenu dokolicu udruže u kupovini luksuzne robe, koja je do tada bila pristupačna samo bogatašima.⁸⁰ U drugoj polovini 19. veka javlja se u Engleskoj velika industrija domaće robe: odeće, hrane, nameštaja, artikala za domaćinstvo.⁸¹ Do kraja veka buržoaski zastupnici su izjavljivali da radnici postaju „kapitalisti“, budući da je štedljiva porodica mogla uz malo sreće da u nekim slučajevima stekne sopstvenu kuću. Uz to, buržoazija je podsticala uverenje da ljudski smisao može da se nađe upravo u sferi potrošnje.

U isto vreme žene i deca gube istaknuto mesto koje su zauzimali u ranom proletarijatu. Dečji rad se postepeno ukida, a žene se pretvaraju u marginalnu radnu snagu u odnosu na kapitalističku proizvodnju, sa njihovom prvenstvenom odanošću domu. Domaćice su se javile zajedno sa proleterkama — dva tipa radnica svojstvena za razvijeno kapitalističko društvo. Njihove dužnosti su prevazilazile materijalni rad za porodicu kako bi uključile odgovornost za „ljudske vrednosti“ koje je, kako se smatralo, porodica valjalo da sačuva: ljubav, ličnu sreću, domaću vernost. Naprotiv, podrazumevalo se da je osnovna obaveza muža iz radničke klase zarađivanje, bez obzira da li je žena radila ili nije. Rascep u društvu na „lična osećanja“ i na „ekonomsku proizvodnju“ integrisao se sa seksualnom podelom rada. Žene su bile poistovećene sa osećajnim životom, muškarci sa borbom za opstanak. Pod ovim uslovima javlja se nova vrsta porodice, koja je sebe shvatala u smislu da deluje u vidljivoj slobodi prema proizvodnji i koja je stavljala težište na lične odnose svojih članova. Kod proletarijata je počela da se razvija posebna sfera ličnog života. Ovaj razvoj se najjasnije može sagledati u SAD 20. veka.

3. Lični život i subjektivnost u SAD u 20. veku

Sa razvitkom kapitalizma proizvodne funkcije koje je obavljala porodica postepeno su se socijalizovale.⁸² Porodica je izgubila svoj suštinski identitet u smislu proizvodne jedinice zasno-

vane na privatnoj imovini. Materijalna proizvodnja unutar porodice — rad domaćica i majki — bio je potcenjivan, jer se više nije smatrao sastavnim delom robne proizvodnje. Ekspanzija obrazovanja i blagostanja, socijalnog rada, bolnica, staračkih domova i ostalih „javnih“ institucija nastavila je da nagrizi proizvodne funkcije porodice. Ali istovremeno je porodica stekla nove funkcije na području ličnog života — kao prvenstvena institucija u kojoj se tragalo za ličnom srećom, ljubavlju i samousavršavanjem. Odražavajući „odvajanje“ porodice od robne proizvodnje, ovo traganje se shvatalo kao „lična“ stvar koja ima malo veze sa kapitalističkom organizacijom društva.

Razvitak ove vrste ličnog života kod mnoštva ljudi bio je prateća okolnost nastajanja radničke klase u kapitalističkom društvu. Seljaci i drugi prekapitalistički radnici rukovodili su se istim društvenim odnosima „unutar“ i „izvan“ rada; proleter je, naprotiv, van posla bio „slobodan“ čovek ili žena. Čepajući društvo na „rad“ i „život“, proletarizacija je uslovala da muškarcima i ženama traže u sebi, van podele rada, smisao i svrhu. Introspekcija se pojačala i produbila jer su ljudi nalazili jedino u sebi koherentnost, doslednost i jedinstvenost sposobne da izgleda lome društvenog života. Romantičko isticanje posebne vrednosti pojedinca počelo je da se stiče sa novostvorenim uslovima proleterskog života, i novi oblik ličnog identiteta počinje da se razvija među muškarcima i ženama, koji se više nisu određivali prema svom zaposlenju. Proletarizacija je izazvala nove potrebe — za poverenjem, prisnošću i samosaznanjem — koje su povećale značaj pripisan ličnim odnosima u porodici. Organizacija proizvodnje otuđenog rada podstakla je stvaranje posebne sfere života u kojoj su lični odnosi traženi zbog njih samih.

Ali stvaranje posebne sfere ličnog života bilo je takođe uobličeno specifičnim problemima kapitalističke klase u ranom 20. veku. Širenje proletarizacije zajedno sa dubokim ekonomskim krizama uslovalo je veći radni nemir i klasne sukobe, kao i uspon socijalističkog pokreta. Počev od ranog 20. veka izvesna manjina američkih kapitalista videla je mogućnost integrisanja rada u okviru kapitalističkog opšteg dogovora kroz podizanje potrošačke moći proletarijata. Pored toga što bi proširila tržište potrošnih dobara, takva strategija bi odvrtila radničku klasu od socijalizma i od neposrednog napada na kapitalistički sistem proizvodnje. Edward Filene, vlasnik robne kuće u Bostonu, nagovarao je svoje drugove kapitaliste da priznaju unije i povećaju plate kao način širenja „industrijske demokratije“ i „ekonomske slobode“ na radničku klasu. „Industrijska demokratija o kojoj govorimo“ — objašnjavao je on — „nema ničeg zajedničkog sa kubanskom politikom klasne revolucije“. Umesto toga on je isticao da radnici treba da budu slobodni da bi „oplemenjivali sebe“ u „školi slobode“, koju je ustanovilo moderno tržište. „Moderni radnici su stekli svoje potrošačke navike ... u školi

iznuravanja“, ali masovna proizvodnja je preobražavala potrošačko tržište u „civilizatorski“ doživljaj za radničku klasu.⁸³ Naglasak na potrošnji bilo je značajno sredstvo pomoću koga je novoproletarizovana i još uvek nesigurna industrijska radnička klasa bila prilagodavana usponu korporativnog kapitalizma, i pomoću koje je silan priliv imigranata poznog 19. i ranog 20. veka bio integrisan sa industrijskom radničkom klasom.

Neverovatan napredak u produktivnosti rada postignut tokom 19. veka, zajedno sa rastućom američkom nadmoći na svetskom tržištu, omogućili su kapitalistima da slede ovaj tok. Do 1920. mnoga preduzeća su se priklonila umerenom zahtevu za skraćanjem radnog vremena. Ovaj zahtev, možda najistrajniji zahtev tredjunionista 19. veka, bio je nužan prethodni rekvizit za ustanovljenje ličnog života proletarijata; on je otrgao vreme za življenje od neposrednih zahteva kapitala. U 19. veku socijalisti su isticali potrebu za osmočasovnim radnim danom, pošto bi to oslobodilo radničku klasu za vlastito obrazovanje i političku aktivnost. Ali sa opadanjem američkog socijalizma posle prvog svetskog rata, ovo pitanje je bilo potisnuto. Oko 1930. godine osmočasovni radni dan i četrdesetčasovna radna nedelja postali su standard u industriji masovne proizvodnje. Radno vreme se utvrdilo u ovim okvirima od tada pa do danas, uprkos tehnološkom progresu koji je sledio. Kapitalistička klasa je proširila „vreme dokonosti“ i na proletarijat, ali samo u granicama koje je ustanovila potreba kapitalista da održe kontrolu nad radnom snagom. Kapitalistička klasa je podigla i nadnice u skladu sa svojim opštim interesima. Monopolistička kontrola tržišta omogućila je kapitalistima da se „naplate“ za porast nadnica istovremenim podizanjem cena. Počev od 1930. državni programi koji su obuhvatali društveno staranje i osiguranje nezaposlenih finansirali su minimum potrošnje među celom radničkom klasom naplaćujući porez od njenih bolje plaćenih sektora. Osim ovih mera korporativni kapitalizam je organizovao nasilnu prodaju i uposlio novi medijum radija i televizije da bi proneo etiku konzumerizma do najdaljeg doma.

Porodica, sada već ne robno-proizvodna jedinica, stekla je novi značaj — kao tržište za industrijsku robu. Masovna proizvodnja prinudila je kapitalističku klasu da gaji i širi ovo tržište, upravo kao što ju je primorala da se obazre preko granice za novim tržištima. To je imalo za posledicu da je američkim domaćim i ličnim životom 20. veka zavladao etika zadovoljstva i samozadovoljstva, ranije nepoznata radničkoj klasi. Radni ljudi danas vide u potrošnji pre cilj po sebi nego sastavni deo proizvodnje i prevashodni koren i društvenog i ličnog identiteta (tj. „statusa“). Ovo se simbolizuje u srednjoj klasi kao „životni stil“, reč namenjena da odbrani nečije prerogative, ne vodeći računa o zahtevima „društva“.

Porast „masovne potrošnje“ je jako proširio domet „ličnog“ iskustva, pristupačnog muškarcima i ženama, zadržavajući ga pri tom u granicama apstraktnog i pasivnog oblika: sticanje i potrošnja dobara. Ukus, senzibilitet i težnja za subjektivnim doživljajem — tokom istorije rezervisani za neradne klase i umetnike — bili su uopšteni među stanovništvom u predodređene i standardizovane oblike putem oglašavanja i drugih sredstava. To se ogleda u modernim robnim kućama u kojima se bogatstvo, kultura i blago ranije vladajućih klasa sada javlja u vidu jeftinog nakita, mode i domaćih potreština. S jedne strane nastupila je duboka demokratizacija ideje da je dobro živeti dobro, prijatno kupovati i uživati plodove sopstvenog rada. S druge strane, „mas-potrošnja“ u kontekstu kapitalizma je značila rutinizovanje iskustva i produbljavanje podvojenosti kod samog proletarijata. Veliko materijalno lišavanje koje je još uvek obeležje života većine Amerikanaca — gorka nejednakost u načinu stanovanja, ishrani, prevozu, zdravstvenoj nezi itd. — dobila je dodatna emocionalna značenja. „Siroti“ se osećaju lično neprikladni i postideeni, dok obrazovaniji i bolje plaćeni sektori radničke klase imaju osećaj krivice prema „zlosrećnima“.

U razvijenom kapitalističkom društvu porast lične potrošnje usko je povezan sa smanjenjem vrednosti rada. Slično porastu masovne potrošnje, misao da je rad bezvredan proističe iz njegove suviše razvijene produktivnosti. Razvijena proizvodnja osnovnih dobara, na primer, hrane, odeće i domaćih potreba, bez produženja radnog vremena utrošenog na takvu proizvodnju nastupila je u zemljoradni posle građanskog rata i u manufakturi tokom 1920.⁸⁵ Posledica je bila da se sfera proizvodnje osnovnih dobara smanjila u odnosu na ostale sfere proizvodnje. Da bi se suprotstavio posledicama ove tendencije — posebno rastućoj nezaposlenosti — i da bi se održala ravan u „nestašici“ potrošačke robe, korporativni kapitalizam je izazvao inflaciju, gubitak, planiranu stagnaciju i smanjenu upotrebu postojećeg proizvodnog kapaciteta. To je silno razvilo „neproizvodne“ delatnosti kao što su oglašavanje i finansije i koristilo se državom za novčano pomaganje proizvodnje nekorisne ili štetne robe kao što je oružje. Veliki broj radnih čaosova u kapitalističkom društvu se koristi na aktivnosti čija je svrha pre produžavanje kapitalističkih proizvodnih odnosa nego proizvodnja osnovnih dobara. Ova rastuća iracionalnost kapitalističke proizvodnje je zaklonila položaj proizvodnje u našem društvu.

U 19. veku svaka žrtva za mašineriju kapitalističke akumulacije pravdala se „materijalnom nužnošću“, pogonskom silom celokupne prethodne ljudske istorije. Slično, socijalisti su branili svoju revoluciju u odrednicama preuzimanja proizvodne sposobnosti onako kako je ona bila razvijena u kapitalizmu. Ali u 20. veku središte se više ne drži. Većina ljudi ne vidi nikakav smisao ili vrednost u svom radu. Uz to, marginalna zaposlenost ili ne-

zaposlenost svojstvena je za veće grupe američkog društva — omadinu, domaćice, hipike, crni lumpenproletarijat. U ovim grupama, koje su po sebi marginalne u odnosu na sferu robne proizvodnje, ponikla je misao da je proizvodnja po sebi marginalna u odnosu na društveni život.

Ova tendencije je ojačala i u sferi robne proizvodnje. Dok su u 19. veku kapitalistička klasa i njeni predstavnici neposredno nadgledali radni proces, u modernoj korporaciji kapitalisti su često fizički odsutni. Umesto toga radnim procesom upravljaju neutralni naučni zakoni kao što su: centralizacija, efikasnost, tehnološki imperativi itd. Ova pojava odražava povećanu racionalizaciju radnog procesa i snaži tendenciju da se moderno društvo shvati u odrednicama vladavine anonimnih, bezličnih sila nad pojedincem. Proletarijat se suočava pre sa apstraktnim, naučnim zakonima i „bezbroynim, posrednim ugnjetačima“⁸⁶ nego što se sukobljava sa kapitalističkom klasom.

Kombinacija rasipanja, nedovoljne zaposlenosti i racionalizacije gotovo da je razorila čovekovo shvatanje njegovog udela u integrisanom sistemu društvene proizvodnje. Ona je osnažila tendenciju da se smisao traži u ličnom životu, u sasvim subjektivnim odrednicama. Izdvajanje velikog dela savremenog života iz sfere proizvodnje nasušnih potreba daje joj „apstraktno“ obeležje. I „društvo“ i lični život se doživljavaju kao bezoblični, lišeni zajedničke srži, u neobjašnjivom rastrojstvu.

Nepostojana priroda razvijene kapitalističke proizvodnje izložila je lični život u suženim kapitalističkim oblicima. Kako su mogućnosti za investiranje kapitala u okviru sfere proizvodnje osnovnih dobara opadale kapital se proširio i na sferu ličnog života. Čitave nove industrije — „servisi“ — razvile su se na ovaj način.⁸⁷ Primeri obuhvataju sredstva javnog informisanja i druge oblike kulture, putovanja, sport, terapiju, zdravstvo i komercijalne religije. Pošto proizvodnja više ne integriše društveni život, kapitalistička klasa je posegla za novim sredstvima društvene solidarnosti. Posebno je obrazovnom sistemu pripisana funkcija poučavanja ljudi da se „nose“ jedni s drugima.⁸⁸ Povećana uloga umnog rada u procesu proizvodnje pobudila je izmišljanje novih veština kao što su: „imaginacija“ i „senzitivnost“, što, za uzvrat, utiče na lični život.

I naglasak na veštini prodavanja, sastvani deo porasta masovne proizvodnje, i naglasak na uslužnim preduzećima, na postavljeni „rad s ljudima“ podstaklo je interesovanje za psihologiju i nove oblike senzitivnosti. Pronicanju u unutrašnji život drugih, stečenom uglavnom kroz svest o samom sebi poučeni su veliki sektori radničke klase; to je postalo proizvodna veština neophodna za kapitalistički razvoj. Na isti način radničkoj klasi i sitnoj buržoaziji bila je usađivana misao da treba da se oslobode „sebičnog individualizma“ povezanog sa laissez-faire kapitalizma u korist kooperacije, socijalnosti i trpeljivosti.⁸⁹ Ali „koopera-

cija“ i „socijabilnost“ su nametnute preko autoritarnih institucija kao što su javne škole koje imaju odgovornost, i moć, da ubede ljude da se „nose“ jedni s drugima.

Isto tako je razvijena tehnološka priroda moderne proizvodnje izazvala potrebu za radnicima sa darom samoizražavanja, samostalnosti i kreativnosti. Ali obrazovni sistem je pre zaodenuo ove veštine u jednu ideologiju ličnog razvijanja nego što ih je predstavio kao veštine potrebne za proizvodnju. To je imalo za posledicu da su muškarci i žene (ali posebno muškarci) bili dovedeni u nedoumicu u pogledu svoje jedinstvenosti i podstaknuti da sebe tumače u odrednicama himera kao što su „bistrina“ i „nadarenost“, koje su, po opštoj pretpostavci, urođene izvesnim pojedincima. U stvari, „bistrina“ i „darovitost“ su razvijani kao sastavni deo mentalnog rada. I pored toga, težnja za samoizražajem kao i ona za „kooperacijom“, stalno preti da prevaziđe specifični oblik koji ima u kapitalističkoj proizvodnji. Dok su ove težnje jače izražene u visokoobrazovanim sektorima radne snage, ideologija koja predstavlja njihovu osnovu zahvatala je sve sektore.

Stvorena je vrlo raznovrsna kolektivna svest. Lično doživljena kao pojedinačna i jedinstvena, ona je istovremeno sastavni deo razvoja kapitalističkog društva i njim uobličena. Nemarksiistički mislioci su oduvek tumačili ovaj razvoj ideološki, apstrahujući bilo pol lične usamljenosti bilo pol društvene kontrole. Njihove teorije 20. veka slikaju ili „mas-društvo“, „ka drugom okrenutog čoveka“, „ljude bez svojstava“, „čoveka od organizacije“, „konformizam“, „uspon masa“ ili krajnju suprotnost „egzistencijalnog čoveka“, „iracionalnog čoveka“, „psihološkog čoveka“, „postindustrijskog čoveka“ ili čoveka „post-nestašice“, čoveka za koga su pakao — drugi ljudi. U stvari, razvijeni kapitalizam masovno proizvodi specifične oblike ličnog života i individualnosti, što istovremeno i snaži i ugrožava kapitalističku hegemoniju.

Sve više odsečena od proizvodnje, savremena porodica preti da postane vrlo subjektivnosti, lišeno svakog društvenog značenja. U njoj se razvio svet neizmerne psihološke složenosti kao protivteža neverovatnom stepenu racionalizacije i bezličnosti ostvarene putem kapitala u sferi robne proizvodnje. Vrednosti individualizma, koje su nicali tokom vekova buržoaskog razvoja — svest o sebi, usavršavanje, samostalnost — stekle su novi oblik usled nezasićenosti ličnog života u razvijenom kapitalističkom društvu. Unutrašnjim životom porodice vlada težnja za ličnim usavršavanjem za koje, izgleda, ne postoje pravila⁹⁰. Ova težnja većinom ide na štetu žena.

Već u poznom 19. veku američke žene su bile prožete osećanjem vlastite umanjene uloge i statusa u poređenju sa onima koje su imale njihove majke i staramajke,⁹¹ tih žena koje su radile u proizvodnoj zajednici porodice, određenoj privarnom imo-

viomom. U pismu upućenom Jane Adams (Džejn Adams) na početku 20. veka, Charlotte Gilman opisuje ono osećanje udate žene da živi život iz druge ruke, da prima život u prevodu, da se oseća nespremna i uplašena „pred iskustvom“.⁹² Do 1970. ovaj strah se pretvorio u beznadežno osećanje lišavanja. Meredith Tex opisuje „čistilište privatnog vremena i prostora“ jedne domaćice: „kada sam sama sa sobom, nisam ništa. Znam da postojim jedino kad sam potrebna nekome ko je stvaran, mužu i deci. Moj muž izlazi u pravi svet . . . Ja ostajem u nestvarnom svetu ove kuće, idući za poslovima koje većinom sama izmišljam i do kojih nikome nije stalo do mene same . . . Čini mi se da sam uvučena u neki misteriozni proces“⁹³.

Upravo kao što je uspon industrije u 18. i 19. veku odvojio ženu od muškarca i dao novi smisao muškoj premoći, tako je porast masovnog obrazovanja stvorio savremeni oblik mladosti i zrelosti. Ovaj „jaz među generacijama“ je posledica zaostajanja porodice za vladajućim tokovima kulture i promena proizvodne veštine koju deca uče tokom školovanja i preko medija. Roditelji sada svojoj deci izgledaju „glupi“ i „nazadni“, predstavljajući, što je tačno, raniji stupanj kapitalističkog razvoja. Od početka 20. veka porodica počinje mladom svetu da izgleda kao zatvor, odsečena od stvarnosti⁹⁴. U isto vreme u vidu „javnog mnenja“ imperativi kapitalističke proizvodnje su bili obnovljeni u porodici, posebno kroz „očekivanja“ kojima roditelji nateruju sebe i svoju decu u stanje poslušnosti.⁹⁵ Očevi, slično učiteljima ili policajcima, kao da zastupaju sav buržoaski poredak i tako se rascep između javnog i privatnog ponavlja u porodici. Kao u „spoljnom svetu“, ljudi osećaju da nisu priznati za ono što jesu, niti vrednovani kao što zaslužuju.

Služeći kao pribežište, lični život je takođe postao depersonalizovan, subjektivni odnosi teže da postanu neobavezni, bezlični i mehanički određeni. Introspekcija je obećavala da će raskriliti nove svetove muškarcima i ženama, ali unutrašnji život sve više i više odjekuje glasovima drugih, imperativima društvene proizvodnje. To je neizbežno, jer je ekspanzija unutrašnjeg i ličnog života sastavni deo kapitalističke ekspanzije u modernoj epohi, kao što je to i rasprostiranje kapitalizma širom sveta.

Ali ovaj proces je isto tako uobličio i revolucionarne mogućnosti našeg vremena. U prethodnim vekovima samo je malo pojedinaca bilo slavljeno zbog svojih izuzetnih duhovnih osobina ili prirode; masa muškaraca i žena je bila sravnjena do približne jednoobraznosti u opštoj borbi za opstanak. Razvijeno kapitalističko društvo odlikuje se time što je naglasak na individualnom razvoju i jedinstvenosti postao težnja svojstvena celokupnom društvu.

Buržoazija je izvela revoluciju u korist specifičnog oblika imovine — privatne, koju je već posedovala. Ali jedina „imovina“ koju proletarijat poseduje nalazi se u njemu samom; naš

unutrašnji život i društvene sposobnosti, naši snovi, želje, strepnje, osećaj nas samih kao međusobno vezanih bića. Odražavajući „razdvajanje“ ličnog života od proizvodnje, ova nova ideja se javlja na masovnom nivou ideja ljudskih odnosa i ljudskih bića kao svrhe po sebi.

Ova ideja, u smislu u kome preovlađuje, ideološka je. Ona prikazuje ljude kao svrhu po sebi samo dotle dok su oni apstrahovani iz radnog procesa. Ova ideja cveta u svetu moderne umetnosti, psihologije i raznih zajednica kao i kod nekih autora utopija, kao što je, na primer, Norman O. Brawn (Norman O. Braun), koji zamišlja društvo koje će sasvim prerasti sferu nužnosti. Ali sami po sebi oni ne mogu da opreme osnovu za društveni preobražaj, budući da bi novo društvo — bilo ono socijalističko, komunističko ili anarhističko — bilo nužno zasnovano na novoj podeli rada i novom obliku proizvodnje.

Ali ove ideje takođe izražavaju ono što je ostvarivo; mogućnost društva u kome je proizvodnja osnovnih proizvoda manje važan deo društvenog života i kome su svrha i karakter rada određeni potrebama pojedinačnih članova društva. Razumljivo je da će porodica, u kojoj su se do sada zbivali svi najuniverzalniji i najpodsticajniji materijalni društveni procesi, isto tako ispoljiti ograničenu sposobnost kapitalizma da podredi ljudske potrebe vlastitom ispraznom bogaćenju. Poslednji i najdemokratskiji oblik jedne stare nade može se razabrati u često napaćenim odnosima ličnog života; da čovečnost može da preraste život kojim vladaju proizvodni odnosi. U različitim vidovima ova nada je davala oblik radikalnim i revolucionarnim pokretima od 19. veka naovamo.

(*Capitalism, the Family, and Personal Life*, „Socialist Revolution“, 13—14, jan. — apr. 1973.)
Prevela Milica Mint

NAPOMENE

1. Kate Millet, *SEXUAL POLITICS* (Kejt Milet, *Politika seksa*) New York 1970, st. 24.
2. Ibid., str. 34; druga novija istraživačka dela koja su predskazivala pojavu ženskog pokreta uključivala bi: Simone de Beauvoir *THE SECOND SEX* (Simon de Bovoar, *Drugi seks*), New York 1952; Betty Friedan, *THE FEMININE MYSTIQUE* (Beti Friden, „Tajna ženstva“) New York 1963. i Juliet Mitchell *WOMEN: THE LONGEST REVOLUTION* (Džulijet Mičel; *Žena: najduža revolucija*) New Left Review 40, 1966.
3. Juliet Mitchell, *WOMENS ESTATE* (Džulijet Mičel, *Žensko dobro*), New York 1971, str. 83.
4. Shulamith Firestone, *THE DIALECTIC OF SEX* (Šulamit Fajerton *Dijalektika seksa*), New York 1970, str. 149.
5. Ibid., str. 36, 42.
6. Ibid., str. 99.
7. Ibid., str. 84.
8. Ibid., str. 87, 90.
9. Ibid., str. 148.

10. Ibid., str. 148

11. Ibid., str. 156.

12. Ibid., str. 167, 172.

13. Ibid., str. 92.

14. U raspravi o *Najdužoj revoluciji* Mitchell je pisala da su uloge koje obavlja žena u porodici — seksualnost, reprodukcija i socijalizacija — sve odreda „uloge koje čovek deli sa ostalim sisarima. To potvrđuje stav Simone de Beauvoir da su žene upućene na vrstu, dok je muškarci — kroz rad — prevazilaze“ — *New Left Review*, 41, str. 82.

15. Pod „porodicom“ podrazumevam svako okupljanje roditelja i ostalih rodaka, zajedno sa decom, koje ovaploćuje seksualnu podelu rada, i koje se izdvaja kao jedinica putem zakonskih, ekonomskih i seksualnih prava i zabrana. Dok takva jedinica varira beskraino u obliku, konstituciji i odnosu prema ostalim društvenim institucijama, ona je istovremeno manje-više univerzalna u ljudskom društvu (mada ne i među svim slojevima datog društva). Najbolji prilaz koji poznajem u koncepciji porodice kao antropološkog (tj. univerzalnog) entiteta je kod Claude Levi-Straussa, *THE FAMILY* (Klod Levi-Stros, *Porodica*); kod Arlene i Jerome Skolnick, *FAMILY IN TRANSITION* (Arlene i Džerom Skolnik, „Prelazna porodica“), Boston, 1971.

16. Claude Levi-Strauss je to ovako opisao: „Susret među Bororoima centralnog Brazila; čovek star oko 30 godina; nečist, slabo uhranjen i izdvojen. Na pitanje da li je čovek ozbiljno bolestan, odgovor domorodaca je bio sličan potresu: šta sa njim nije u redu? — baš ništa, on je samo običan gubavac. (Budući da) samo status oženjenog dopušta čoveku da se koristi plodovima ženskog rada, uključujući bištenje, bojenje tela i perušanje, kao i ishranu povrćem i kuvanom hranom, gubavac je doista samo upola čovek (THE FAMILY, str. 57).

17. Verovatno najpotpuniji izraz ovog pogleda dala je Simon de Beauvoir, *THE SECOND SEX* (Simon de Bovoar *Drugi seks*).

18. H. R. Hays, *THE DANGEROUS SEX: THE MYTH OF FEMINE EVIL* (H. R. Hejs, *Opasni pol; mit ženskog zla*), New York 1972, daje istorijski pregled muške premoći koja ukazuje ne samo na njenu istrajnost već i na ponovno javljanje istih tema. Gotovo, ali ne potpuno, univerzalno, žene su opisivane kao prljave, lošeg zadaha, nezdrave, neproduhovljene, podsticane čulnošću i nagonskim potrebama, slabe, nerazumne i, uglavnom, pod vlašću životinjskih potreba. Rani mitovi, kao što su oni o Evi i Pandori, takođe povezuju ženu i sa seksualnošću i sa neophodnošću rada.

19. Philippe Ariès, *CENTURIES OF CHILDHOOD: A SOCIAL HISTORY OF FAMILY LIFE* (Filip Arijes) *Vekovi detinjstva: socijalna istorija porodičnog života*, New York 1962.

20. Karl Marx, „*Neue Rhenische Zeitung*“ od 15. decembra 1848, navedeno kod G.H. George, *THE MAKING OF THE ENGLISH BOURGEOISIE 1500—1750*. (G. H. Džordž, *Stvaranje engleske buržoazije 1500—1750*), Science and Society“, zima 1971, str. 385.

21. Christopher Hill, *CENTURY OF REVOLUTION 1603—1714*. (Kristofer Hil, *Vek revolucije, 1603—1714*), New York 1961, str. 253.

22. Frederick Heer: *THE MEDIEVAL WORLD* (Frederik Hir, *Srednjovekovni svet*), New York 1962, str. 165 do 88. Dvorska ljubav je odražavala odvajanje koje je katolička crkva nametnula između svete i svetovne ljubavi. Sveta ljubav, slična dvorskoj, postojala je van porodice i van područja materijalne proizvodnje. Ni sveta, ni dvorska ljubav nije trebalo da se ostvare. Slično, i viteška žudnja za samopotvrđivanjem podražava manastirski stupanj duhovnog razvoja, naglasak na mađiji paralela je katoličkog obreda, ljubav dame paralela obožavanja Marije, a krštenje je sekularizovano u preporod viteza. Hir ističe da dvorjanska ljubav anticipira dugu tradiciju „samootkrivanja, koja dostiže vrhunac u psihoanalizi“.

23. Barrington Moore Jr. *SOCIAL ORIGINS OF DICTATORSHIP AND DEMOCRACY* (Berington Mur, Jr., *Društveni koreni diktature i demokratije*), Boston 1966, str. 12.

24. Christopher Hill, SOCIETY AND PURITANISM IN PRE-REVOLUTIONARY ENGLAND (Kristofer Hil, *Društvo i puritanizam u pred-revolucionarnoj Engleskoj*), New York 1967, str. 449; Marc Bloch, FEUDAL SOCIETY (Mark Bloh, *Feudalno društvo*), Chicago 1968, str. 123—44.
25. Hill, SOCIETY AND PURITANISM (Hil, *Društvo i puritanizam*), str. 449—453. Samo je pater-familias smeo da nosi šešir u vlastitoj kući. Hill ističe da odgovornost pater-familiasa za domaćinstvo pomaže pater-nalizam koji je postao tako mučan u bezličnoj postavci razvijenog kapitalizma.
26. Navedeno kod Sheldona Volina, u POLITICS AND VISION (Šeldon Volen, *Politika i vizija*), Boston 1960, str. 298.
27. John Locke, TREATISE OF CIVIL GOVERNMENT (Džon Lok, *Rasprava o građanskoj upravi*), New York 1937, str. 18—19.
28. Lawrence Stone, THE CRISIS OF THE ARISTOCRACY, 1558—1641. (Lorens Ston, *Kriza plemstva; 1558—1641*), New York 1967, str. 298—301.
29. Na isti način je puritanizam isticao ekonomski „nezavisnog“ pojedince (tj. porodicu) koji je držao do svog sopstvenog u zajednici, ali je napadao „neprirodan“ duh sticanja povezan sa širenjem trgovine.
30. Hill, SOCIETY AND PURITANISM, str. 449.
31. U Evropi u to vreme katolička crkva počinje da priznaje mogućnost dodeljivanja titule „sveta“ pojedincima za vršenje zvanja van sveštenstva. Crkva je počela da podstiče profana lica u delatnostima kao što je obražovanje, ranije monopol sveštenstva. Ariès, str. 357.
32. Shakespeare (Šekspir) je autor komada koji zastupaju ranoburžoaske ideale ljubavi, braka i individualne slobode na osnovu njihove „prirodnosti“, tj. van konvencije. U *Kralju Liru* ustanovljena lojalnost društvenog poretka stavljena je nasuprot individualizma kćerki, koje žele da raskinu sa tradicijom i žive vlastitim životom. Krajnje egoistična ličnost u *Liru* je Edmond, koji je vanbračni sin, čedo „prirode“ ili u najmanjoj meri deo društva. Hill, op. cit. str. 462—63.
33. Lionel Trilling, SINCERITY AND AUTHENTICITY (Lajonel Triling, *Iskrenost i autentičnost*), Cambridge 1972, str. 25; Hill, CENTURY OF REVOLUTION (*Vek revolucije*) str. 253.
34. Simone de Beauvoir, THE COMING OF AGE (Simon de Bo-voar, *Starenje*) New York 1972, str. 178—79.
35. Mary Beard, WOMAN AS FORCE IN HISTORY (Meri Berd, *Žena kao pokretač u istoriji*), New York 1946, 1971, str. 234.
36. Navedeno kod M. M. Knappen, TUDOR PURITANISM (M. M. Knapen, *Tjutorski puritanizam*), Chicago 1939, 1970, str. 454.
37. Keith Thomas, WOMEN AND THE CIVIL WAR SECTS (Kejt Tomas, *Žene i sekte u građanskom ratu*) kod Trevor Aston, CRISIS IN EUROPE 1560—1660 (Trevor Aston, *Krize u Evropi 1560—1660*), New York, 1967. Episkopski dokumenti iz tog razdoblja opisuju sekte kao „pretežno ženske“, „najluđe ženske“ itd.
38. George, str. 407—408. U stvari, to nije postala zvanična činjenica do sredine 18. veka.
39. C. B. Macpherson, THE POLITICAL THEORY OF POSSESSIVE INDIVIDUALISM (C.B. Makferson, *Politička teorija vlasničkog individualizma*), London 1967, str. 149.
40. Paul Montoux, THE INDUSTRIAL REVOLUTION IN THE 18-th CENTURY (Pol Manto, „*Industrijska revolucija u 18. veku*“), New York 1961, str. 59—68; Maurice Dobb, STUDIES IN THE DEVELOPMENT OF CAPITALISM (Moris Dob, *Studija o razviku kapitalizma*), New York 1968, str. 59—68.
41. E. P. Thompson, THE MAKING OF THE ENGLISH WORKING CLASS (E. P. Tompson, *Nastajanje engleske radničke klase*), New York 1963, str. 306—307.
42. Neil Smelser, SOCIAL CHANGE IN THE INDUSTRIAL REVOLUTION (Nejl Smelzer, *Društvena promena u industrijskoj revoluciji*), Chicago 1965.
43. Thompson, op. cit., str. 356, 368—369.
44. Andrew Ure, PHILOSOPHY OF MANUFACTURES (Endrju Jur, *Filozofija manufakture*) 1835, navedeno kod Thompsona, str. 360.
45. Pod „društvom“ Rousseau (Ruso) podrazumeva pre trgovinu i gradski život nego industrijalizaciju koja se tada zbivala u Engleskoj. Ipak, opšti smer kretanja francuskog i engleskog društva je sličan.
46. EMILE (*Emil*) London 1966, str. 401. Eva Figes, PATRIARCHAL ATTITUDES (Eva Fidžis, *Patrijarhalni stavovi*), New York, 1970, ističe Rousseauovu važnost.
47. SOCIAL CONTRACT (*Društveni ugovor*), New York 1971, str. 8. Locke deli ovu misao. Obojica su je primenjivali da bi pobili odbranu monarhijskih prava, zasnovanih na očinskom autoritetu u porodici, kao što je ona Filmer i Jean Bodin (Filmer i Džin Boden). Locke, AN ESSAY CONCERNING THE TRUE ORIGINAL EXTENT AND END OF CIVIL GOVERNMENT (*Ogled koji se bavi pravim poreklom dometa i cilja građanske vlasti*, deo 6. „O očinskoj vlasti“).
48. Mada se Rousseau spremno osvrće na podelu rada među polovima zasnovanu na nadničarskom radu: „Ženo, poštuju svog gospodara, on je taj koji radi za tebe, on je taj koji te hlebom hrani, on je taj!“, EMILE, str. 401.
49. Ernst Cassirer, THE QUESTION OF JEAN-JACQUES ROUSSEAU (Ernest Kasirer, *Pitanja Žak-Žak Rusoa*), Bloomington, Ind., 1967.
50. E. P. Thompson, TIME, WORK-DISCIPLINE AND INDUSTRIAL CAPITALISM (E. P. Tompson, *Vreme, radna disciplina i industrijski kapitalizam*), „Past and Present“, 38.
51. Wolin, str. 316, 324, 333, 341. Izraz „jedino iz spoljašnjosti“ je Wolinov, op. cit., str. 340. Ostalo iz Benthamu.
52. Trilling, op. cit., str. 39—41. Ističe da je upravo vizija „dobrog života“ postojala u 19. veku; to je bio ideal isključivo povezan sa aristokracijom. Materijalno preobilje i spremnost za prepuštanje zadovoljstvu nisu bili deo buržoaskog pogleda na svet u 19. veku.
53. Ernest Jones, THE LIFE AND WORK OF SIGMUND FREUD (Ernst Džons, *Život i delo Sigmunda Frajda*), New York 1953, tom I, str. 190.
54. Coventry Patmore, THE ANGEL IN THE HOUSE (Koventri Patmor, *Andeo u kući*), navedeno kod Waltera Houghtona, THE VICTORIAN FRAME OF MIND (Volter Houghton, *Viktorijanska narav*), New Haven 1957, str. 345.
55. John Ruskin, OF QUEENS GARDENS (Džon Raskin, *Iz kraljicinih vrtova*), navedeno kod Millett, str. 98—99.
56. Thomas Carlyle, PAST AND PRESENT (Tomas Karlaji, *Prošlost i sadašnjost*), navedeno kod Houghtona, str. 345.
57. Ruskin, navedeno kod Millett, str. 99.
58. S. Ellis, THE DAUGHTERS OF ENGLAND (S. Elis, *Kćeri Engleske*), London 1945, str. 22—23, navedeno kod J. A. Banksa i Olive Banks, FEMINISM AND FAMILY PLANNING IN VICTORIAN ENGLAND (J. A. i Oliva Benks, *Feminizam i planiranje porodice u viktorijanskoj Engleskoj*) New York 1964, 1972, str. 59.
59. Navedeno kod Millett, str. 105.
60. Houghton, str. 347, citira Charlesa Kingsleya, LETTERS AND MEMORIES (Čarls Kingsli, *Pisma i uspomene*).
61. Ruth Alexander, SEX AND THE SEXES IN 18-th CENTURY AMERICAN MAGAZINES (Rut Aleksander, *Sex i polovi u američkim časopisima 18. veka*); neobjavljeni rukopis Ruht Alexander je dao nekoliko sugestija od presudnog značaja za promenu ranije verzije ovog napisa.
62. S. A. Sewall, WOMEN AND THE TIMES WE LIVE IN (S. A. Sivel, *Žene i vremena u kojima živimo*), navedeno kod Banksa, str. 60.

63. Opisujući paralelni preobražaj u američkom životu Ralph Waldo Emerson (Ralf Valdo Emerson) je izrazio paradoksično svojstvo ushićenosti dejinjstvom u 19. veku, kroz opasku prijatelja koji se podsetio mukotrpnosti vlastite mladosti. „Predstavljalo je to zlu sreću roditi se u vreme kada deca nisu bila ništa i živeti do u vreme kada odrasli nisu ništa“, *Istorijske beleške i pisma u Novoj Engleskoj* kod Perry Millera, ed. THE AMERICAN TRANSCENDENTALISTS (Peri Miler, ured. „Američki transcendentalisti“), New York, 1957, str. 5.
64. Bentham, ponovo citat kod Wolina, str. 342.
65. MARK RUTHERFORD'S DELIVERANCE (*Govor Marka Rutherforda*), str. 106—107., navedeno kod Houghtona, str. 347.
66. Navedeno kod Houghtona, str. 347.
67. Shlomo Avineri, THE SOCIAL AND POLITICAL THOUGHT OF KARL MARX (Šlomo Avineri, *Društvena i politička misao Karla Marksa*), Cambridge 1969, str. 90.
68. Percy Bysshe Shelley, COMPLETE POETICAL WORKS (Persi Biš Šeli, *Sabrana pesnička dela*), London 1881, str. 223. Kenneth Neill Cameron, THE YOUNG SHELLEY; GENESIS OF A RADICAL (Kenet Nejl Kameron, *Mladi Šeli: geneza radikala*), New York 1950, str. 270.
69. THE CONDITION OF THE WORKING CLASS IN ENGLAND (*Stanje radničke klase u Engleskoj*), Stanford 1968, str. 145.
70. Ovaj navod je z Engelsovog COMMUNIST Credo (*Komunistički credo*) iz 1847, koji je prethodio Komunističkom manifestu. Dirk Struik, ed. BIRTH OF THE COMMUNIST MANIFESTO (Dirk Struik, ured. „Rađanje komunističkog manifesta“), New York 1971, str. 185.
71. Navedeno kod Raymonda Williamsa, CULTURE AND SOCIETY (Rejmond Viljems, *Kultura i društvo*), New York 1958, str. 15.
72. Arnold Hauser, THE SOCIAL HISTORY OF ART (Arnold Hauser, *Socijalna istorija umetnosti*), New York 1958, tom III, str. 53, 81; Williams, „The Romantic Artist“ iz CULTURE AND SOCIETY (Viljems, „Romantička umetnost“ iz dela *Kultura i društvo*), New York; Eric Hobsbawm, THE AGE OF REVOLUTION, 1789—1848, (Erik Hobsbawm, *Doba revolucije, 1789—1848*), New York 1964, str. 307.
73. E. P. Thompson, MAKING OF THE ENGLISH WORKING CLASS.
74. William Wordsworth, „Observations Prefixed to, Lyrical Ballads“ kod Marka Schorera, Josephine Miles, i Gordona McKenzija, eds. CRITICISM: THE FOUNDATIONS OF MODERN LITERARY JUDGMENT (Viljem Vordsvort, „Razmatranja koja su prethodila Lirskim baladama“, kod Marka Šorera, Džozefine Majls i Gordona Mekenzija, ured. *Kritika: izvori modernog književnog suda*), New York 1958, str. 36. Ideje slične onima koje su izražavali romantičari nalazimo i u evangelističkim grupama.
75. Morse Peckham, THE TRIUMPH OF ROMANTICISM (Mors Peckam, *Trijumf romantizma*), Columbia, S. C. 1970, str. 36 do 46. Peckham na ovo ukazuje kao na „anti-uloge“.
76. Charles Baudelaire, „The Painter of Modern Life“ (Šarl Bodler, *Slikar modernog života*) kod Petera Quennella, ed., THE ESSENCE OF LAUGHTER (Peter Kvenel, ured. *Sušтина smeha*), New York 1956, str. 52.
77. Navedeno kod Williamsa, CULTURE AND SOCIETY (Viljems, *Kultura i društvo*), str. 73.
78. Georg Lukács, HISTORY AND CLASS CONSCIOUSNESS (Đerd Lukač, *Istorija i klasna svest*), Cambridge, mass, 1972, str. 136.
79. Karl Marx, PRE-CAPITALIST ECONOMIC FORMATIONS (Karl Marks, *Prekapitalističke ekonomske formacije*), New York str. 84—85.
80. Jurgen Kuczynski, THE RISE OF THE WORKING CLASS (Jurgen Kučinski, *Uspon radničke klase*), New York 1967, str. 115.
81. Eric Hobsbawm, INDUSTRY AND EMPIRE (Erik Hobsbawm, *Industrija i imperija*), New York 1968, str. 73.
82. Mada se većina onoga što sledi odnosi isto tako na crnačke i ostale porodice iz „trećeg sveta“, postoji i ogromna razlika o kojoj neću raspravljati. Dobro polazište za takvu raspravu bio bi napis Angelae Davis, „Reflections on the Black Woman's Role in the Community of Slaves“ (Andela Davis, „Razmatranja o ulozi crne žene u zajednici robova“) Black Scholar, decembar 1971.
83. Stuart B. Ewen, „Advertising as Social Production“ (Stjuart B. Ivn, „Oglašavanje kao društvena proizvodnja“) Radical America, maj 1969, str. 46—47.
84. Honoré de Balzac (Onore de Balzak) je zapazio sličan fenomen pod pariskim svodovima između 1820. i 1830. — možda najraniji oblik robne kuće: „Čudesni svodovi ovih palata pokazuju zalcu i svake crte artikla koje njihovi izlozi nude da je industrija postala suparnik umetnosti“; navedeno kod Waltera Benjamina, „Paris — Capital of the Nineteenth Century“ (Valter Benjamin, „Pariz — prestonica 19. veka), New Left Review, mart 1968, str. 77, naš kurziv.
85. Martin J. Sklar, „On the Proletarian Revolution and the End of Political — Economic Society“ (Martin J. Sklar, „O proleterskoj revoluciji i kraju političko-ekonomskog društva“) Radical America, maj 1969. On naziva ovu tendenciju „dis-akumulacijom“ da bi je razlučio od procesa akumulacije industrijskog društva. Na izvestan način svako nastojanje da se opiše šta se promenilo u kapitalizmu od 19. veka naovamo mora da uzme ovu tendenciju za središnu. Na primer, Paul Baran i Paul Sweezy u MONOPOLY CAPITAL (Pol Baran i Pol Svizi u *Monopolističkom kapitalizmu*“), New York 1966, ukazuju na ovu tendenciju kao na tendenciju viška da raste. Drugi primeri bi uključivali: Maurice Dobb, „Some Reatures of Capitalism since the First World War“ u CAPITALISM, DEVELOPMENT AND PLANNING (Moris Dob, „Neke odlike kapitalizma posle prvog svetskog rata“ iz dela *Kapitalizam, razvoj i planiranje*), New York 1970, str. 38 i 39, i Tom Nairn i Angelo Quattrocchi, THE BEGINING OF THE END (Tom Nairn i Anjelo Kuartroki, *Početak kraja*), London 1968, str. 156—173.
86. II Manifesto, „Technicians and the Capitalist Division of Labor“ („Tehničari i kapitalistička podela rada“) Socialist Revolution 9, maj—juni 1972, str. 66—69. Ovo raspoloženje je još jače ispoljeno kod birokratije.
87. Mnoga uslužna preduzeća su neposredan dodatak robnoj proizvodnji. Dalje, važna komponenta svih uslužnih preduzeća može se pretopiti u robnu proizvodnju — zdravstvo kao industrija, na primer.
88. Najbolji prilaz ovoj funkciji moderne države nalazimo kod Jamesa O'Connora, „The Fiscal Crisis of the State“ (Džejms O'Konor „Fiskalna kriza države“), *Socijalist Revolution* 1 i 2, januar — februar i mart—april 1970.
89. Ovaj ideal („porodica muškarca“) kao i ostali ideali izazvani masovnom potrošnjom, poprima oblik sukoba između „nove srednje klase“ i ostalog dela proletarijata.
90. Upitan da da objašnjenje za bujanje klinika za terapiju seksa, Vilijam Masters (Viljem Masters), od Mastersa i Johnsona (Masters i Džonson), navodi kao jedan od razloga taj da „muškarac i žena imaju danas potrebu jedno za drugim jaču nego ikad ranije. Ljudima je potreban neko na koga će se osloniti. Nekada su imali klan, ali danas imaju samo jedno drugo“. *New York Times*, 29. oktobar 1972.
91. Gail Parker, ed. THE OVEN BIRDS: AMERICAN WOMEN ON WOMANHOOD 1820—1920 (Gejl Parker, ured. „Američka žena o ženstvu 1820—1920). New York 1972, str. 4.

92. Christopher Lasch, THE NEW RADICALISM IN AMERICA, 1889—1963, THE INTELLECTUAL AS A SOCIAL TYPE (Kristofer Leš, *Novi radikalizam u Americi 1889—1963, intelektualac kao socijalni tip*).

93. Meredith Tax, WOMAN AND HER MIND: THE STORY OF DAILY LIFE (Meredith Teks, *Žena i njen duh; priča svakodnevnog života*), Cambridge Mass. 1970, str. 7, 17.

94. „Šta je smisao života?“ postaje sveprisutno pitanje među omladinom. Eugene Gant (Judžin Gant) iz LOOK HOMEWARD ANGEL (*Pogledaj dom svoj, anđele*) je dobar primer.

95. Aaron Esterson, THE LEAVES OF SPRING (Aron Esterson, *Prolećno lišće*), Harmondsworth 1970, studija šizofrenične porodice, povlači razliku između „javnog mnjenje“, koje vlada kolektivnim životom porodice i „Boga“ koji deluje uglavnom onda kada je pojedinac sam, posebno u kupatilu, jedinoj porodičnoj prostoriji u kojoj stvarno vlada privatnost.

Radnička
praksa

Emma Rothschild
AUTOMATIZACIJA I POLUKVALIFIKOVANI
RADNICI U GENERAL MOTORSU

I

Početak februara 1972. godine radnici u fabrikama automobila Vega, koje su u sastavu General Motorsa, a nalaze se u Lordstownu (Ohajo), glasali su većinom od 97% za štrajk protiv postojećih uslova rada. Pre ovog glasanja fabrike u Lordstownu stekle su žalosnu reputaciju menjanjem direkcija, otpuštanjem, disciplinskim sankcijama, povećanjem škarta u proizvodnji, protestima radnika protiv ubrzanja ritma na montažnoj traci, gubitkom vremena, povećanim odsustvovanjem s posla, stalnim optužbama za sabotazu. Direkcija tvrdi da su radnici grebli boju, kvarili karoserije, sedišta i blatobrane; ona je čak ponudila 5.000 dolara nagrade onome ko bi dao obaveštenja o požaru, koji je izbio na električnom vodu na samoj montažnoj traci.

Bez obzira na ishod ovog štrajka, uslovi rada u fabrikama u Lordstownu biće presudni u godinama koje nailaze. Prema viziji General Motorsa, Lordstown je trebalo da bude model fabrike automobila sutrašnjice. Uz oduševljene aklamacije fabrika je otvorena juna 1970. godine. Generalni direktor Chevroleta pisao je tim povodom da nove fabrike predstavljaju „nivo kvaliteta koji još nikada nije dostignut u pogledu proizvodnje u ovoj zemlji, a verovatno ni u celom svetu“. Dodao je i to da su radnici „veoma privrženi ovoj fabrici“. Godišnji izveštaj General Motorsa iz prošle godine nosio je na omotu fotografiju montažnih pogona u Lordstownu pred kojima su parkirane dve „vege“. U ovom izveštaju su se nalazile i fotografije trojice ljudi kako rade na traci i „jedan automatizovani uređaj za kontrolu“ „vega“.

Još januara prošle godine novi predsednik G. M.-a Richard C. Gerstenberg je govorio o Lordstownu kao o najizrazitijem primeru nastojanja svoje kompanije na povećanju produktivno-

sti rada: „Sve je učinjeno radi smanjenja troškova na montaži“. U *Wall Street Journalu* bila su objavljena mišljenja jednog berzanskog analitičara, koji se upravo vratio iz zvanične posete Lordstownu, i bio „oduševljen“ smanjenjem troškova proizvodnje: „Trebalo istaći da je traka za izradu „vega“ prototip koji obiluje poukama za sve u G. M.-u. To je i put budućnosti.“

Međutim, sadašnja situacija je donekle ublažila ono oduševljenje koje je tehnologija „vega“ stvorila među rukovodiocima. Oni, naime, proturaju hipotezu prema kojoj je nezadovoljstvo koje vlada u Lordstownu uslovljeno izuzetnom psihologijom radnika: radnici su nedisciplinovani, premladi (prosečna starost se kreće oko 24 godine), ili pak pokušavaju da u rad unesu dosta čudnovato modernističko ponašanje. Jedan veliki list, veličajući G.M., opisuje Lordstown kao „Woodstock industrije“; drugi opet piše da su njegove fabrike divota „dostojna utopije“, a sada „izgubljeni raj, lišen blagodeti“, i to krivicom radnika „buntovnika“. Direkcija G. M-a organizovala je u Lordstownu „sednice za buđenje osećajnosti“, podvrgavajući radnike grupnoj terapiji. G.M. je morao da se pomiri sa činjenicom da fabrika radi samo sa polovinom svog nedeljnog kapaciteta; u međuvremenu, direkcija priprema prenošenje jednog dela proizvodnje „vega“ u drugu fabriku, na 800 km udaljenosti, u Sainte Therese, severno od Montreala.

Neposredno interesovanje koje je G.M. pokazao za psihologiju radnika uspeo je da odvрати pažnju sa pravih uslova rada u Lordstownu. Međutim, iz izjava same direkcije bilo je jasno da je proizvodni rad na traci „vega“ izuzetno naporan i da organizacija rada u Lordstownu proizlazi iz brige za povećanjem produktivnosti.

Industrija automobila danas doživljava krizu: smanjenje prihoda, nesigurna prodaja, neiskorišćeni kapaciteti. U susretu s takvom situacijom pokušava se raznim metodama, koje sve vode ka intenzifikaciji rada, da se poveća produktivnost. Čak i kada se vrše značajna investiranja, kao ona u Lordstownu, automobilski trustovi i dalje ulažu napore na povećanju kvantiteta rada svakog radnika. Fabrika vega spada među retke fabrike automobila čiji su industrijski rukovodioci istupili pred javnošću. Govorili su o onome što je bilo od značaja za strategiju G.M-a., opisujući fabriku u Lordstownu do najsitnijih detalja: nova skupa oprema, nova organizacija proizvodnje, nove kontrolne tehnike.

Tako raspoložemo dragocenim podacima o problemima produktivnosti rada u industriji automobila i o postojećem stanju u Lordstownu. Prema mišljenju samog G.M.-a, uslovi rada u novim fabrikama su takvi da nezadovoljstvo i pobuna nisu izuzetne već racionalne reakcije. Međutim, tmurni dani nadvijaju se nad G.M.-om ukoliko Lordstown treba da predstavlja put budućnosti za proizvodnju automobila — kako je to često izjavljivala Direkcija.

II

„Vega“ je lansirana 1970. godine. Ona je trebalo da bude odgovor G.M.-a na smanjenje dobiti i na povećanje uvoza automobila. Taj novi model trebalo je da se konstruiše (u Lordstownu) pomoću najnovije tehnike i da se prodaje u skladu sa poslednjim metodama intenzivnog marketinga. Do danas, „vega“ je samo delimično odgovorila navedenim ciljevima, dok se kriza industrije automobila, kako izgleda, pogoršava.

I u samom G.M.-u priznaju da sa Vegom, kao i sa ostalim američkim „super compacte“ kolima, nisu uspeali da zaustave invaziju stranih kola. Januara 1971. predsednik G.M-a predviđao je da će prodaja uvezenih kola opasti na 10 do 11% od svih prodatih kola na tržištu. Međutim, u mesecu avgustu iste godine 22% kola prodatih u Sjedinjenim Državama bilo je strane proizvodnje; u godini koja je usledila nakon lansiranja „vege“ i „Forda pinto“, avgusta 1970, prodaja „toyota“ je povećana za 74%, a „datsuna“ za 108%. Nakon meseca avgusta dodatne takse na uvoz i štrajk dokera usporili su prodaju stranih kola. Međutim, 1971. godina ostala je rekordna za uvoz automobila, kako sa stanovišta prodaje tako i po prodoru na tržište. Na konferenciji za štampu prilikom svog naimenovanja, decembra meseca 1971, Richard G. Gerstenberg je izjavio da petnaest meseci nakon lansiranja „vega“ još nije bila izložena „iskušenjima tržišta koja joj želimo“.

Otkako je lansirana „vega“, američka automobilska industrija bila je najslabiji sektor jedne privrede u depresiji. Godina 1970. bila je upravo porazna za proizvođače automobila. Od 1961. godine to je bila najniže registrovana proizvodnja, odnosno za trećinu niža nego 1965, inače rekordne godine; predstavljala je petinu u odnosu na 1955. a dvadesetinu u poređenju sa 1950. godinom. Propalo je 955 trgovaca novim kolima, odnosno svaki 28-mi. U listu prodavaca automobila *Automotive News* moglo se pročitati sledeće: „Već petnaestu godinu uzastopce ukupan broj prodavaca kola je u opadanju, pa bi u pomanjkanju dobiti trebalo videti osnovni razlog takvom stanju.“

Porazne rezultate iz 1970. godine industrija i G.M. svaljivali su na opštu recesiju u toku prve polovine te godine i na štrajk u G.M.-u u toku druge polovine. Međutim, i u toku 1971. godine stanje u industriji nije bilo slavno, pa je G.M. objavio svoje rezultate iz te godine bez naročito oduševljenja. Premda je prodaja u celom svetu dostigla rekordnu sumu od 28 milijardi dolara, dobit je bila daleko ispod one iz 1965. godine. Wall Street je pokazivao još veću zabrinutost od G.M.-a. Iako je objavljivanje cifara o prodaji izazvalo povećanje vrednosti akcija G.M.-a za četvrtinu poena, objavljivanje rezultata glasanja u Lordstownu u prilog štrajka uoči njegovog izbivanja izazvalo je pad od devet osmina vrednosti poena.

G.M. je jedva nadoknadio dobit izgublenu za vreme štrajka u U.A.W. 1970. godine. Njegova ukupna dobit za 1970. i 1971. godinu bila je najniža posle štrajkova 1961—1962. godine, u vreme kada je ukupan iznos prodaje bio gotovo za polovinu manji nego danas. Od jula 1970. do juna 1971. godine (period koji istovremeno obuhvata štrajk i poboljšanje stanja nakon njega) profitna stopa na investirani kapital (dividenda akcionara) iznosila je svega 9,8%, dok je 1969—1970. iznosila 15,5%, u toku same 1969. godine 16,7%, u 1968. godini 17,7%, dok je u 1965. godini iznosila čak 25,2%.

Međutim, ni ukidanje poreza na vozila nije dovelo do stimalisanja dobiti u drugoj polovini 1971. godine. Ekonomske mere koje je u avgustu preduzeo Nixon trebalo je da pomognu automobilskoj industriji, pa je ukidanje poreza na vozila predstavljalo trećinu sveukupnog programa ekspanzije. Ali, i pored ove subvencije proizvođači automobila nisu mogli ni najmanje da povećaju svoje proizvodne programe. Kupovali su minimalne količine dodatnih sirovina i angažovali veoma mali broj radnika. Njihova opreznost pokazala se promišljenom, pošto je prodaja vozila u 1972. godini, pa i danas, vrlo nestalna. U februaru je Ministarstvo trgovine izračunalo da je program kupovine vozila smanjen za 8,4% u odnosu na prošlu godinu, a za 4,4% od meseca oktobra.

Danas je najozbiljniji problem produktivnost, a upravo to i jeste ono najkarakterističnije za Lordstown. Svi rukovodioci industrije automobila govore o krizi učinka na nacionalnom i lokalnom planu. Prema jednom glasnogovorniku Forda, produktivnost u proizvodnji automobila u periodu od 1960—1965 rasla je godišnje za 4,5%, dok je u periodu od 1965—1970. taj porast bio svega 1,5%. Preduzeća su doskora proizvodila sa 80% svojih kapaciteta, a smatra se da je njihov današnji kapacitet dovoljan da zadovolji potražnju do 1980. godine. Poslovni promet je samo u laganom porastu, pa firme oklevaju sa izgradnjom novih fabrika i kupovinom novih mašina.

Osrednja dobit i veličina neiskorišćenog kapaciteta imali su za posledicu omanji obim investicija. U toku šezdesetih godina ovaj industrijski sektor zabeležio je najnižu stopu rasta kapitala po zaposlenom od svih firmi za prerađu proizvoda, koje se nalaze na listi „500“ časopisa *Fortuna*. U toku proteklih pet godina kapital po zaposlenom u industriji automobila porastao je za samo 20%, što približno odgovara monetarnoj devalvaciji. U tom istom periodu prosečno povećanje u ostalim prerađivačkim industrijama iznosilo je 32%, u hemijskoj 40%, a kod proizvođača kancelarijskih mašina čak 67%.

Za industrijalce rešenje problema produktivnosti leži pre u smanjenju troškova proizvodnje nego u povećanju investicija. Oni daju do znanja da su trustovi isuviše siromašni da bi mogli da se upuste u izdatke za kupovinu modernih mašina. U slučaju

Lordstowna, Gerstenberg se u suštini žali na „enormne sume“ koje je G.M. utrošio za izgradnju fabrika Vega. Zahvaljujući upravo svojoj reputaciji „velikog reduktora rashoda“, Gerstenberg se podigao do samog predsedništva G.M.-a. Kada je 1932. godine bio angažovan u G.M.-u, on je najpre vršio funkciju merača vremena. Nakon što je prošao kroz finansijske i budžetske službe, konačno je postao — prema sopstvenim rečima — „Gerstenberg, stari računovođa“. Njegovo skoro unapređenje u industriji automobila pozdravljeno je komentarima kao što su: „Vreme je za finansijsku strogost“, ili „U današnjoj situaciji, treba smanjiti troškove pre nego razvijati proizvodnju ili uvoditi inovacije“.

Briga o troškovima i činjenica da se danas sasvim neznatno napreduje u tehnici proizvodnje automobila donekle su demoralisali industrijalce. Edward N. Cole, predsednik administrativnog saveta G.M.-a, jedini od direktora koji je obrazovan više tehnički nego finansijski, rekao je: „U našoj grani mogućnosti tehnološkog progressa su manje nego u prošlosti“. Napomenimo da Cole, koji je inače inženjer, smatra „vegu“ „svojim detetom“; njegovo pređašnje dete bio je Chevrolet Corvaire. Le Iacocca, predsednik Forda, ističe još poraznije mišljenje, pošto je u Trgovinskoj komori Los Angelosa nedavno izjavio kako je, da bi se poboljšala produktivnost, „potrebno videti koliko to košta. Kao što nesumnjivo znate, to zahteva povećanu automatizaciju, sistematskiju integraciju pojedinih operacija, smanjenje mrtvog vremena, itd“.

Zbog opadanja dobiti, zbog svojih neiskorišćenih kapaciteta i tehničkih perspektiva koje malo obećavaju, industrija automobila ulaže napore da poveća produktivnost uz najmanju cenu. Da bi se učinak povećao uz najmanje troškove, potrebno je učiniti da radnici rade napornije i da se smanji „mrtvo vreme“. Roboti su dosta skupi, ali zauzvrat sve automobilske firme, čak i one manje razvijene, mogu da plate inženjere za metod i kontrole kako bi se obezbedio planning i kontrola. U Lordstownu, G.M. je trošio sredstva naveliko, pa ipak su njegove investicije imale za rezultat intenzifikaciju rada. Nove mašine iziskuju naporniji i brži rad. Čak i kada trustovi pristanu na kupovinu nove opreme, oni i dalje insistiraju da radnici ulažu veći napor.

III

Fabrike u Lordstownu, čija je izgradnja koštala više od 100 miliona dolara, raspolažu izuzetno velikim brojem tehnoloških inovacija. Inženjeri G.M.-a kažu da su to najlepše i najmodernije fabrike na svetu. Raspored pogona za presovanje iskalikulisan je računom, a pogoni za montažu odgovaraju „potpuno novoj koncepciji“. Pa ipak, inovacije koje bi u Lordstownu vodile povećanju produktivnosti zahtevaju iste metode kojima

se već služio G.M. i njegovi konkurenti u ostalim fabrikama. Te metode predstavljaju nasleđe svih onih početnih metoda proizvodnje u serijama. Leonard Woodcock, predsednik U.A.W.-o, priznao je prošle godine prilikom jednog međunarodnog kongresa automobilskih radnika da realizacije Lordstowna nisu tako „revolucionarne“ kao što to tvrdi G.M. i „da su one samo učini-tele da se razvijaju principi“ koji su korišćeni drugde.

Osnovni princip tehnologije Lordstowna je ubrzanje ritma rada, koje je primenio još Henry Ford. U Lordstownu za jedan sat montažnom trakom može da prođe 100 vozila, dok je uobičajeni ritam 60 vozila na sat. Radnici se svakih 36 sekundi susreću sa jednom novom „vegom“, što znači da jedna ekipa u toku 8 časova prisustvuje defileu od 800 „vega“. Radna mesta su, dakle, preispitana i s obzirom na ritam proizvodnje od 36 sekundi. Svim inovacijama se nastoji da se omogući upravo takvo ubrzanje ritma: forma delova je tako pojednostavljena da svaki marljiviji radnik bez kvalifikacije može da montira jedan deo za 36 sekundi.

Pojedini zadaci polukvalifikovanih radnika povereni su mašinama, ali vrlo retko se događa da one predstavljaju i značajniji tehnički napredak ili pak da na revolucionaran način preobražavaju prirodu preostalih zadataka. Međutim, posebno je istaćana jedna od inovacija iz Lordstowna: zavarivanje vrše roboti nazvani Unimate. Ali, postoji još mnogo fabrika automobila gde se zavarivanje vrši na automatski način, posebno u fabrikama koje izrađuju vozila „Ford pinto“. Fiat je nedavno instalirao robote u jednoj novoj fabrici južno od Rima, a japanska industrija služi se polivalentnim automatima, od kojih će nekoliko primeraka biti isporučeno američkim firmama. U stvari, roboti iz Lordstowna samo primenjuju principe stare već 40 godina. Jer, još 1931. godine Ford je opisao automatsku varilicu koja obavlja isti posao kao i čovek, i koja „u potpunosti obavlja ceo ciklus operacija na automatski način“.

Unimati uopšte ne utiču na proizvodni rad. Prema objašnjenju kompanije koja ih proizvodi, oni svoj uspeh duguju činjenici što „današnji radnici jednostavno odbijaju zadatke koje smatraju nehumanim“. Generalni direktor Chevroleta pisao je da mašina za automatsko zavarivanje „čini da radnik izbegne rukovanje teškim štipaljkama za zavarivanje“; ali ono što je, nesumnjivo, bliže suštini njegove misli, jeste to što su „mehanizovani i oni sektori koji predstavljaju opasnost da postanu izvori raznih grešaka koje nastaju iz ljudske nesposobnosti.“ Uostalom, ne bi se ni moglo očekivati od jednog radnika da za jedan sat ručno zavari stotinu velikih komada.

Ali, u krajnjoj liniji, rukovodioci u Lordstownu imaju isto toliko nepritika sa svojim novim mašinama kao i sa ljudskim „izvršiocima“. Prema *Wall Street Journalu*, automatski pištolji za bojenje, u trenutku kada treba da se „prisete“ da li je vozilo

koje je pripremljeno za bojenje nekakav kupe, limuzina ili *break*, pokazuju tendenciju da navale i boju rasprše u svim pravcima, na stakla vozila i na sve ono što se nalazi u njihovoj neposrednoj blizini. Jedna pomoćna mašina, čiji se zadatak sastojao u tome da pojedine delove podnosi robotima Unimate, često je zastajala „preopterećenjem glavnih delova“. G.M. je imao nezgodu što je časopisu *Car* prodao jednu defektnu „vegu“. Nakon ispitivanja grešaka na vozilu, inženjeri iz Chevroleta su ustanovili „propust u montaži“ koji je izazvao jedan od programatora, pošto su kola koja su imala automatski menjač bila montirana pre modela sa ručnim menjačem sa tri brzine.

Mašine koje najviše vrše pritisak na rad radnika su one koje služe da se organizacija proizvodnje još više zaoštri i da se rad ponovo ubrza kako bi se prilagodio ubrzanom ritmu montažne trake. Inženjeri iz G.M.-a posebno su ponosni na svoju tehniku integracije pojedinih operacija. Jedna od njihovih najvećih ambicija bila je da se „upotrebi tehnologija programatora“ kako bi se rad svakog radnika učinio „lakšim za obavljanje, a istovremeno i preciznijim“. Naime, proizlazi da je jeftinije povećati stepen preciznosti i ritam rada u proizvodnji, nego radnike zameniti bržim robotima. Mašinama se uspešnije zamenjuju kontrolori i nadzornici nego nekvalifikovani radnici.

Za inženjere u automobilskoj industriji precizniji rad obično znači intenzivniji rad uz veće obaveze. Povećanje radnih zadržanja na radnom mestu predstavlja jedan od osnovnih problema u Lordstownu. Neki radnici kažu da su prisiljeni da trče duž montažne trake da bi održali ritam rada koji im je nametnut. Predsednik sindikalne podružnice izjavljuje: „To je najbrža traka na svetu. Momcima preostaje samo 40 sekundi da obave posao. Direkcija pravi svoje kalkulacije i kaže da je radu dodala samo neku sitnicu. Iz papira bi moglo da se pomisli da radnik ima dosta vremena. Međutim, kada raspoložes sa samo 40 sekundi, onda i najmanja stvar koja se doda može da te ubije.“¹

Organizacija rada u Lordstownu zasnovana je na tradicionalnom principu merenja vremena i ubrzavanja ritma rada. Progres koji je postignut u „kalkulisanju“, bilo na papiru ili sa programatorima, omogućio je G.M.-u da usavrši tehniku Henrija Forda. Treba odstraniti svako „mrtvo vreme“: naime, ukoliko svaki radnik u Lordstownu ubrza svoj rad za pola sekunde na sat, G.M. će uštedeti milion dolara godišnje, ili 0,5% od svoje godišnje dobiti po isplati poreza.

Na primer, montaža traka se podiže i spušta, kako radnici ne bi gubili vreme suvišnim i neproaktivnim pokretima mišića. Industrijski arhitekta iz Lordstowna je prilikom otvaranja fab-

¹ Intervju objavljen u *New York Times-u* 23. januara 1972.

rike izjavio s ponosom listu *Automotive New*: „U Lordstownu je čak i lančani sistem jedinstven. Odvija se na četiri nivoa, a njegova visina varira između 35 cm i 1,80 m, u zavisnosti od tipa operacija, i to na takav način da posao približi radniku na za njega najpodobniji način.“ Rezultat takvog lukavstva se ogleda u povećanju broja navrata kojima svaki zadatak može da se obavi u jednom času, u povećanju monotonije rada i u zahtevu za većom koncentracijom.

Taj industrijski arhitekta upotrebljavao je gotovo iste izraze kojima je Henri Ford u *My Life and Work* opisivao svoje napore da učini da „radnik ima manje da misli, a da mu kretanje bude svedeno na minimum“. „Početkom 1914. godine podigli smo montažnu traku i usvojili politiku rada ‘u visini čoveka’. Imali smo jednu traku na 65,6 cm od zemlje, a drugu na 61,2 cm.“

Zatim je u *Today and Tomorrow* Ford objašnjavao kako „saginjanje da bi se dohvatila neka alatka ili deo ne predstavlja produktivni rad, pa otuda svi delovi treba da dolaze do radnika u visini pojasa“.

Eliminisanje „mrtvog vremena“ jedna je od glavnih briga u organizovanju fabrike automobila. U fabrici za montažu G.M.-a u Kansas Cityu jedna nova mašina proverava delove vozila dok ih radnici montiraju. U jednoj drugoj fabrici G.-M.-a u Detroitu nedavno je izbio sukob zbog smeštaja slavina, jer — prema rečima jednog radnika: — „Naša traka je dugačka kao fudbalski teren, a slavine se nalaze na njenim krajevima. Nema mogućnosti da se rad prekida odlaženjem i dolaženjem. To je namerno učinjeno da se momci ne bi zadržavali.“ U Lordstownu je G.M. ova lukavstva doveo do krajnjih granica.

Programatori koji treba da vrše regulaciju ponašaju se oduvek kao njihovi ljudski homolozi, s tim što su neumoljivi. Na primer, u A.L.P.A.C.A (Assembly Line Production and Control Activity) „svakom radniku se daje vremena koliko mu je potrebno da obavi svoj zadatak“. Jedan inženjer iz „odeljenja za kontrolu kvaliteta“ opisuje P.A.C.S (Product Assurance Control System) ovim rečima: „Šesnaest kontrolnih optičkih uređaja smešteno je na strateškim tačkama po celoj fabrici“. To je sistem „zatvorenog kruženja“ koji obezbeđuje da „ni jedan problem proizvodnje ne ostane bez rešenja van predviđenog vremena“. Prema G.M.-u, ti automatski špijuni su od prvorazrednog značaja za kontrolu kvaliteta, ali čini se da su, zapravo, namenjeni nadzoru i kontroli troškova. U stvari, oni su imali dalekosežne propuste u vezi sa eliminisanjem „nerешenih problema proizvodnje“. Neki radnici iz Lordstowna kažu da su čak oni sami ukazivali na manjkavosti montažnih traka, koje su automatski špijuni i poslovođe i dalje previdali.

IV

Kriza u Lordstownu zaoštrena je oktobra prošle godine, u času kada su menadžeri iz Assembly Division (G.M.A.D.), poznati po svojoj krutosti, preuzeli rukovođenje fabricom. U septembru, radnici iz pogona karoserije pokrenuli su divlji štrajk. Od oktobra sukobi u kojima su bili suprotstavljeni direkcija i radnici, postajali su sve žešći i učestaliji. Posle dolaska G.M.A.D.-a u fabricu sindikalno organizovani radnici uložili su 5.000 protesta. Novi rukovodioci otpustili su 300 radnika, reorganizovali programe proizvodnje i uveli nove disciplinske sankcije. Prema rečima jednog radnika iz Lordstowna: „Još ni jedna fabrika nije porazila G.M.A.D, ali ja vam garantujem da će naša to pokušati.“

G.M.A.D je među zaposlenima poznata po agresivnoj brutalnosti. U očima generalne direkcije, ona je jedno od odeljenja koja najviše obećavaju. Formirana je 1965. godine da bi nadgledala montažu izvesnih modela, i to u fabrikama gde se proizvodilo više tipova kola. Od tog vremena u Chevroletu i Buicku, kao i u drugim odeljenjima za turistička vozila, podizao je sve više fabrika. Jedna od prednosti ove reorganizacije je u tome što je otada postalo nemoguće da se u G.M.-u primeni antitrustovski zakon, pošto tipovi kola o kojima je ovde reč više ne poseduju fabrike za montažu, a G.M.A.D, opet, raspolaže isključivo ovim. Zadatak nove podele je da se sada koordinira, na nacionalnom planu, proizvodnja svih delova, kao i svakodnevna organizacija na montažnim trakama. G.M.A.D na taj način kontroliše 18 od 24 fabrike za montažu G.M.-a, i 75% od ukupnog broja vozila. Imajući u vidu tako nagli uspon u hijerarhiji preduzeća, može se verovati da je generalna direkcija odobrila metode G.M.A.D.-a.

U Lordstownu G.M.A.D. je reorganizovala proizvodnju otežavajući radne obaveze uz uvođenje penala u slučaju neizvršenja. Radnici su se žalili na uvođenje disciplinskih mera i povećanu strogost poslovođa. Međutim, novi direktor fabrike je izjavio: „ukoliko su nekim radnicima povećane radne obaveze, to je samo otuda što se zakasnilo s takvim zahtevom“. A to, zapravo, znači da je njegova ekipa analitičara pronašla sredstva za povećanje produktivnosti koja ni sami programatori nisu mogli ni da zamisle: „Ova fabrika, kao uostalom i sva nova postrojenja, angažovala je previše radnika na samom startu.“

Pooštavanje discipline koju je sprovela G.M.A.D. u Lordstownu predstavlja poslednju stepenicu u trci za učinkom. Neki radnici su zamenjeni mašinama, a rad preostalih radnika regulisan je drugim mašinama; administrativni inženjeri su pozvani da odbrane profitnu stopu. Jer, u meri u kojoj mašine postaju skuplje, upravljači nastoje da eliminišu svako „rasipanje“. Jedna od

inovacija u Lordstownu o kojoj su se pevale slavopojke sastojala se od jedne kade sa elektrostatičkom kontrolom u kojoj su se „vege“ natapale u boju. Kada je G.M.A.D. prodrila u fabriku, ona je kritikovala rasipanje boje „koja se sakupljala u uglovima karoserije“.

V

Pre izbijanja današnje krize G.M. nije pokazivao naročitu spremnost za dijalog sa sindikatom. Napori Direkcije u tom pravcu sastojali su se u osnovi u tome da po celoj fabrici izveša napise na stranim jezicima kojima se podsećalo na pretnju nemačke ili japanske konkurencije. S druge strane, zahtevalo se od radnika zaduženih za održavanje robota Unimate da se „smatraju njihovim lekarima“.

Glasnogovornici firme insistiraju na činjenici da nezadovoljstvo radnika u Lordstownu i drugde nema nikakve veze sa prirodom rada na traci. Joseph E. Godfrey, šef G.M.A.D-a, izjavio je to sasvim jasno. One nedelje kada je G.M.A.D. preuzela rukovođenje Lordstownom list *Automotive News* uputio je Godfreyu nekoliko pitanja o „monotoniji rasparčanog rada“. „Monotonija — odgovorio je Godfrey — nije pogodan termin. U vezi s tim postoji ozbiljan nesporazum. Čini mi se da naši najozbiljniji problemi nastaju kada remetimo tu 'monotoniju'. Radnici imaju razloga da žale za tom monotonijom. Jer, dugi niz godina koje sam proveo u fabrikama navodi me na pomisao da oni vole da rade mehanički. Ako uvodite nove elemente, razbijate ritam i posao se upropašćava . . .“

Drugi menadžeri rado ukazuju na to kako je njihov rad gori od onog na traci. Kako to kaže Lee Jacocca, generalni direktor Forda, radnicima automobilske industrije „život je dosta lep . . . Ne kažem da je to raj, ali je sasvim sigurno da im neću izražavati svoje saučešće“. Jams Roche, neposredno pre svog povlačenja iz predsedništva G.M-a, izjavio je *Wall Street Journalu* da se „mnogo preuveličavalo nezadovoljstvo radnika. Suviše se slušaju oni koji se žale, galamdžije i izazivači nereda. Kunem vam se da bi o svom sopstvenom radu mogao da napišem celu knjigu, kojom bi rasplakao masu: dovoljno bi bilo samo da govorim o svim svojim problemima, o premorenosti, monotoniji u čitanju bezbrojnih izveštaja.“

Međutim, sasvim je sigurno da su svi ti rukovodioci upoznati sa raznim manifestacijama radničkog nezadovoljstva. G.M. je o tom pitanju obelodanio svoj stav u izveštaju objavljenom prilikom sklapanja jednog sporazuma 1970. godine. Disciplina na radu, kako se tu kaže, narušena je, a direktori su konstatovali da alarmantan broj radnika „stiže sa zakašnjenjem, vuče se, ne izvršava naređenja i zloupotrebljava uređaje namenjene službenicima“. Programe proizvodnje stalno „narušavaju krize i štraj-

kovi“. „Reklo bi se da se širi i nemaran odnos prema radu“. Kada je decembra prošle godine Gerstenberg preuzeo rukovođenje G.M-om, odmah je izjavio da je apstinencija veoma velika i da je u stalnom porastu. Roche se u više navrata žalio na reklamacije i štrajkove; a štrajkovi su sve češće prevazilazili okvire ugovornih odredbi. Prema vladinim statistikama, ti divlji štrajkovi izazvali su 1968. i 1969. godine najveći gubitak radnih časova posle 1950. godine.

Sudeći po brojnim sociološkim anketama, predstavnici preduzeća ne bi smeli da prenebregavaju ni vezu koja postoji između radničkih protesta, s jedne, i intenziteta i ponavljanja radnih operacija, s druge strane. Firme povećavaju produktivnost primenjujući na još usavršeniji način Fordove principe, a njihov odnos prema „zadovoljstvu na radu“ nije se nimalo izmenio od 1920. godine, odnosno od vremena kada je Henry Ford govorio o sreći jednog svog radnika koji „ceo dan nije ništa drugo radio sem što je pritiskao jednu pedalu“. Na primer, Josef Godfrey iz G.M.A.D-a je izjavljivao da „među momcima koji ne vole rad na montažnoj traci ima i takvih kojima se jednostavno ne radi, bez obzira gde ih stavili“. Prema listu *Automotive News*, „Godfrey daje do znanja da je rad na traci jedan od najboljih u industriji i da je, uostalom, sama automobilska industrija jedna od najboljih“.

Međutim, iz opsežnih socioloških studija o uslovima rada u industriji automobila proizlazi da radnici ove grane napuštaju posao dva puta češće noge u celokupnoj američkoj industriji, a da je stopa napuštanja posla na traci dva puta veća nego kod ostalih radnika automobilske industrije.² U Detroitu je Chrysler čak pokrenuo istraživanja o nesrećama na radu u industriji. Iz zaključaka anketara proizlazi da su nesreće povezane sa frustracijom koju radnici osećaju na poslu. U toj studiji jedan lekar ukazuje na prijatne aspekte koje radniku donosi nesreća na radu: „On nekoliko puta sluša kako ga prozivaju po imenu. . . I tako, umesto da bude anonimni i lako zamenljivi izvršilac, on naglo postaje ljudsko biće, čovek sa imenom i prezimenom i, još više, neko kome je potrebna nega.“³

Pa ipak, prema direkciji u Detroitu moglo bi se pretpostaviti da izuzev klasične trake ne postoji nikakvo drugo racionalno rešenje — što je u svakom slučaju pogrešno. U Švedskoj je fabrika Volvo finansirala jednu studiju o naporu mišića koji se izaziva ponavljanjem iste radne operacije. Rezultati su bili toliko zaprepašujuć, da su u Volvou počeli da češće premeštaju radnike s jednog radnog mesta na drugo, a još uvek pokušavaju

² Robert Blauner, *Alienation and Freedom* (University of Chicago Press, 1964).

³ R. A. Sokolov, „The Treatment of Disability“, *Journal of Occupational Medicine*, februar 1967.

da ukinu montažnu traku. Jedan američki proizvođač automobilske opreme, Motorola, eksperimentisao je sa ukidanjem trake u proizvodnji elektronske opreme. Eksperiment se pokazao rentabilnim: iziskivao je veći broj mašina i radnika, ali je zato bilo manje otpadaka, a preduzeće je registrovalo znatno manji broj svojevrednog napuštanja [posla i opadanje „svih troškova koje oni izazivaju“.

Trustovi američke automobilske industrije ne prihvataju zaključke lekara i psihologa. Međutim, kao u Volvou i Chrysleru, i u G-M-u je poznata veza koja postoji između zamora i ponavljajčkog rada, između nezadovoljstva i odsustvovanja s posla. Uprkos tome, direkcija se odlučila da reaguje kao da to nezadovoljstvo, uključujući i ono koje prouzrokuje fizička oboljenja, predstavlja „zloupotrebu“ koja treba da bude kažnjena. G.M. je u svom izveštaju za 1970. godinu veoma eksplicitno prihvatio takav stav. Kompanija je zahtevala reviziju svog sistema osiguranja za slučaj bolesti i nesreće na poslu. Smatralo se da su naknade za bolovanje i oporavak preterano izdašne, posebno u slučaju „neodređenih“ ili „subjektivnih“ bolesti. Nesreće na poslu bile su za radnike izgovor da ostanu kod kuće; za oporavak im je trebalo suviše vremena. Sve veći broj radnika žalio se na „premor, uganuća ili nervna oboljenja“, što je sve teško dijagnosticirati, a što je skupo koštalo preduzeće. Bolesničke naknade stvarale su osećaj sigurnosti, a kod nekih — želju da produže bolesničko odsustvo.“

Politika automobilske industrije (sa G.M-om na čelu) sastoji se u nametanju discipline čak i po cenu raspoloženja u preduzeću. Izgleda da udaljšavanje pogona predstavlja uspešnu taktiku trustova u izbegavanju radničkih protesta. G.M. je pokušao da izoluje svoje fabrike od svakog spoljnog uticaja koji bi mogao da izazove poremećaje. Fabrike Vega u Lordstownu smeštene su sa druge strane jezera Erié, — udaljene više od 400 km od političkih trzavica u Detroitu. Prema pisanju časopisa *Fortune*, trebalo je da se izgradnjom fabrika u Lordstownu, pored ostalih ciljeva, obezbedi „primena najnapornije tehnike automatske montaže, uz što manje mešanja sa strane“. Iako veliki broj radnika iz Lordstowna dnevno prevale 80 km da bi stigao na radno mesto, geografska udaljenost nije sprečila rađanje organizovanog otpora. Nove fabrike za izradu motora Pinto, koje Ford upravo podiže u jednoj zabačenoj oblasti Ohaja verovatno neće biti bolje zaštićene od spontanog nezadovoljstva radnika, nego što će to biti buduće fabrike Vega, koje G.M. smešta u jedan deo Quebeca po ceni visoke nezaposlenosti.

Automobilski trustovi kategorički odbacuju svaku sugestiju o ukidanju rada na traci. Oni isto tako odbacuju sve palijativne mere, kao što je četvorodnevna nedelja sa ekipama u desetočasovnom radnom vremenu. U.A.W. i Chrysler su razmatrali te

predloge o skraćenoj nedelji, ali su pregovori bili prekinuti. Predstavnici Chyrlslera su izjavili da bi navedena formula bila nepraktična čak i u nekom eksperimentalnom programu, pošto bi veoma komplikovala međusobnu razmenu snabdevanja između fabrika sa smanjenim radnim vremenom. I Richard Gerstenberg je odbacio taj projekat na konferenciji za štampu povodom svog naimenovanja, pod izgovorom da bi „četvorodnevna radna nedelja bila nepraktična u industrijskoj proizvodnji, jer ograničava mogućnost uvođenja treće smene u slučaju nužde“. Međutim, takav prigovor uopšte nije ubedljiv, pošto su funkcioneri američke vlade mislili da će desetočasovni radni dan zahtevati dve smene sa desetočasovnim vremenom i jednu sa četiri časa, sastavljenu od radnika sa delimičnim radnim vremenom.

Radikalniji preobražaji odbačeni su sa još više prezira. Iz jednog izveštaja o profesionalnom napredovanju, koji je finansirala Fordova fondacija, proizlazi da u fabrikama automobila postoji izuzetno veliki broj tzv. „čorsokak“ radnih mesta, tj. mesta „koja ne pružaju nadu za napredovanje“. Ponuđeno napredovanje više predstavlja „nagradu za radni staž, nego pravo unapređenje“. Međutim, nijedan od rukovodilaca konsultovanih u tom izveštaju „nije verovao da rad na traci može da se restrukturise na ozbiljniji način“, kao što niko nije verovao da se „nešto značajnije može preduzeti da montaža bude manje neprijatna“. U istom izveštaju može se pročitati i isključivo lično mišljenje „jednog direktora za stručno obrazovanje“, čije se ime ne navodi, ali koji mora da pripada G.M-u, pošto je uveren, upravo kao i G.M.A.D., da „radnici vole da rade mehanički“. Evo šta je on izjavio anketarima: „Na montažnoj traci ne demoralise toliko ponavljanje operacije koliko nered, pa ću radije pokušati da do maksimuma ujednačim zadatke kako bi radnike vezao uz preduzeće“.

Napori koje je uložila automobilska industrija da bi „obogatila rad“ ili „obrazovala“ radnike upravo su smešni. Nakon štrajka 1970. godine, G.M. i predstavnici U.A.W-a zaključili su ugovor kojim je priznato da rad zamara više mlade nego starije radnike, pa se daje obećanje da će se uložiti naponi i s jedne i s druge strane kako bi se „savetovali radnici koji često dolaze na rad sa zakašnjenjem, ili pak obolevaju“. Kolektivnim ugovorom predviđao se program stručnog obrazovanja kojim bi se rukovodilo na paritetnoj osnovi, a koji bi se realizovao u eksperimentalnom obliku, i to samo u fabrici Cadillac u Detroitu. Gore pomenuti izveštaj o profesionalnom napredovanju odražava stvaran sud direkcije trusta o toj vrsti programa: „Plaćanje obrazovnog perioda predstavlja minimalnu prednost; međutim, jedan od predstavnika preduzeća primetio je da bi pokloniti novoangažovanom radniku jedan čas dodatnog, neproduktivnog rada (a da se i ne govori o celom danu ili nedelji) koštalo astronomske

sume, verovatno nedopustive za jednu industriju koja je toliko zaokupljena svojim troškovima“.⁴

Za obrazovanje svojih radnika trustovi se služe jedino marginalnim i jeftinim merama, da bi kasnije, kada situacija u preduzeću postane gotovo bezizlazna, kao što je to slučaj u Lordstownu, pokušali na brzinu sa primenom neefikasnih lekova.

VI

Kriza koja je izbila u Lordstownu nije niukoliko pokolebala uverenje direkcije da je smanjenje troškova i „mrtvog vremena“ najbolje sredstvo za povećanje produktivnosti. Suprotstavljane rukovodilaca obogaćivanju rada daje nam pravo da verujemo kako se takvo ubeđenje neće lako menjati. Da bi opravdali smanjenje efektivna, iskoristili su čak i štrajk u Lordstownu: povećan je broj otpuštanja i uveden rad uz skraćeno radno vreme, u fabrici motora za „vege“ i u fabrici zadnjih trapova u Buffalou. U februaru su Gesternberg i Cole proglasili svoju odluku: „Svesni presudnog značaja povećanja produktivnosti po ekonomsku budućnost našeg društva i Sjedinjenih Država, mi ćemo nastaviti sa intenzivnim naporima na smanjenju troškova i na povećanju prihoda od svih naših proizvoda.“

Automobilski trustovi nesumnjivo nameravaju da održe ove profitne stope širenjem svog prodora u inostranstvo. Pored finansijske intuicije, najzapaženija osobina Richarda Gerstenberga je njegovo veliko iskustvo u inostranstvu. On je posetio većinu stranih filijala G.M.-a, a uskoro će izvršiti inspekciju veoma uspešnog odeljenja General Motorsa u Južnoj Africi.

G.M. investira mnogo više u inostranstvu nego u Sjedinjenim Državama, posebno u Jugoistočnoj Aziji. Prošlog leta preduzeće je participiralo u japansku firmu Isuzu. Nekoliko nedelja kasnije objavilo je da bi otkupilo jednu fabriku za montažu u Maleziji, a da očekuje da će uspostaviti svoju proizvodnju na Tajlandu. Nadavno se G.M. smestio u Južnoj Koreji, a traži dozvolu za uvoz oslobođen carine svih delova izrađenih na Filipinima. Po mišljenju nemirnih japanskih konkurenata, jedan od narednih ciljeva azijske politike G.M.-a je „da prodre na kinesko tržište sa 750 miliona potrošača, prolazeći kroz Tokio“. (Kinezi već upotrebljavaju skupe građevinske mašine za zemljane radove koje izrađuje G.M., a liferuje ih jedan italijanski partner).

U svom nedavnom govoru potpredsednik G.M.-a odgovoran za poslove u inostranstvu izneo je dileme svog preduzeća. G.M. pokriva manje od desetine svetskog tržišta automobila van Sjedinjenih Država. Dakle, on je primoran da prihvati „strašan izazov“. U Brazilu (gde je proizvodnja G.M.-a povećana za 280%

⁴ „Climbing the Job Ladder“, izveštaj koji je za American Foundation on Automation and Employment izradio E. F. Shelley and Co., New York, 1970.

u dve godine) uspeh je „najgromovitiji“. U bliskoj budućnosti potencijalno najpovoljnija tržišta se nalaze u južnoj i istočnoj Evropi i u Južnoj Americi. Potpredsednik bi „svakako stavio na čelo liste Južnu Ameriku, kada u njoj ne bi bilo političkih problema“. Potencijalno evropsko tržište je isto tako prostrano „za određeni izbor opreme“: samo 9% vozila koje G.M. izrađuje u Nemačkoj opremljeno je automatskim menjačima, 2% je s pomoćnim usmeravanjem, a samo 5% ima krov od vinila. Nijedno vozilo ne poseduje uređaje za aklimatizaciju, što, dakle, može da predstavlja pogodan izvor ekspanzije u budućnosti.

Postoji još jedan izvor unosne ekspanzije: reimport u Sjedinjene Države kola inače izrađenih u inostranstvu u filijalama ili pridruženim firmama (kao što su „buick“ Opeli G.M.-a). U vremenu od avgusta 1970. do avgusta 1971. godine, tj. u toku prve godine proizvodnje „vega“ i u periodu kada je zemlja bila najuznemirenija zbog rivalstva stranih kola i američkih „subcompactes“, reimport tri velika američka automobila povećan je za 78%, što predstavlja stopu jedva nešto nižu od one koja je realizovana prodajom kola japanskih konstruktora u Sjedinjenim Državama, a 7 puta veću od one koju su realizovali Evropljani. I G.M. i Ford nadaju se u prodaju malih kamiona koje izrađuju japanski kompanjoni. Međutim, nemački aklimatizatori i mini-kamioni „isuzu“ nisu još dovoljni za stimulaciju produktivnosti američkih radnika.

Produktivnost je najveća briga svih američkih industrija. U javnim izjavama poslodavci se hvališu svojim zaslugama, pa za tehničke inovacije primaju subvencije od vlade. Istovremeno, upućuju se apeli na naciju, na poslodavačko telo, na naučni „establishment“ i američke radnike da preduzmu sve radi povećanja učinka. Međutim, povećanje produktivnosti je uslovljeno tehnološkim inovacijama samo u nekim izuzetno retkim sektorima ključne industrije (programatora, nekih mehaničkih i hemijskih industrija). U najvećem broju industrijskih sektora, kao što je proizvodnja automobila, produktivnost se može povećati samo povećanjem proizvodnje... ili smanjenjem troškova, otpuštanjem, reorganizacijom i intenzifikacijom rada. Dakle, produktivnost je manje vezana za „pesmu o izobilju, koje stvara tehnologija“ i koja je toliko draga Nixonu, nego za radne dane koje preduzeće nastoji da iskoristi do poslednje sekunde.

U sadašnjoj treći za učinkom organizacione metode u automobilskoj industriji su od nesumnjivog značaja. Na primer, prateći *Fortune*, direktori preduzeća mogu da se uvere kako se produktivnost može da poveća za male pare. Pri tom je posebno značajno da se preduzmu mere za „poboljšanje organizacije rada i da se zaposlenima odrede norme realnog učinka. Dovoljno je samo da se doslednije primene osnovne tehnike industrijskog inženjeringa, da bi se postigli dobri rezultati...“⁵

⁵ *Fortune*, februar 1972.

U časopisu *Fortune* objašnjava se takođe kako intenzifikovati rad kancelarijskih službenika u skladu sa Fordovim principima. Jedan inženjer, po imenu Joseph Quick, objašnjava da „treba početi sa merenjem prosečno potrebnog vremena za izvršenje raznih intelektualnih funkcija na nižem nivou (na primer, funkcije „komercijalnog službenika, crtača, kancelarijskog činovnika, itd.). Uopšte, njima je svejedno da li rade napornije . . .“.

Automobilska industrija je bila pionir u tehnici hronometraže, pa otuda „fordizacija“, dovedena do krajnosti, za nju više neće biti ni najmanje rentabilna. U ovoj industriji su već primenjene sve osnovne tehnike industrijske organizacije sa neopisanim strogošću. U njoj je zaposlen veliki broj nekvalifikovanih radnika, čiji se rad odvija po Fordovim principima već najmanje pedeset godina. Međutim, može se do u beskonačnost pojednostavljivati rad i pokreti a da se ne približi onom ludilu u Lordstownu. Američki automobilski trustovi opadanjem prodaje zapadaju u ozbiljnu krizu, a smanjenje troškova gotovo je nemoguće.

(Preneto iz *The New—York Review*, od 23. marta 1972.)

Polemike

Okrugli sto ISTORIJSKO MESTO SOCIJALIZMA, ETAPE I KRITERIJI NJEGOVOG RAZVITKA*

H. Heiden, DR Nemačka

... Socijalizam ne može da bude kratkotrajni period, prelazno društvo. Zadaci koji nastaju posle pobede socijalističkih društvenih odnosa ne svode se samo na prevazilaženje ostataka kapitalizma i na neposrednu pripremu komunizma. Centralni zadatak postaje stvaranje razvijenog društvenog sistema socijalizma. To pretpostavlja pozitivan rad na razvijanju svih sfera društvenog života na samoj socijalističkoj osnovi. Takvo gledište odgovara definiciji naše epohe, koja je data u dokumentima moskovskih savetovanja komunističkih i radničkih partija 1960. i 1969. godine. Da bi se naglasio značaj te nove etape mi određujemo socijalizam kao relativno samostalnu društvenu formaciju ...

... Posle pobede socijalističkih proizvodnih odnosa istovremeni kompleksni razvitak svih strana društvenog života postao je glavni zadatak Partije. Iskustvo NDR, a isto tako i naučno razrađene prognoze svedoče da izgradnja razvijenog socijalizma zahteva dugotrajno vreme. Analiza čitavog kompleksa problema u novoj istorijskoj situaciji vodi zaključku da borba između dva suprotna društvena sistema traje čitav period. Na taj način, zadatak izgradnje razvijenog sistema socijalizma treba posmatrati ne samo sa gledišta likvidacije ostataka kapitalizma i neposrednog pripremanja komunizma. Samo se po sebi razume da je konačni cilj međunarodne radničke klase stvaranje besklasnog komunističkog društva. Ali put ka komunizmu prolazi preko

---

* U okviru ove rubrike daju se širi izvodi iz diskusije naučnika nekih socijalističkih zemalja. O značaju i ulozi ove diskusije rečeno je i u uvodnim napomenama za izabrane tekstove o razvijenom socijalističkom društvu koji se objavljuju u ovom broju našeg časopisa.

razvijenog socijalističkog društva . . . Bilo bi nepravilno karakterisati razvijeni socijalizam orijentišući se samo na jednu, bilo koju stranu društvenog života, a naročito na proizvodnost rada. Iskustvo NDR pokazuje da razvijeno socijalističko društvo mora da se gradi kao kvalitativna alternativa državnomonopolističkom kapitalizmu, kao celoviti sistem . . . Ako hoćemo da socijalizam učinimo privlačnim, poželjnim ciljem za mase stanovništva, onda je neophodno da ga u prvom redu učvršćujemo ekonomski, da obezbeđujemo njegovu ekonomsku prevagu i da zato podižemo proizvodnost rada. Uporedo s tim parola: prestići kapitalistički sistem po proizvodnosti rada, ne odražava potpuno zadatak koji stoji pred socijalističkim zemljama. Da li je socijalizam obavezan da u svim oblastima ekonomike obezbedi onu proizvodnost rada koja je sada već dostignuta u kapitalističkim zemljama — to je još uvek pitanje. U NDR postavljeni su konkretni zadaci — prestići kapitalizam po proizvodnosti rada u potpuno određenim oblastima . . .

Ž. Arojo, NR Bugarska

U principu, nivo razvitka proizvodnih snaga socijalizma treba da je viši nego u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama. Ipak, . . . moguće je stvoriti razvijene socijalističke proizvodne odnose i tada kada taj zadatak još nije rešen. Problem unutrašnje logike razvitka socijalizma, njegovih zakonitosti, ne treba mešati s pitanjem o pobedi socijalizma nad kapitalizmom, s pitanjem o istorijskom takmičenju socijalizma i kapitalizma. Razume se, osnovna i odlučujuća pretpostavka za prelaz na komunističke proizvodne odnose sastoji se u stvaranju materijalno-tehničke baze komunizma. Ali taj prelaz određuje usavršavanje proizvodnih odnosa.

. . . Život je potvrdio pravilnost ocene o istorijskom mestu socijalizma, koji su dali klasici marksizma-lenjinizma. U socijalizmu već nastaje ekonomska osnova komunizma — društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju, ali njen razvitak, pa prema tome i razvitak komunističkih proizvodnih odnosa, karakteriše se još uvek niskim stepenom ekonomske zrelosti . . . Zajedničke osobine socijalizma i komunizma su određujuće za društvene odnose u obema fazama, ali to ne znači da među njima nema dubokih razlika . . . Ne videti dubinu tih razlika znači ne videti složenost zadataka prelaza ka komunizmu. Ako bi stvar bila samo u stvaranju materijalno-tehničke baze komunizma, onda bi se sada moglo pretpostaviti, na osnovu naučno-tehničke revolucije, da bi rokovi njenog stvaranja mogli da budu relativno kratki. Ali za stvaranje komunističkih proizvodnih odnosa i nadgradnje koja njima odgovara potrebno je mnogo vremena. Socijalizam će, po svemu sudeći, biti dugi period, u krajnjoj meri znatno duži nego što se nedavno predstavljalo . . .

A. Butenko, SSSR

. . . U opštesociološkom smislu socijalizam je uređenje koje se bazira na novim, progresivnim društvenim odnosima, koji se kvalitativno razlikuju od kapitalističkih već pri svom nastajanju. Socijalizam ispoljava svoja korenita preimućstva u poređenju i s kapitalizmom uopšte i s državno-monopolističkim kapitalizmom posebno ne samo time što preobražava i akumulira u interesu trudenika dostignuća najvišeg stepena kapitalizma, nego što ih i suštinski umnožava; on je najneposredniji socijalno-ekonomski ideal za trudenike svih zemalja.

Kao što pokazuje iskustvo istorije, socijalističke zemlje postale su i one u kojima nije bio dovoljno razvijen državno-monopolistički kapitalizam. Nezavisno od toga s kakvog stupnja razvitka započinje prelaz ka novom uređenju, on ima niz fundamentalnih karakteristika, suštinskih obeležja i neodvojivih osobina koje su zajedničke za sve zemlje. Svakako, opšta suština socijalizma u raznim zemljama može da se ispolji u specifičnim formama.

Duboka naučna karakteristika opštih zakonomernosti i obeležja socijalizma, koje izražavaju njegovu suštinu, omogućava da se uspešno vodi ideološka borba s pokušajima da se rasparča socijalizam na dva tipa — „istočni“ i „zapadni“, koji su dosta široko rasprostranjeni u buržoaskoj i revizionističkoj literaturi. Istovremeno to je ozbiljna prepreka za one koji svesno ili nesvesno smanjuju uspehe novog uređenja ili su, naprotiv, skloni da istrčavaju napred, prikazujući početne stupnjeve socijalizma u svojstvu njegovih završnih etapa. Samo polazeći od opštih karakteristika socijalizma, koje se mogu primeniti na sve zemlje, moguće je objasniti razlike u konkretnom obimu i sadržaju zadataka, koji se rešavaju u određenim etapama socijalističkog razvitka, koje su karakteristične za ove ili one grupe zemalja ili za pojedine zemlje. Pri tom treba uvažavati moguće razlike u rokovima stvaranja socijalizma, formama njegove organizacije, u većem ili manjem ispoljavanju i razvijanju ovih ili onih njegovih preimućstava . . .

. . . Socijalizam — to nije kratkovremena etapa bez svojih sopstvenih karakteristika, već je relativno samostalna faza društveno-ekonomskog razvitka koja ima svoje stupnjeve, a oni se suštinski razlikuju po socijalno-ekonomskoj zrelosti od komunizma. Socijalizmu je svojstven određeni sistem objektivnih zakona i principa. Svakako, to ne znači da među njima nema takvih koji zadržavaju značaj i na višem stupnju razvitka komunističke formacije. Ipak, ovde postoji jedinstvo zakona svojstvenih upravo socijalizmu, kojih u takvom vidu neće biti u komunističkom društvu.

Ignorisanje specifičnosti socijalističke faze, njihovo svodenje samo na čišćenje od „belega“ kapitalizma i pripremanje prelaza

ka komunizmu dovode do pogrešnih predstava, prema kojima se ono što razlikuje socijalističko društvo od komunizma (planska robna proizvodnja, forme raspodele, takve kategorije kao što su cena, novac, profit itd.), proglašava neizbežnim „zlom“ koje će ubrzo da bude odstranjeno. Na sličnoj, pogrešnoj osnovi formiraju se ekstremističke koncepcije, koje predlažu da se još pri izgradnji socijalizma ukinu robnonovčani odnosi i materijalno stimuliranje, koji se direktno ili indirektno ubrajaju u „belege“ kapitalizma, iako to predstavlja suštinski deo društvene prirode socijalizma.

Odgovarajući na pitanje da li je moguće formulirati karakteristiku socijalizma koja bi bila istinita za sve etape njegovog razvitka . . . (govornik je istakao da je) u vidu razmatranja moguće predložiti sledeće određenje socijalizma kao uređenja koje revolucionarnim putem zamenjuje kapitalizam i dokapitalističke odnose i koji poseduje niz obeležja opšteg značaja. U sferi ekonomike — to je socijalistički način proizvodnje, koji isključuje eksploataciju čoveka čovekom, koji se zasniva na dve osnovne forme socijalističke svojine — državnoj i zadružnoj, na industrijskom razvitku materijalno-tehničke baze sa preovladavanjem mašinskog rada nad ručnim. Centralizovana planska proizvodnja koja služi interesima radbenika gradi se s respektovanjem robnog prometa, principa privrednog računa i lične materijalne zainteresovanosti radnika, raspodela se ostvaruje u robnonovčanoj formi. Sistem objektivnih zakona uslovljava sve punije ispoljavanje osnovnog principa „od svakoga prema sposobnostima, svakome prema radu“. U socijalno-političkoj sferi — odsustvo klasnih antagonizama, prisustvo klasa koje imaju zajedničku socijalističku prirodu; vlast radbenika kojima rukovodi radnička klasa i njena marksističko-lenjinistička partija, demokratsko učesće masa u rešavanju korenitih društvenih problema. U sferi svesti — vladavina marksističko-lenjinističke ideologije, prevladavanje naprednih tekovina kulture, znatno slabljenje uticaja sitnoburžoaske i religiozne ideologije. Socijalizam ima sopstvene etape i tek nakon dostignuća najvišeg stupnja zrelosti ostvaruje se njegovo prerastanje u komunizam.

G. Glejzerman, SSSR

Nastanak novog društva započinje s prelaznim periodom od kapitalizma ka socijalizmu. U vezi s tim . . . interesantno je pitanje o stupnjevima razvitka socijalizma, o tome kako on izrasta iz prelaznog perioda, kako staje na sopstvene noge.

Ako se razmatra iskustvo Sovjetskog Saveza onda bi bilo moguće izdvojiti sledeće etape. Pre svega, stvaranje osnova ili fundamenta socijalističke ekonomike. Hronološka granica te etape u SSSR-u je početak 30-ih godina. Socijalistički sektor priv-

rede postao je tada vladajući u ekonomici. U industriji on je davao pretežni deo produkcije, ali u poljoprivedi još nisu bili završeni socijalistički preobražaji, tako da je ostao jedan deo individualnih seljačkih domaćinstava. Pitanje „ko će koga?“ bilo je rešeno u ekonomici u korist socijalizma. Eksploatatorske klase su bile u osnovnom likvidirane, ali su njihovi ostaci još postojali i sredina koja ih je hranila još nije bila potpuno uništena.

Sledeća granica — to je pobjeda socijalizma u SSSR-u. Ona je bila ostvarena u drugoj polovini 30-tih godina. To je označavalo završetak probražavanja socijalističke ekonomike u osnovnom. Socijalističke forme su se učvrstile u razmerama cele zemlje, sitna robna proizvodnja, iako se u manjoj meri i sačuvala, više nije igrala neku veću, suštinsku ulogu u narodnoj privredi. Pobjeda socijalizma označavala je potpunu likvidaciju eksploatatorskih klasa, svih uzroka koji rađaju eksploataciju, omogućila stvaranje društva koje se sastoji od radbenika — radnika, seljaka, inteligencije. Ostvarene su odgovarajuće promene u političkoj nadgradnji, proširila se socijalna baza države radničke klase, ostvaren je dalji razvitak socijalističke demokratije. U ideološkoj oblasti pobjeda socijalizma karakterisala se ostvarenjem kulturne revolucije.

Pobedom socijalizma završava se prelazni period. Započinja nova etapa — učvršćenje socijalizma, završetak njegove izgradnje, iskorišćavanje i otkrivanje najširih mogućnosti koje u njemu postoje. Novo društvo, dostigavši zrelost, uporedo s tim priprema uslove za postepeni prelaz ka komunizmu. Kao što pokazuje iskustvo, socijalizam je duga etapa društvenog razvitka . . .

Određujući međusobni odnos socijalizma i komunizma potrebno je videti i jedinstvo i razlike među njima, ne apsolutizujući ni jedno ni drugo . . . Međusobni odnos socijalizma i komunizma istinitije se izražava stavom o dve faze jedne iste društveno-ekonomske formacije, nego stavom o socijalizmu kao relativno samostalnoj formaciji . . .

Pri određivanju značaja partijskog rukovođenja u razvijanom socijalističkom društvu treba imati u vidu tri aspekta: ulogu partije kao političkog rukovodioca, kao organizatora naroda, kao njegovog vaspitača i ideološku snagu.

Uloga partije kao političkog rukovodioca proizilazi pre svega iz celokupnog sistema klasnih odnosa u svetu, koji diktiraju neophodnost političkog pristupa rešavanju socijalnih pitanja. S jedne strane, postoje odnosi s kapitalističkim svetom što uslovljava neophodnost formulisane pravilne politike u interesu učvršćenja socijalizma i svetskog revolucionarnog pokreta. Međusobni odnosi između dva sveta predstavljaju front klasne borbe, bilo kakve konkretne forme ta borba imala. S druge strane, socijalizam se razvija danas kao sistem država i odnosi među njima nose takođe politički karakter. I, konačno, postoje određeni so-

cijalni odnosi unutar socijalističkih zemalja, jer socijalizam nije potpuno socijalno jednorodno društvo i u njemu su još očuvane klasne i socijalne razlike. Zbliženje klasa i socijalnih grupa ne skida pitanje o vodećoj ulozi radničke klase i njene političke avangarde. Suština tog procesa je u tome što radnička klasa privlači na svoje političke i ideološke pozicije seljaštvo, inteligenciju, objedinjujući oko sebe ceo narod.

Uloga partije u razvitku socijalizma povezana je i s problemom usklađivanja mnogobrojnih interesa. I pored zajednice osnovnih interesa svih slojeva stanovništva postoje još određene socijalne razlike, specifični interesi koji se neizbežno moraju uvažavati u politici. Uzeti, na primer, problem usklađivanja perspektivnih i tekućih interesa. U ekonomici on se ispoljava u konkretnom odnosu između akumulacije i potrošnje. Iskustvo pokazuje da ni jednostrani potrošački prilaz koji ne uvažava perspektivne interese, ni prenebregavanje tekućih interesa naroda ne može da koristi uspehu socijalističke izgradnje. Partija, kao avangardni deo društva, izražava najviše opštenarodne interese. U svojoj politici ona obezbeđuje zadovoljavanje osnovnih opštenarodnih interesa i istovremeno ne dozvoljava prenebregavanje specifičnih, parcijalnih interesa socijalnih grupa. Ovde postoje određene protivrečnosti, a uloga partije ispoljava se u tome što ih ona pravovremeno otkriva i ukazuje na pravilne puteve za njihovo razrešavanje, obezbeđujući samim tim učvršćenje jedinstva socijalističkog društva.

Ulogu organizatora narodnih snaga u izgradnji socijalizma i komunizma ne vrši samo partija. Postoji čitav sistem mnogobrojnih organizacija, državnih i društvenih. Partija usmerava njihovu delatnost jedinstvenim ciljevima, ali ih ona ne zamenjuje. Ako se dozvoljava takva zamena, onda to odmah koriste revizionisti, suprotstavljajući demokratiju rukovodećoj ulozi partije. Ipak, demokratija bez rukovodeće uloge partije je anarhija.

U socijalističkom društvu postoje različiti nivoi svesti. Partija, kao najnapredniji, najsvesniji deo naroda, otkriva svim trudbenicima veliki značaj ideala socijalizma. Ovde se sa svom jasnoćom ispoljava uloga partije kao ideološkog rukovodioca, nosioca marksističko-lenjinističke svesti.

U meri kretanja društva ka zrelijim stadijima razvitka socijalizma raste i uloga partije. Ali to nije automatski proces. Na teorijskom planu reč je o međusobnom odnosu elemenata stihije i svesti u mehanizmu regulisanja životnih aktivnosti društva.

Socijalizam . . . zahteva i odgovarajuće metode rukovođenja. Raste pre svega značaj naučnog predviđanja i prognoziranja, metoda ubeđivanja, pravilne organizacije svih narodnih snaga. KPSS poklanja veliku pažnju problemima naučnog rukovođenja društvom.

E. Panfilov, SSSR

. . . Važno obeležje socijalizma ispoljava se u njegovom izvanredno velikom dinamizmu. Socijalizam treba posmatrati ne samo u statici, nego i u dinamici. U radu *Država i revolucija* Lenjin je pokazao da socijalizam nije jednom za svagda dato društvo, već društvo koje se razvija, koje postepeno prerasta u komunizam. Za Lenjina „ . . . važno je objasniti kako je beskrajno lažna obična buržoaska predstava o tome da je socijalizam nešto mrtvo, statično, jednom za svagda dato . . .“ (t. 33, str. 99). Razvitak socijalizma, ukazivao je Lenjin, imaće svoje povezane stadije, etape, stupnjeve „ekonomske zrelosti“. U posleoktobarskim Lenjinovim radovima pitanje o odnosima komunizma i socijalizma razmatra se i sa gledišta rezultata razvitka poslednjeg, o komunizmu se govori kao o „višem stupnju socijalizma“ (t. 45, str. 263), komunizam se karakteriše kao „socijalizam u razvijenom vidu“, „završeni socijalizam“ (t. 36, str. 65). Socijalizam se, prema tome, razlikuje od komunizma pre svega nepotpunošću, nezavršenošću, nerazvijenošću ekonomske osnove novog društva. On predstavlja takav dinamični, razvijajući sistem, koji dobija sve nova svojstva i odlike komunizma.

Uporedo s tim socijalizam je pri svom njegovom dinamizmu — kvalitativno određeno društvo s relativno stabilnom socijalno-ekonomskom strukturom, koja ima svoje karakteristične oblike, kao što to ima i svako drugo društvo. Ali ta kvalitativna određenost povezana je s tim što se na socijalističkom stadiju zakonitosti funkcionisanja i razvijanja novog društva ispoljavaju u njemu neadekvatnim materijalno-proizvodnim uslovima. Prelaz ka komunizmu ostvaruje se ne „posle“ socijalizma i čak ne prosto u njegovim „nedrima“, nego putem njegovog razvitka, ispoljavanja i otkrivanja svih njegovih preimućstava. A niz odlika socijalizma koje se sada mogu ispoljiti kao veoma suštinske, otpadaju na njegovom višem stupnju. Prirodno, proces razvitka novog društva odvija se određenim redosledom, sastoji se iz niza etapa.

Pojam „etapa“ je osnova za klasifikaciju zemalja sa gledišta zrelosti socijalizma i svaka od njih ima opštemetodološki značaj. Pojmovi „stvaranje osnova, ili fundamenta socijalizma“ i „izgradnja razvijenog socijalističkog društva“ izražavaju opštu liniju socijalističkog razvitka svih zemalja. Da bi tačno odredili na kojoj se etapi novog društva nalazi ova ili ona zemlja, neophodno je izvršiti analizu svih zadataka koji se praktično rešavaju u datom momentu, izdvojiti osnovne, jer se njima određuje sadržina etape. Procese socijalističkog razvitka bilo bi pogrešno svoditi na kretanje po nekoj skali „socijalističnosti“, gde postoji ranije određen i unapred dat nivo proizvodnje i kulture, stepen razvitka demokratije i sl.

U početku su marksisti, razmatrajući na opšteteorijskom planu stupnjeve nastajanja i razvitka novog društva, operisali fundamentalnim pojmovima — prelazni period, faza socijalizma, faza komunizma. Kasnije, u toku izgradnje novog društva, pokazalo se da je konkretno-istorijska granica između faze socijalizma i prelaznog perioda relativna, uslovna. Ispoljili su se primeri kada se socijalno-ekonomski razvitak ove ili one zemlje karakteriše faktorima već započete faze socijalizma i uporedo s tim sa elementima prelaznog perioda koji još traje. U nizu zemalja ispoljava se i takva pojava kada je preobražaj privatne svojine u društvenu već završen, a socijalizmu odgovarajuća materijalno-tehnička baza još nije ni stvorena.

Fiksiranje takvih stanja omogućuje pojam „stvaranje osnova socijalizma“. On daje mogućnost da se izdvoji ono što je opšte, ono što je svojstveno svim zemljama u kojima je rešena osnovna protivrečnost prelaznog perioda „ko će koga?“ u korist socijalizma, gde su obezbeđeni neophodni uslovi za potpunu zgradnju socijalističkog društva. Razumljivo je da se pitanju o stvaranju osnova socijalizma u ovoj ili onoj zemlji mora pristupiti u svakom slučaju konkretno, respektujući realne rezultate socijalističkog razvitka. U okvirima opštih etapa koje su svojstvene svim zemljama moguća je veća ili manja mnogostepenost procesa stvaranja novog društva, nejednaki redosled u preobražavanju ovih ili onih strana društvenog života. Na tu specifičnost, na svojeobraznost procesa razvitka u raznim zemljama ukazivao je Lenjin: „... pri opštoj zakonomernosti razvitka u celoj svetskoj istoriji nikako se ne isključuje, nego se naprotiv pretpostavljaju određeni periodi razvitka, koji predstavljaju svojeobraznost bilo formi, bilo redosleda tog razvitka“ (t. 45, str. 379).

Ako bi se uopštiti faktori od kojih zavisi svojeobraznost tog procesa, onda među njima mogu da se izdvoje sledeći. Pretpostavke kojima raspolaže ovaj ili onaj narod za stvaranje novog društva mogu suštinski da se razlikuju (visokorazvijena industrija ili zaostala agrarna struktura ekonomike; srazmerno visoki ili niski nivo obrazovanja i kulture stanovništva i sl.). Izravnjavanje zajedničke linije ekonomskog i kulturnog razvitka socijalističkih zemalja je dugotrajniji proces nego što je to preobražaj privatne u društvenu svojinu. Ta okolnost, a takođe i raznovremenost pobeđe socijalističke revolucije u raznim zemljama uslovljavaju očuvanje unutar socijalističkog sveta suštinskih socijalno-ekonomskih razlika među zemljama, istovremeno postojanje više ili manje zrelih formi razvitka socijalizma, koje postoje u raznim državama.

Svojeobraznost procesa razvitka određuje se, dalje, time na kakvoj se etapi razvitka svetskog socijalističkog sistema u celini on ostvaruje, kakav je raspored klasnih snaga u svetu. Jedna je stvar razvitak socijalizma u kapitalističkom okruženju, a druga u uslovima svetske socijalističke zajednice.

Suštinski uticaj na proces razvitka novog uređenja pokazuju takođe nacionalne osobenosti koje se ispoljavaju u strukturi ekonomike, geografskog položaja zemlje, razmerama njene teritorije, brojnosti stanovništva, psihologije i tradicije koje su istorijski nastale i sl. Treba podvući značaj takvog faktora kao što je konkretni tok klasne borbe u ovoj ili onoj zemlji. Njene opšte tendencije su istovetne, ali ipak na različitim etapama može da dođe do zaoštavanja klasne borbe, što zavisi od specifičnih uslova određene zemlje i što ne mora da bude obavezno za druge zemlje koje se nalaze na istom stupnju razvitka.

... Odgovarajući na pitanja ... po našem mišljenju ... socijalističku izgradnju moguće je podrazdeliti na sledeće etape: početnu — stvaranje pretpostavki za socijalističku izgradnju zavojevanjem diktature proletarijata i koncentrisanjem u rukama države komandnih poluga ekonomike; druga etapa — izgradnja osnova socijalizma; treća — stvaranje razvijenog socijalizma. Što se tiče budućnosti, faza socijalizma se, najverovatnije, ne završava stvaranjem zrelog socijalizma i u toku komunističke izgradnje biće ostvareni još viši stupnjevi socijalističkog razvitka. Hronološki okviri prelaznog perioda i etape stvaranja osnove socijalizma ne poklapaju se uvek ...

J. Gruza, ČSSR

Sada se u buržoaskoj sociologiji brani ideja da u istorijskom procesu socijalizam navodno zauzima isto mesto kao i državno-monopolistički kapitalizam: i jedno i drugo uređenje predstavljaju se samo kao različite forme prelaza ka „industrijskom društvu“ ... S propagandom te koncepcije neposredno je povezano pogrešno tumačenje naučno-tehničke revolucije, koja se pogrešno svodi isključivo na tehničku oblast.

Koncepcija „industrijskog društva“ bila je jedna od polaznih tačaka u radovima mnogih čehoslovačkih sociologa-revizionista. Oni su iskrivljavali marksističke ideje, zamenjujući ih gledištima koja su pozajmljivali kod savremenih buržoaskih sociologa. Na sličan način postupali su i oni koji su probleme teorije upravljanja svodili samo na koncepcije „socijalističkog menadžerstva“. Paradoksalno je da se čak i politikologija zalagala za „natklasnu“ i „natpartijsku“ nauku ... Iz koncepcija „industrijskog društva“ polazile su te struje koje su apsolutizovale ulogu tržišta, koje su zahtevale da se ekonomika socijalističkog društva razvija stihijno ...

Iskrivljavanju suštinskih razlika između kapitalizma i socijalizma služe i različite buržoaske koncepcije antropologizma. Njihovi zastupnici tvrdili su da se negativna obeležja kapitalizma ne samo zadržavaju u socijalizmu, nego da se i pojačavaju. Takve ideje propovedali su mnogi čehoslovački filozofi, pre svega Ko-

sik. U svojim argumentima oni su polazili sa pozicija „čiste demokratije“, potpuno su odbacivali značaj društvene vlasti u socijalizmu, subjektivno-idealistički tumačili kategoriju slobode itd.

S buržoasko-antropološkim pokušajima da se zabašuri košenita suprotnost između kapitalizma i socijalizma tesno su bili povezani argumenti koji su prikrivali razlike između niže i više faze razvitka komunističke formacije. Kritičari socijalizma suprotstavljali su marksističkim predstavama o razvijenom komunizmu čehoslovačku stvarnost. Oni su tvrdili da, navodno, praksa dokazuje neostvarljivost Marxovih ideja . . . Antisocijalističke snage mogle su u izvesnom stepenu da se u svojoj argumentaciji oslanjaju na propagandu koja se ranije sprovodila a koja, nastojeći da podvuče preimućstva novog društva nad kapitalizmom, nije ponekad razlikovala socijalizam od komunizma. Uproščavanja koja su se ranije dozvoljavala u cilju popularizacije koristili su neprijatelji u ideološkoj borbi sa socijalističkim uređenjem.

Sada je neodložni zadatak da se istraže osnovne odlike, karakteristične razlike između kapitalizma i socijalizma. Razrada tog pitanja ima veliki značaj za dublje poimanje unutrašnje dinamike socijalističkog društva. To je i jedan od uslova analize pojedinih etapa njegovog razvitka . . .

B. Sabo, NR Mađarska

. . . Socijalizam ostvaren u praksi neki njegovi kritičari upoređuju sa nekom idealnom šemom-modelom, odvojenoj od konkretno-istorijskih uslova i sa te pozicije ga kritikuju . . .

U komunističkom pokretu ispoljila se tendencija ignorisanja etapa razvitka novog društva, nastojanje da se pobjegne napred. Neki rukovodioci ponekad nisu uvažavali da je izgradnja socijalizma složen i mnogostran proces koji obuhvata relativno dug period vremena. U tom pogledu određeno iskustvo daje istorija socijalizma u Mađarskoj . . . Dominirajuća tendencija (ranijeg partijskog rukovodstva — S.Ž.) postao je voluntarizam, mišljenje prema kome ako si ovladao vlašću sve možeš da učiniš po svojoj volji. Teške posledice te politike svedoče da se u procesu izgradnje socijalizma ne mogu da narušavaju objektivni ekonomski zakoni i da ta izgradnja nije samo ekonomsko pitanje . . .

D. Dobričanov, NR Bugarska

Pojam razvijenog ili zrelog socijalizma . . . unosi neka suštinska objašnjenja i preciznosti u naše predstave o izgradnji novog društva, o njegovim etapama i kriterijima. Posle završetka prelaznog perioda nastupa duga etapa dalje izgradnje socijalizma,

njegovog potpunog sazrevanja. Na toj etapi razvitak socijalističkog društva ostvaruje se na osnovu zakonomernosti koje su svojstvene prvoj fazi komunizma. To je kompleksni proces koji predstavlja niz stupnjeva.

Pretpostavke za izgradnju zrelog socijalizma su potpuna pobjeda socijalističkih proizvodnih odnosa ne samo u industriji, nego i u poljoprivredi; likvidacija eksploatatorskih klasa u gradu i na selu i stvaranje društva koje se sastoji od prijateljskih klasa i slojeva; učvršćenje socijalističkih socijalno-političkih institucija; pobjeda proletrske marksističko-lenjinističke ideologije nad buržoaskom ideologijom, preuređenje čitavog ideološkog fronta na osnovu principa marksizma-lenjinizma.

Socijalističko društvo, ma kako da je celovit i formirani socijalni sistem, još produžava da se razvija, usavršava, sazreva. Dužina takvog razvitka . . . ipak ne daje dovoljno osnova da se socijalizam karakteriše kao relativno samostalna društveno-ekonomska formacija.

Jedna od najsuštinskih osobenosti izgradnje zrelog socijalizma sastoji se u tome što se dalji razvitak novog društva odvija na sopstvenoj osnovi, na bazi socijalističkih odnosa. Na prethodnoj etapi socijalizam je sakupljao snage i razvijao se u nepomirljivoj borbi s kapitalizmom. Sada već u prvi plan dolaze pozitivni zadaci sve potpunijeg ispoljavanja specifičnih zakona i obeležja socijalizma. Stvaranje zrelog socijalističkog društva nije samo i nije pre svega odstranjivanje ostataka prošlosti, već je pre svega razvitak njegovih sopstvenih principa. U socijalističkom društvu svakako postoje ostaci koji su nasleđeni iz prošlosti i borba protiv njih je važan svakodnevni zadatak. Ipak, taj zadatak samo dopunjuje osnovni — potpuni razvitak upravo socijalističkih principa.

. . . Proces izgradnje razvijenog socijalističkog društva sastoji se iz niza stupnjeva i podetapa. Svaki od njih predstavlja približavanje ka najvišoj granici sazrevanja socijalizma, kada započinje neposredni prelaz u komunizam. U zavisnosti od nivoa razvitka pojedinih zemalja i niza drugih objektivnih i subjektivnih faktora podetape izgradnje razvijenog socijalističkog društva su različite.

Govoreći o metodologiji izdvajanja kriterija razvijenog socijalističkog društva . . . (moguće je primetiti) da postoje dva prilaza tom pitanju. Prilaz sa stanovišta (datog) sistema posmatra kriterije sa stanovišta unutrašnjih zakonomernosti razvitka socijalizma. Pri komparativnom prilazu ti kriteriji se izvode iz upoređenja socijalizma s kapitalizmom.

U borbi protiv sitnoburžoaskih pogleda Lenjin je podvlačio da socijalizam ne može biti izgrađen na osnovi zastale, nerazvijene ekonomike. Posle osvajanja vlasti i eksproprijacije eksproprijatora nastaje zadatak stvaranja novih društvenih odnosa,

dostizanja više proizvodnosti rada. Sprovodeći tu liniju Sovjetski Savez je postao moćna industrijska država.

Izgradnja socijalizma se ostvaruje u uslovima savremene naučno-tehničke revolucije. Borba za iskorišćavanje svih njenih dostignuća, za neprekidni progres društvenih odnosa je značajna forma klasne borbe u međunarodnom aspektu . . . Zahtev da se prevaziđu najrazvijenije kapitalističke zemlje po produktivnosti društvenog rada nije kriterij na osnovu koga se može suditi o izgradnji razvijenog socijalističkog društva. To je . . . jedan od kriterija komunističke formacije u celini, a ne prve njene faze. I pri nižoj proizvodnosti rada socijalizam kao celoviti sistem prevazilazi kapitalizam i po karakteru društvenih odnosa, i po tempu proširene reprodukcije, i po socijalnim i kulturnim preobražajima itd. Svakako, nema sumnje da će nivo proizvodnje i proizvodnosti rada koji je dostigao kapitalizam vremenom biti prevaziđen.

Osnovni kriteriji razvijenog socijalizma po svom karakteru moraju biti kompleksni: zrelost novog društva određuje se ne jednim, nego celokupnošću međusobno povezanih pokazatelja, koji obuhvataju kako bazu, tako i nadgradnju u datoj zemlji, a takođe i njene međunarodne odnose. Socijalizam nije nešto zatvoreno, to nije izolirano ostrvce u savremenom svetu. Svaku socijalističku zemlju inogučje je posmatrati kao relativno samostalni socijalni sistem, tj. kao jedinstvo određenih društvenih odnosa, institucija itd., i uporedo s tim i kao sistem veza date zemlje sa svim drugim socijalističkim državama i sa ostalim svetom.

Socijalno-ekonomski sistem razvijenog socijalističkog društva karakteriše se: visokim nivoom proizvodnih snaga, koje se zasnivaju na najnovijim dostignućima naučno-tehničke revolucije i koje su sposobne u sve širim razmerama da zadovoljavaju brzo rastuće društvene i lične potrebe; racionalnom proizvodnom strukturom narodne privrede; visokom efektivnošću proizvodnje, visokim nivoom društvenog proizvodnog rada i rentabilnošću ekonomike, odgovarajućim formama društvene organizacije proizvodnje i upravljanja, visokoefektnom koncentracijom, specijalizacijom i kooperacijom proizvodnje i produbljivanjem međunarodne socijalističke podela rada, rastućom integracijom privreda socijalističkih zemalja; najpotpunijim ispoljavanjem ekonomskih zakona socijalizma, a naročito principa raspodele prema radu; daljim zbližavanjem i slivanjem dveju formi socijalističke svojine — državne i zadružne — u jedinstvenu opštenarodnu svojinu i postepenim pretvaranjem poljoprivrednog rada u jedan vid industrijskog.

. . . Neophodno je svestrano usavršavanje sistema socijalnog upravljanja. Ono nalazi izraz u daljem razvitku socijalističke demokratije, prerastanju države diktature radničke klase u opštenarodnu državu, pretvaranje komunističke partije u partiju

celog naroda i porast njene rukovodeće uloge. Sve strane socijalnog sistema zrelog socijalizma razvijaju se harmonično.

Razvijenom socijalizmu svojstven je visok stepen svestrane integracije socijalističkih zemalja kako u ekonomskoj tako i u socijalno-političkoj oblasti, što ipak ne predstavlja brisanje nacionalnih granica . . . Naznačeni kriteriji karakterišu potpuno sazrevanje socijalizma, njegov poslednji stupanj, kada se stvaraju objektivne neophodne pretpostavke postepenog prelaza u komunizam.

G. Apostol, SR Rumunija

. . . Socijalizmu su svojstvene zajedničke osobine koje ga karakterišu kao najvažniju etapu stvaranja i razvitka novog društveno-ekonomskog uređenja. Te osobine, a isto tako i konkretna problematika razvitka socijalizma, dobijaju različite osobenosti u različitim zemljama. Socijalizam može da postoji samo pri raznoobraznosti konkretnih istorijskih formi . . .

Socijalizam mora da bude takav kakvim su ga želeli da vide ljudi koji su se za njega borili. Moć i granitna čvrstina socijalizma i komunizma sastoje se u tome što oni izražavaju volju svakog naroda, njegove interese i zavetne nade. Socijalistička svojina nad sredstvima za proizvodnju je objektivna društveno-ekonomska baza novog uređenja u svim socijalističkim zemljama, ali ona postoji u svakoj zemlji u određenim nacionalnim okvirima. Samo po sebi, prisustvo socijalističke svojine predstavlja samo izraz volje naroda — komunističke partije i države date zemlje — pravo da razrađuju i određuju pravce razvitka, suvereno raspoložujući njenim bogatstvima.

Primenjujući marksizam-lenjinizam u svojeobraznim uslovima svaka zemlja ostvaruje ono što je opšte, otkriva novi svet u originalnoj formi, unosi nešto novo u ostvarivanju širokog i složenog rada na izgradnji socijalizma. Sveopšte i posebno u razvoju socijalizma su faktori koji se ne mogu suprotstavljati, niti se između njih može praviti hijerarhija.

. . . RKP je ubeđena da između nacionalnih i internacionalnih korenitih interesa socijalističkih zemalja nema protivrečnosti. Najočigledniji izraz te povezanosti je svestrana saradnja između socijalističkih zemalja na ekonomskom, naučnom i tehničkom planu — ona je faktor brzog ekonomskog razvitka svake zemlje posebno, a to doprinosi jačanju moći i autoriteta celog socijalističkog sistema u svetu . . .

G. Kociolek, DR Nemačka

Razvijeni društveni sistem socijalizma ima ne statični, nego dinamični karakter. Novo društvo od samog početka umnogome prevazilazi kapitalizam, ali da bi potpuno ispoljilo sve svoje strane

neophodan je pre svega visoki nivo proizvodnosti rada. „Razvijeni društveni sistem socijalizma, — ukazivao je drug V. Ulbricht, — karakteriše se visokim nivoom i brzim tempom rasta društvenih proizvodnih snaga, stabilnim socijalističkim društvenim odnosima koji se razvijaju, čvrstom socijalističkom državnom vlašću, svestranim razvitkom socijalističke demokratije, visokim nivoom obrazovanja trudbenika i poboljšavanjem uslova njihovog rada i života. On se karakteriše time što je socijalistička ideologija i kultura pronikla u sve sfere društvenog života“ (VII kongres JSPN, Moskva, 1968, str. 360). Planiranje i upravljanje takvim društvom zahtevaju kvalitativno nove potrebe za rukovodećom ulogom radničke klase, njene partije i socijalističke državne vlasti.

Jezgro formiranja razvijenog društvenog sistema socijalizma u NDR je stvaranje ekonomskog sistema koji se orijentiše na potpuno iskorišćavanje proizvodnih mogućnosti novog uređenja, na najvrednija dostignuća naučno-tehničke revolucije. Neposredno delovanje osnovnog ekonomskog zakona socijalizma . . . znači da socijalizam predstavlja najracionalniji i istovremeno najhumaniji način proizvodnje od svih koje poznaje istorija. To je način proizvodnje koji kao rezultat svog ekonomskog razvitka u sve većoj meri dovodi do racionalne organizacije društva i celokupne reprodukcije društvenog života, koji se ostvaruje radi čoveka i koji se svestrano razvija od strane samog čoveka.

Socijalizam ne može da rešava svoje društvene zadatke oslanjajući se na nekakav srednji nivo proizvodnosti rada. Socijalistički karakter rada, način života i sistem obrazovanja — sve to zahteva visoku proizvodnost rada i efektivnost proizvodnje i sa svoje strane utiče na njih. Ne može se vaspitavati ličnost bez neprekidnog podizavanja efektivnosti društvenog rada. Isto tako ne može se ostvarivati povećanje efektivnosti rada bez vaspitanja ličnosti. Marx je smatrao duhovno bogatstvo ličnosti najvećom proizvodnom snagom budućeg društva.

Razvitak socijalističke ekonomike treba posmatrati u neraskidivoj vezi s drugim sferama života. To uslovljava primenu kvalitativno novih metoda pri korišćenju ekonomskih zakona socijalizma. Očevidna je neophodnost razrade prognoza za rukovođenje društvom, pretvaranja perspektivnog plana u osnovni instrument upravljanja, dostizanje visoke efektivnosti planiranja koje mora biti tesno povezano s razvitkom socijalističke demokratije. Sada sve sfere društvenog života . . . moraju da se razvijaju u skladu sa ekonomskim sistemom socijalizma. To će dozvoliti da se stvori razvijeno socijalističko društvo s najmanjim gubicima i u istorijski kratkom roku.

Govoreći dalje o preimućstvima i pokretačkim snagama socijalizma (treba reći) da svesno iskorišćavanje ekonomskih zakona može da obezbedi neprekidni rast proizvodnosti rada i efektivnosti proizvodnje. U tome i jeste korenito pitanje ekonom-

skog, a samim tim i političkog učvršćenja socijalizma. Neophodno je staviti u dejstvo sva preimućstva i pokretačke snage novog uređenja. Reč je . . . o usklađivanju učešća trudbenika u rešavanju društvenih zadataka i rukovođenja privredom i o svestranom naučnom planiranju i racionalnoj organizaciji narodne privrede, celokupnog društvenog života u razmerama zemlje. Reč je, dalje, o konkretnom stvarnom usklađivanju ličnih materijalnih i duhovnih interesa trudbenika, njihovih kolektiva sa društvenim potrebama.

Razvitak socijalističkog društva, naročito u uslovima naučno-tehničke revolucije, nagoveštava nove kvalitativne zahteve u sferi upravljanja, čini neophodnim neprekidno kvalitativno usavršavanje sistema i metoda upravljanja, povećanja njihovog naučnog nivoa. Posebni zahtevi prema toj sferi proizilaze iz procesa daljeg podruštvljavanja proizvodnje i rada, koji određuje novu osnovnu tendenciju razvitka socijalističkog društvenog sistema. Taj proces se ispoljava, pre svega, u tome što nauka i istraživanje postaju uslovi postojanja krupne socijalističke proizvodnje, sastavni deo društvene reprodukcije koji obuhvata sve njegove faze. Podruštvljavanje obuhvata i sistem obrazovanja, plansku pripremu kadrova, povećanje kvalifikacije trudbenika. U NDR u toku daljeg podruštvljavanja niču krupni industrijski kombinati, koji obrazuju stabilnu osnovu za socijalističku organizaciju nauke i brzo unošenje rezultata istraživanja u proizvodnju. Samim tim menjaju se: materijalno-tehnička osnova proizvodnje, unutrašnja podela rada i organizacija privrednih jedinica, a takođe i odnos među trudbenicima. Sve oblasti ekonomike se postepeno obuhvataju novim metodima industrijske proizvodnje i privređivanja.

Proces socijalističkog podruštvljenja nauke i proizvodnje zahteva pojačanje međunarodne ekonomske i naučno-tehničke saradnje u dosad neviđenim razmerama. Borba za ostvarenje najviše proizvodnosti rada i efektivnosti proizvodnje može da bude uspešna samo u uslovima čvrstog saveza i tesne saradnje SSSR-a i drugih socijalističkih zemalja.

Visokoproizvodna ekonomika . . . nije cilj sam sebi. Ona je sredstvo za razvitak svih drugih strana života socijalističkog društva.

G. Šahnazarov, SSSR

. . . Vrednost kriterija zavisi od njihove konkretnosti. U ekonomici, uz sve ograde, moguća su kvantitativna određenja. Ako mi kažemo da je proizvodnost rada viša nego u razvijenim kapitalističkim zemljama, ili ako se orijentišemo na nivo unošenja tekovina naučno-tehničke revolucije, ili, konačno, ako uzmemo za osnovu takav razvitak proizvodnih snaga koji obezbe-

đu je naučno zasnivanje potreba pojedinih ljudi i celog društva, — u svim tim slučajevima reč je o kvantitativno određenim kriterijumima, mada možda oni i nisu uvek izraženi u direktnoj matematičkoj formi. Komplikovanija je stvar u socijalnoj i političkoj oblasti, gde je teško ili čak nemoguće primenjivati kvantitativne kriterije.

Ali, marksističko-lenjinistička nauka i iskustvo socijalističke izgradnje dozvoljavaju da se i u tim oblastima odrede jasni kriteriji razvijenog socijalizma. Što se tiče političke organizacije društva, trebalo bi nabrojati ova obeležja: široko učešće narodnih masa u upravljanju državom; efektivni mehanizam narodne kontrole koji omogućuje da se pravovremeno otkriju i odstrane — bilo u praksi pojedinih karika državnog aparata ili u proizvodnji — svaka odstupanja od socijalističkih principa ili izopačavanja političkog kursa koji je razradila partija; garancija zakonitosti, socijalističkog društvenog poretka, socijalnih prava i političkih sloboda ličnosti; sistem institucija koji obezbeđuje uzdizanje na sve položaje u sferi vlasti i upravljanja ljudi sa najviše autoriteta, koji su visokoidejni i koji imaju specijalne kvalifikacije; trajne demokratske tradicije, bez kojih nikakve institucije same po sebi ne mogu da budu efikasne.

Razume se, navedeni momenti uopšte ne iscrpljuju sve moguće i neophodne kriterije političkog sistema razvijenog socijalizma; oni mogu biti dopunjeni, detaljizirani, izloženi na drugi način itd.

Rukovođenje od strane komunističke partije je odlučujući uslov, zakonomernost razvitka socijalističkog društva na svim njegovim etapama: od pobeđe revolucije do ostvarivanja potpune zrelosti socijalizma i izgradnje komunizma. Nije moguće izgraditi komunizam bez komunista. Baš konkretni kriteriji reljefno podvlače ulogu komunističke partije kao organizatora, kao garanta socijalističke demokratije. Partija ima glavnu reč u regulisanju demokratskog mehanizma, u obezbeđenju visoke efektivnosti upravljanja društvom. Iz toga zakonomerno proizilazi porast uloge partije na stadiju zrelog socijalizma . . .

Unutrašnjim kriterijumima treba dodati međunarodne, bez kojih nije moguće predstaviti razvijeno socijalističko društvo. To su: svestrana politička saradnja s bratskim zemljama, koordinacija spoljne politike, istupanje na međunarodnoj areni u skladu kako s nacionalnim interesima tako i sa zajedničkim interesima svetskog sistema socijalizma.

Socijalnim kriterijima socijalizma trebalo bi dodati socijalno-političko jedinstvo društva, ravnopravnost ljudi i nacija, a takođe realno progresivno kretanje na putu ka besklasnom društvu, postepeno uklanjanje razlika između grada i sela, između ljudi umnog i fizičkog rada.

Socijalno-političko jedinstvo nikako ne znači jednorodnost. Iako se proces kretanja ka socijalnoj jednorodnosti razvija, ipak

je to cilj komunizma. Dok postoji socijalističko društvo postojaće i različite socijalne grupe i slojevi sa svojim specifičnim interesima. Interesi, pošto sami po sebi postoje, stupaju u međusobni uticaj te mogu biti protivrečni, ali ta protivrečnost nije antagonistička. Najvažnije obeležje socijalno-političkog jedinstva društva sastoji se u tome što ono omogućava da se sve protivrečnosti koje u njemu postoje rešavaju ne borbom, nego saradnjom. Ovdje odlučujuća uloga pripada radničkoj klasi i marksističko-lenjinističkoj partiji. Baš je partija, kao vodeća politička snaga koja uživa podršku svih klasa i slojeva stanovništva, izražavajući njihove zajedničke korenite interese, sposobna da u svojoj politici respektuje i specifične interese pojedinih socijalnih grupa, da obezbeđuje jedinstvo celog društva, da sprečava moguće socijalne konflikte.

. . . Ove kriterije ne treba fetišizirati, stvarati nekakvu šemu, da bi se zatim na njenoj osnovi rasuđivalo: ta zemlja je razvijena, a ta je visokorazvijena itd. Kada se razrađuju kriteriji i zatim počne njima da operiše može se roditi sablazan da se u njih ugura ovo ili ono živo iskustvo. Baš se to, kao što se vidi, ispoljilo u raspravi o zadacima dostizanja visoke proizvodnosti rada: ukoliko ona još nije dostignuta i to ne može da se podvede pod šemu, onda neki govore da takav zadatak treba prebaciti na komunizam ili na drugi način formulirati.

S takvim postavljanjem pitanja . . . teško se može saglasiti. Ono ne uvažava to da je razvijeni socijalizam istovremeno i stanje koje fiksiramo, ali i cela velika etapa. Prema tome, neki zadaci mogu da traju tokom cele etape. Socijalizam je već ostvario gigantski progres u ekonomici, ali, svakako, mogućnosti novog uređenja nisu u punoj meri otkrivene. Ne treba zaboravljati da u celini on postoji samo pedeset godina, a kapitalizmu, da bi dostigao svoj vrhunac, da bi ispoljio sve svoje potencije, bilo je potrebno ne samo jedno stoleće.

. . . Sami kriteriji potrebni su ne da bi pomoću njih sudili živu praksu socijalizma s pozicije apstraktnog ideala, nego zato da bi pomogli da se odredimo na vreme, da jasno vidimo osnovne zadatke, da vodimo celishodnu delatnost za odstranjenje svega što je nesocijalističko, što je povezano sa ostacima starog uređenja u ekonomici, politici, ideologiji, svakodnevnom životu itd.

U SSSR-u . . . je izgrađeno razvijeno socijalističko društvo. KPSS ne razmatra to kao završetak celokupnog rada na razvoju socijalizma. Ona ističe niz zadataka koji mogu i moraju biti rešeni baš u okvirima socijalističkih formi, uporedo sa zadacima komunističke izgradnje. I jedni i drugi se tesno prepliću. Ponekad ih uopšte nije moguće razdeliti. U tome i jeste dijalektika procesa razvitka socijalizma i postepenog nastajanja, dozrevanja komunizma.

U kriterije razvijenog socijalizma spada viši nivo proizvodnosti rada u poređenju s kapitalizmom. Istina je — i to je jedno od određenja marksizma-lenjinizma — da proizvodnost rada ne može da bude jedini, određujući kriterij. U tome se, naročito, sastoji razlika između marksizma i vulgarnog ekonomizma. Ipak, marksizam polazi od toga da je pitanje proizvodnosti rada jedan od osnovnih kriterija socijalizma, naročito razvijenog socijalizma. To pakazuje i praksa izgradnje novog društva i iskustvo borbe s imperijalizmom.

Dostizanje višeg nivoa proizvodnosti rada nego u kapitalizmu Lenjin je povezivao sa socijalizmom, a ne tek s kapitalizmom, koji se karakteriše kvalitativno novim nivoom proizvodnih snaga.

... Kriterij razvijenog socijalizma — viši nivo proizvodnosti rada u poređenju s razvijenim kapitalističkim zemljama, ne treba u slučaju Čehoslovačke komparirati sa srednjim nivoom, na primer 20—30 razvijenih kapitalističkih zemalja. Treba uzeti u obzir proizvodnost rada u zanadnoevropskim zemljama, na primer u Zapadnoj Nemačkoj.

Pitanje o proizvodnosti rada nije samo ekonomsko pitanje. Ono se tiče svih oblasti društvenih odnosa, svih principa socijalizma. Ono je važno i s tačke gledišta čvrstine socijalizma, u tom pogledu i njegove političke čvrstine. U ekonomici, kao i u ideologiji i politici, nije reč prosto o takmičenju, nego o borbi dvaju sistema... Ne može se ne videti da je kontrarevolucija za svoje ciljeve posebno koristila zaostajanje Čehoslovačke u proizvodnosti rada za susednim kapitalističkim zemljama. U redovima radničke klase sejana je sumnja o preimućtvima socijalizma nad kapitalizmom...

G. Glejzerman, SSSR

Govoreći o metodologiji rešavanja pitanja o kriterijumima razvijenog socijalističkog društva... (treba izdvojiti) dva osnovna elementa. Prvo, neophodnost kompleksnog prilaza, na osnovu koga novo društvo treba posmatrati kao celoviti socijalni organizam. Razvijeni socijalizam pretpostavlja da se sve strane društvenog života — ekonomska, socijalno-politička i duhovna — odlikuju zrelošću koja je neophodna za prvu fazu komunizma, da odgovaraju jedna drugoj. Na primer, bez stvaranja visokorazvijene materijalno-tehničke baze socijalizma ne mogu biti dovoljno zreli socijalistički društveni odnosi. Bez širokog razvitka socijalističke demokratije ne može biti stvaralačke aktivnosti masa koja predstavlja živu dušu socijalizma. Revizionisti napuštaju takav metodološki prilaz i grade svoje „modele“ odvajajući raz-

ličite strane socijalizma jednu od druge... Tako pomoću modela „tržišnog socijalizma“ čine pokušaje da sjedine društvenu svojinu s elementima kapitalističke ekonomike. To isto može da se kaže o tzv. modelu „demokratskog socijalizma“. Njegovi branioци odriču neophodnost rukovodeće uloge komunističke partije. Revizionisti predlažu da se sjedine neki elementi socijalističke ekonomike s političkom nadgradnjom stvorenoj po ugledu i liku buržoaske demokratije. Ali takvo sjedinjavanje je protiv-prirodno. Za uspešnu borbu s revizionistima mora se dosledno sprovesti misao o socijalizmu kao celovitom društvenom sistemu, polaziti od jedinstva ekonomske, političke i kulturne organizacije društva.

Drugi metodološki zahtev je istorijski pristup problemu stepena zrelosti socijalizma. Nemoguće je rešavati to pitanje zaboravljajući na nivo svetskog razvitka. Lenjin je odredio materijalno-tehničku bazu socijalizma kao krupnu mašinsku industriju. U Sovjetskom Savezu u procesu industrijalizacije stvorena je takva baza, ali sada, pri njenom karakterisanju treba da se uvažavaju zahtevi naučno-tehničke revolucije. Isto se to odnosi i na nivo kulturnog razvitka društva. Danas se ne može misliti o socijalizmu bez radija, televizije, bez savremenih sredstava rasprostiranja informacija. Rešavanje zadataka dostizanja i prestizanja kapitalističkih zemalja u ekonomskom pogledu moguće je u različitim zemljama pri nejednakom stepenu socijalno-ekonomske zrelosti socijalizma. U svakom slučaju, zreli socijalizam pretpostavlja visoki nivo i brzi tempo razvitka svih oblasti privrede, unošenje najvažnijih dostignuća nauke i tehnike, visoki nivo života trudenika itd.

U oblasti proizvodnih odnosa razvijeno socijalističko društvo pretpostavlja potpuno zahvatanje ekonomike socijalističkim formama privrede, ostvarenje ekonomskih zakona u razmehama celog društva. U oblasti socijalno-političkih odnosa stvar treba da bude u daljem zbližavanju svih socijalnih grupa, postepenom brisanju razlika među njima, iako se taj proces ne završava u okvirima prve faze komunizma.

Kao rezultat svih tih socijalnih promena može se govoriti o postepenom prerastanju države diktature radničke klase u opštenarodnu državu. Taj proces je već završen u Sovjetskom Savezu, a u nizu drugih socijalističkih zemalja on započinje ili je još uvek stvar budućnosti. Ne treba ispoljavati brzopletost u proglašavanju države opštenarodnom. Stvar je u tome što i posle toga kada se eksploatatorske klase lišavaju svojih pozicija u ekonomici, antisocijalistički elementi mogu još da sačuvaju izvesna sredstva i mogućnosti uticaja na tok događaja. To može da proizađe u onim zemljama gde se socijalistička revolucija ostvarila relativno mirnim putem. Postojanje u takvim uslovima sloja ljudi koji su zadržali privrženost starom poretku, može da stvara određene opasnosti za razvitak zemlje, naročito ako ona dozvoljava

ozbiljne greške desnog ili levog skretanja. U socijalizmu klasna borba prestaje da bude pokretačka snaga razvitka u unutrašnjem životu društva, njeno težište se prenosi na spoljni plan. Ali, to je relativno dugi proces. A čak u uslovima razvijenog socijalizma još se vodi borba sa ostacima prošlosti u svesti ljudi, prevaspitavaju se njihovi nosioci, prema tome neophodna je ideološka borba.

Konačno, razvijeno socijalističko društvo pretpostavlja i visoki razvoj kulture, nauke, nivoa obrazovanja stanovništva. To je posebno važno u vezi sa pretvaranjem nauke u neposrednu proizvodnu snagu, što se sada ostvaruje.

B. Ladygin, SSSR

Period razvijenog socijalizma... nije kratkotrajan: razlike u stepenu njegove ekonomske zrelosti u početku i na kraju biće, po svemu sudeći, suštinske. Otuda je malo koristan formalni statistički prilaz — iskorišćavanje u svojstvu ekonomskog kriterija razvijenog socijalizma bilo kakvih, jednom za svagda datih kvantitativnih pokazatelja (proizvodnja po glavi stanovništva određenih produkata, srazmerni udeo pojedinih grana u privredi itd.). Socijalizam može da realizuje svoja socijalna preimućstva na tom stepenu proizvodnih snaga koji još zaostaje za najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, mada on u potpunosti razvija svoja preimućstva tada kada dostiže i prestiže glavne kapitalističke zemlje po nivou proizvodnih snaga.

... Kriteriji koji odražavaju ekonomsku razvijenost su: prisustvo industrijske strukture ekonomike i dostizanje najnaprednijih rezultata savremene nauke i tehnike, što omogućava visoki nivo proizvodnosti rada u svim oblastima privrede; visoki dinamizam privrednog razvitka — tempo rasta, po svoj prilici, treba da bude viši od srednjeg svetskog, a viši od tempa razvitka kapitalističkih zemalja zajedno uzetih, zato što upravo to garantuje perspektivu socijalizma; intenzivni tip razvitka ekonomije kada odlučujući značaj dobija efektivnost cele privrede, proizvodnost društvenog rada, što pretpostavlja prisustvo razvijenog naučnog sistema ekonomskog upravljanja; nepodeljena vladavina socijalističke svojine nad sredstvima za proizvodnju i dobro usklađen planomerni razvitak ekonomike u interesu radbenika; potpuna realizacija principa socijalizma „od svakoga prema sposobnostima, svakome prema radu“; učešće u međunarodnoj socijalističkoj integraciji.

... Razvijena socijalistička ekonomika — to je istovremeno određeni stupanj razvitka međunarodne socijalističke podele rada. Razvijeni socijalizam karakteriše se složenom sintezom dveju tendencija: tendencije ka internacionalizaciji proizvodnje i stvaranju jedinstvene svetske privrede i tendencije ka nacionalnom

i političkom suverenitetu pojedinih država. Među tim tendencijama kao rezultat socijalističkog karaktera razvitka ne postoje antagonističke protivrečnosti. Socijalistički proizvodni odnosi stvaraju osnovu za harmonično usklađivanje nacionalnih ekonomskih interesa sa internacionalnim.

Socijalistička integracija je forma internacionalizacije proizvodnje i usklađivanja nacionalnih i internacionalnih interesa koja je adekvatna razvijenom socijalizmu. Ona je još uvek na prvim etapama svog nastajanja. Van svetskog socijalističkog sistema, van razvitka formi međunarodne socijalističke podele rada nema razvijenog socijalizma. U perspektivi nacionalne privrede socijalističkih država biće, očevidno, u sve većem stepenu integrisane. Razume se, taj proces će se ostvarivati planomerno, na strogo dobrovoljnoj osnovi.

Zreli socijalizam pretpostavlja razvitak formi socijalističkog internacionalizma ne samo u ekonomici nego i u politici. Socijalističke zemlje vode oštru klasnu borbu s imperijalizmom. Otuda, saznanjem o neophodnosti zajedničke zaštite socijalističkih tekovina, učvršćuje se politička, ideološka i kulturna saradnja uporedo s ekonomskom. Otuda neophodnost svestrane koordinacije delatnosti po državnoj i partijskoj liniji.

(„Проблемы мира и социализма“, № 12/1970, str. 37—59)

Tekstove preveo Sava Živanov

Prikazi

ROSSANDA: LES INTELLECTUELS REVOLUTIONNAIRES
ET L' UNION SOVIETIQUE (Revolucionarni intelektualci i
Sovjetski Savez), Les Temps Modernes, br. 332. mars 1974.

Tekst Rossane Rossande (Rosana Rosanda) „Revolucionarni intelektualci i Sovjetski Savez“ preveden je sa italijanskog na francuski i nemački jezik i objavljen u „Modernim vremenima“ (Temps modernes) i u „Kursbuch-u“, nemačkom časopisu iz Berlina, tako da je dostupan čitaocima tih jezičkih područja. U tom tekstu Rossanda ispituje odnos intelektualaca evropske levice prema socijalističkim zemljama, odnosno prema njihovim revolucijama i njihovom post-revolucionarnom periodu. Ispitivanje tog odnosa Rossanda vrši na dva plana: na teorijskom planu, gde se on ukazuje kao odnos koji je značajan za istoriju radničkog pokreta čitavog sveta i kao odnos koji već pedeset godina čini deo istorije evropske levice koja još nije imala svoju revoluciju; drugi plan je praktični i ukazuje se kao odnos pojedinih članova evropskih komunističkih partija, ili njihovih bližih ili daljih saradnika, prema Sovjetskom Savezu. Taj odnos ima svoju istoriju, svoje etape i svoje rane i obuhvata realnu problematiku i zbivanje u kojem se ogleda razmišljanje evropskih intelektualaca levičara o revoluciji.

Ispitivanje tog odnosa, prema Rossandinom mišljenju, potrebno je ne samo zbog činjenice da socijalističke zemlje postoje i da određuju svet u kojem živimo, pa prema tome i evropsku levicu i njenu revolucionarnu borbu, ili zbog činjenice da one trenutno predstavljaju jedini element

suprotstavljanja svetu koji bi bez njega bio ceo buržoaski, već i zbog toga što različite interpretacije i različito sprovođenje u praksu Marxovih ideja i principa u socijalističkim zemljama, ili odstupanje od Marxovih ideja i principa, dovode u zabunu evropsku levicu, koja bi htela da ostvari svoju revoluciju ostajući, s jedne strane, verna Marxu a, s druge strane, prihvatajući iskustva oktobarske, kineske ili kubanske revolucije. Osim toga potrebu ispitivanja odnosa evropske levice prema postojećim socijalističkim zemljama nameće i činjenica da su Marxove ideje kao polazište i sve veća težnja ka jedinstvu svetskih zbivanja zajedničke i ovim zemljama i evropskoj levisi.

U tom odnosu je, smatra Rossanda, najvažnije ispitati razloge dugogodišnje potčinjenosti evropske levice Sovjetskom Savezu, o čemu svedoči činjenica da evropske komunističke partije nisu kritikovale Sovjetski Savez sve do 1956. godine. Antonio Gramsci (Gramši) je to pokušao 1926. godine, pišući Staljinu pismo u kojem ga osuđuje zbog prekida sa Trockim, jer taj prekid ruši jedinstvo grupe koja upravlja i može da ostavi posledice na budućnost komunista u celom svetu. Dobio je odgovor od Togliatija (Toljati) da nije problem u tome da li se Staljin nekome sviđa ili ne, već da on sada predstavlja Sovjetski Savez, a Sov-

jetski Savez je jedina garancija da radnička klasa nije poražena.

Zbog toga što je bila prava socijalistička zemlja Sovjetski Savez je veličan i stavljan kao uporište vere i nade, ali je kasnije postao uzrok splašavanja oduševljenja i uzrok mnogih razočaranja. Odnos evropske levice prema njemu bio je odnos religije i obožavanja, smatra Rossanda, a praksa je pokazala da se taj odnos ne može dugo održati. To se najbolje vidi u odnosu pojedinih intelektualaca pripadnika evropske levice prema SSSR-u, odnosno u odnosu Paula Nizana (Pol Nizan), Ernsta Fischera (Ernst Fišer) i Jean-Paul Sartrea (Žan-Pol Sartr).

Za Rossandu je Nizan simbol intelektualca komunista koji je poražen u jednom jedinom danu. On je 24. avgusta 1939. godine, posle potpisivanja sovjetskog pakta sa Berlinom dao ostavku i dobrovoljno otišao u rat koji Sovjetski Savez nije htio da vodi. Porazilo ga je neslaganje između antifašističkog vodstva u svetu i SSSR-a u tom trenutku.

Put Austrijanca Ernesta Fischera razlikuje se od puteva drugih intelektualaca ali im je sličan po razočaranju koje je doživio. On je našao opravdanje i za Staljinove procese tridesetih godina i za pakt sa Hitlerom i za 1948. i za 1956. godinu, ali je 1968. godine, posle događaja u Pragu, prekinuo sa Sovjetskim Savezom jer u njegovoj akciji nije video nameru da se odbrane socijalistički principi već logiku sile.

Sartreov odnos prema SSSR-u Rossanda kvalifikuje kao realističan odnos, pa prema tome i manje dramatičan. Sartre ga je slobodno primio na sebe, izvan svake partijske discipline i odgovarajućih moralnih obaveza, i slobodno ga i prekinuo. On nije pokušavao da idealizuje svoj odnos prema socijalističkim zemljama, niti se gubio u traženju čistote „izdane revolucije“ u tim zemljama već je sebi postavljao bitna pitanja o njima i pokušavao da na njih nađe odgovore. Sartre se 1968. godine odvojio od komunista i SSSR-a ali ne zbog Praga, kao Fischer, već zbog *maja 68.* u Parizu. On je u omladini i radničkoj klasi video novu snagu, spremnu za borbu, i u tom trenutku je njegov odnos prema ko-

munističkoj partiji i socijalističkim zemljama postao manje važan. Propast tog pokreta, u kome su Lenjin, Roza, Trocki, Gevara, Ho Ši Min, Mao postali zajednički simboli, za Sartrea je bio pouka da radnička klasa i njene organizacije ne nose više u sebi ono što bi se suprotstavljalo svetu kapitalizma već su integrisani u njega.

U zaključku Rossanda govori o mnoštvu puteva post-revolucionarnog razvoja socijalističkih zemalja koji istovremeno određuju i unutrašnje biće svake pojedine zemlje i njene odnose prema revolucionarnom pokretu i prema drugim državama. Ona ističe da je u takvoj situaciji teško u isto vreme pristajati uz Brežnjeva, Mao Ce Tunga, Dubčeka, Castra, Tita i Allendea. Time Rossanda želi da kaže da različiti putevi razvoja socijalističkih zemalja produbljuju probleme koji se javljaju u proučavanju socijalizma uopšte a ne samo pojedinih socijalizama.

Posle analize odnosa suprastrukture i baze u socijalističkim zemljama, koji je prema Rossandinom mišljenju, glavni uzrok izrodavanja socijalizma u tim zemljama, jer nije odnos slaganja već totalnog razdvajanja, — Rossanda ističe da je za socijalističko društvo kao društveno-istorijsku formaciju karakteristična neuravnoteženost između suprastrukture i baze. Ova neuravnoteženost je sa svoje strane posledica neravnomernog ekonomskog razvoja, odnosno neravnomernog razvoja poljoprivrede i lake i teške industrije.

Prema Rossandinom mišljenju odnos evropske levice prema socijalističkim zemljama treba da se promeni i da se postojeći odnos zameni „svetovnim“ odnosom, da bi mogla da se da zdrava i lucidna analiza prolaznih procesa u socijalističkim zemljama kao i da bi se razlikovali trenuci njihovog napredovanja od trenutaka njihovog nazadovanja. Rossanda smatra da analiza postojećih društvenih odnosa u socijalističkim zemljama i realistično sagledavanje tih odnosa mogu poslužiti kao najbolji način razmišljanja o socijalističkoj revoluciji uopšte i kao polazna tačka za borbu na Zapadu.

Slavka Čavarkapa

GLUCKSMANN: NOUS NE SOMMES PAS TOUS PROLÉTAIRES, I—II, (Nismo svi proleter), „Les Temps Modernes“, № 330, 331, janvier, février, 1974.

Tekst Andréa Glucksmanna (Andre Glikman) *Nismo svi proleter*, koji je u dva nastavka objavljen u francuskom časopisu „Moderna vremena“, napisan je kao referat za kongres Unije holandskih naučnih radnika (BWA) održan u januaru 1973. godine. U njemu Glucksmann ispituje i određuje poreklo i položaj francuske nove srednje klase, razmatrajući njen odnos prema radničkoj klasi, s jedne strane, i prema vladajućoj buržoaziji, s druge strane.

Glucksmann smatra da je nastanak nove srednje klase, a potom i njeno odvajanje od radničke klase, uslovlilo zlatno doba kapitalističke privrede, koje je počelo još 1947. i traje i danas, a koje su omogućili intenzivniji razvoj trgovine, otvaranje državnih granica, a naročito rad radnika, koji u ovom periodu rade više nego ikada ranije. Kao ilustraciju zlatnog perioda buržoazije Glucksmann iznosi sliku buržoazskih vlasnika i poslodavaca kakvu daju nemački filmovi ili sprovedene ankete, a za koju se ne bi moglo reći da ne odgovara stvarnosti. U tim filmovima i anketama buržuji se pojavljuju kao pljačkaši, zavodnici i nesposobni ljudi koji vode „sladak život“, poseduju jahte, dvorce i vile i novac u izobilju; neprekidno su na „odmoru“ i „letovanju“, a karijeru redovno prave na sumnjiv način. Da bi se mala grupa takvih ljudi održala u neprijateljskom joj svetu, ona je, po Glucksmannovom mišljenju, podigla za sebe zaštitni zid, koji je lakirala naukom. Taj zid „tehničke“ sociolozi neutralno nazivaju „tercijarnim delatnostima“. Buržuji su između sebe i proletera u gradu i selu postavili mnoštvo kontrolisanih kontrolora, izlučili novu srednju klasu, koju sačinjava jedna četvrtina stanovništva, i stavili joj u zadatak da nadgleda celo stanovništvo. To je za buržoaziju skup ali i neophodan luksuz; to je cena za njeno zlatno doba.

Pojava novih srednjih slojeva plaćenih intelektualaca dovela je, po

Glucksmannovom mišljenju, do nekoliko teorija, koje se u osnovi međusobno malo razlikuju. Tako, na primer, sindikati odnosno njihove vode izdvajaju novu srednju klasu iz radničke klase i nazivaju je „klasom plaćenih“, dok je i levičari i desničari, i oficijelni marksizam i akademska sociologija definišu kao „inteligenciju“, „tercijarne delatnosti“, kao „novu srednju klasu“, „neklasu“ itd. Ovakve definicije, po Glucksmannovom mišljenju, ne menjaju ništa bitno u položaju samih radnika, već samo dovode do promene naziva zaposlenog i do pojava statističkih govora o iščezavanju radničke klase odnosno o njenom svodenju samo na proletere. Mesto inteligencije je, kako smatra Glucksmann, određeno antagonizmom današnjeg društva, a njen rad se plaća — jer se čini rentabilnim vodećoj, buržoaziji — u funkciji borbe klasa a ne u funkciji „proizvodnje uopšte“. Inteligencija je plaćena da radi na drugim ljudima (radnicima, seljacima i drugima), da ih obrazuje, informiše i, što je najvažnije, da ih kontroliše. Upravo ta funkcija inteligencije u savremenom sistemu eksploatacije čoveka od strane čoveka dopušta da se intelektualni radnici posmatraju kao izdvojena kategorija i definišu kao nova srednja klasa. To će se najbolje videti, smatra Glucksmann, ako ispitamo: 1. njenu ulogu u društvenoj organizaciji rada; ustanovićemo da ona ne proizvodi profit, niti upravlja akumulacijom, kao kapital; ona štiti profit, nadgledajući i kontrolišući rad u fabrici i oko nje; 2. njen odnos prema sredstvima za proizvodnju; ona ekonomično radi u cirkulaciji kapitala, a ne u njegovoj proizvodnji; 3. njen udeo u društvenom bogatstvu; ona gricka deo kapitala koji se vraća iz ruku buržoazije; ona živi od profita koji ne proizvodi; 4. njeno mesto u društvenom sistemu, koji je istorijski određen; klase se ne slažu kao tanjiri, one se rađaju, žive i umiru u klasnoj

borbi. Lako je ustanoviti da je svaka srednja klasa u sebi protivrečna i da postoji klasna borba i u njoj samoj.

U drugom delu članka Glucksmann šire određuje mesto i zadatak nove srednje klase u francuskom društvenom sistemu, potkrepljujući svoje mišljenje mnogobrojnim primerima i analizom tekstova koji o njoj govore. Posebnu pažnju posvećuje privilegijama koje ta klasa uživa nalazeći se u službi vladajuće klase.

Najvažniju misiju intelektualnih radnika Glucksmann vidi u adaptiranju proletarijata na buržoasku dominaciju odnosno u adaptiranju radnika na uslove pod kojima se vrši njihova eksploatacija. Oni su sloj—tampon između proletarijata i buržoazije.

Glucksmann takođe naglašava da intelektualne radnike ne proizvodi nauka, niti njima upravlja, već ih proizvodi buržoazija svojom naukom. Ona ih plaća da misle za nju da bi sprečila radnike da misle; njihova funkcija, dakle, nije naučna ili tehnička, ona je ideološka. Pomoću specijalista za informacije i prenošenjem i nametanjem ideja, običaja i mode, intelektualni radnici treba da politički i ideološki prilagođavaju radnike mestu koje im pripada. Buržoazija privileguje intelektualne radnike zato što joj koristi da se okruži slojevima kojima je u interesu da ona vlada. Ona ih zato održava kao svoju silu. Dok u društvu vlada mir, oni se staraju o proizvodnji i upravljanju, a u slučaju građanskog rata pretvaraju se u „čuvare reda“.

Slavka Čavarkapa

SCHACHERL: LA STRATEGIA DELL'ALLEANZA TRALLA CLASSE OPERAIA E GLI INTELLETTUALI (Strategija savezništva radničke klase i intelektualaca), Rinascita, br. 3/1974, str. 21—22.

Članak „Strategija savezništva radničke klase i intelektualaca“ predstavlja rezime diskusije koja je o tom problemu vođena na konferenciji za štampu komunističkih partija Zapadne Evrope, održanoj u Ženevi za vreme priprema za briselski sastanak (koji je održan krajem januara 1974).

Pripremni sastanak u Ženevi predstavlja jedan u nizu sastanaka koje su održale komunističke partije pripremajući se za Brisel. Tako je u Parizu održan sastanak u vezi monetarne krize, u Rimu o radničkim borbama, a u Esenu o ekonomskoj emigraciji.

Glavna tema konferencije za štampu bila je odnos radnička klasa—intelektualci, odnosno radnički pokret i intelektualci. Konstatovano je da je monetarna i energetska kriza pokazala nesposobnost kapitalističkog sistema da se suoči s krizom na nivou koji je postavljen „razvojem proizvodnih snaga i naučnom i tehnološkom revolucijom“.

Posebnost problema intelektualaca upravo u sadašnjem momentu manifestuje se činjenicom sve veće potrebe za znanjem (masovnosti intelektualaca) i kulturom ogromnih ljudskih masa. Zbog toga je „monopolistički državni kapitalizam“ sopstvenim unutrašnjim protivrečnostima prisiljen da ograničava kulturnu ekspanziju i suzbija slobodu istraživanja. Nastoji da intelektualne slojeve, koji su već poprimili „masovne dimenzije“ svede u korporativne granice. To nastojanje izaziva, različito od zemlje do zemlje, niz pojava: sholastički maltuzijizam, svodenje intelektualnog rada na najamni, rastuću nezaposlenost, korumpiranje i integriranje određanih intelektualnih slojeva uz masovnu degradaciju njihove uloge u društvu. Sve te pojave su u suštini objektivne, kapitalizam ih ne može izbeći i znak su duboke krize kapitalističkih vrednosti i kapitalističkog modela razvoja. Pošto intelektualci, osim svoje takozvane strukturalne uloge, vrše i ulogu ideo-

loškog posrednika, idejne reperkusije gore nabrojanih pojava moraju zabrinjavati vladajuće klase. Otuda se na najdramatičnije vidove ekonomske krize u Evropi gotovo svuda odgovara pokušajem oživljavanja i širenja zastarelih, iracionalnih i pesimističkih ideologija, sve do formiranja masovnih reakcionarnih ideologija.

Na sastanku je isto tako konstatovano da su komunisti, u prvom redu intelektualci-komunisti, svesni svih tih pojava, posebno pojave opšte kulturne degradacije, ali i potrebe otvorenog i kritičkog konfrontiranja sa svim demokratskim tendencijama radi daljeg širenja marksizma i ideja socijalizma. Istaknuto je takođe da se odnos prema intelektualcima nalazi u centru političke akcije komunističke kulture nije sporedan ukras već integralni deo

revolucionarne strategije“. Iz takvog, opšteg stava sledi ponovno potvrđivanje slobode umetničkog, književnog, filozofskog i naučnog istraživanja.

Problem saveza između radničke klase i intelektualaca postaje, kako je u diskusiji rečeno, od odlučujućeg značaja za dalje razvijanje i napredovanje socijalističke strategije, a sami intelektualni slojevi u jednom širokom savezu sa demokratskim snagama postaje aktivna društvena snaga u revolucionarnom procesu. Ako socijalističke snage uspeju da pridobiju te snage, one onda postaju nosioci naučno-tehnološke revolucije, koju jedino radnička klasa u borbi s „kapitalističkim modelom“ može uspešno da razvija dalje.

M. J.

STRATEGIJA SOCIJALIZMA

J.A. Krasin: ДИАЛЕКТИКА РЕВОЛЮЦИОННОГО ПРОЦЕССА (Dijalektika revolucionarnog procesa) Izd. „Političkoj literaturi“ Moskva 1972, knjiga — strana 295.

Predmet Krasinove knjige su neki osnovni metodološki problemi svetskog revolucionarnog procesa. Ovim pojmom obuhvaćena je ukupnost subjekata socijalizma i socijalističkih ostvarenja, tj. socijalističke ideje, socijalistički pokreti, elementi socijalizma u nesocijalističkim društvima i tzv. realni socijalizam (novi termin kojim se označavaju socijalističke zemlje). U tom smislu pojam svetskog revolucionarnog pokreta približava se našem pojmu socijalizam — svetski proces, iako sa njim nije identičan.

Krasin u uvodu polazi od teze da problemi revolucije stoje u centru razvoja marksističke teorijske misli i u centru ideološke borbe savremenosti. Polazeći od toga da su mogući različiti metodi izučavanja revolucionarnih procesa savremenosti, autor smatra da je svakom od tih načina

„saznavanja zakonitosti nastajanja i razvijanja socijalne revolucije proletarijata potrebna naučna metodologija. I za teoriju revolucije i za revolucionarnu politiku neophodan je pravilan metod analize fakata, događaja i uslova, uopštavanje, sinteza sakupljenih podataka u celovitu koncepciju koja istinito odražava stvarnost“. Osnovna zamisao autora, njegov cilj kako on to sam kaže, nije „ni sistematsko izlaganje marksističko-lenjinističke teorije socijalističke revolucije ni specijalno izučavanje njenih najvažnijih problema na osnovu savremenog iskustva svetskog oslobodilačkog pokreta“ već on težište svog rada usmerava na „metodološka pitanja teorije revolucionarnog procesa, na primenu kriterija pogleda na svet u analizi, oceni, osmišljavanju savremenih iskustava sa pozicija mark-

sističko-lenjinističke teorije socijalističke revolucije. U suštini, reč je o dijalektičko-materijalističkom načinu mišljenja u istraživanju aktuelnih pitanja revolucionarnog procesa“. Međutim, kroz izlaganje metodoloških pitanja autor izlaže i svoje poglede na suštinska pitanja socijalističke revolucije u savremenoj svetu.

Knjiga ima pet glava, a u svakoj glavi nekoliko poglavlja u kojima se razmatraju pojedina pitanja.

GLAVA I. DINAMIZAM SVETSKOG REVOLUCIONARNOG PROCESA

Kao svoj zadatak (i zadatak marksističke društvene misli u celini) postavlja „istraživanje socijalne revolucije proletarijata kao celovite pojave, koja ima svoju istoriju, svoje kvalitetne stadije“ razvitka. U okviru ove glave razmatraju se sledeća četiri pitanja:

1. *Geneza socijalne revolucije 20. veka* polazi od teze da je Lenjin, na osnovu otkrivanja zakona o neravnomernosti razvitka kapitalizma, dokazao neophodnost raznovremene pobeđe socijalističke revolucije u raznim zemljama i da je time markirao konture savremene koncepcije svetskog revolucionarnog procesa. Prema toj koncepciji „socijalna revolucija proletarijata obuhvata celu istorijsku epohu u toku koje komunistički društveni sistem koji se rađa koegzistira sa kapitalističkim sistemom koji odlazi, osvajajući od njega jednu poziciju za drugom. Dva socijalna sistema stoje jedan nasuprot drugog kao dva različita pola čija su polja delovanja . . . i stepen njihovog međusobnog delovanja jednog na drugi i na celokupni društveni život čovečanstva podložni promenama“. Poluvekovna istorija socijalne revolucije proletarijata potvrdila je Lenjinovu tezu da svaka nova revolucija, svaki novi korak u ostvarivanju svetskog revolucionarnog procesa donosi ne samo kvantitativne, nego i kvalitativne promene. Koje su to promene? O njima se govori u ovom delu.

Duboke promene doživljava i sam revolucionarni proces a pod njegovim uticajem vrše se krupne promene u svetu. O tim promenama, koje ne predstavljaju samo pravolinijski rast već i „proces razvitka formi, pokretačkih snaga i načina ostvarivanja“ svetske revolucije, o njenim perspektivama govori se u ovom odeljku. Svetski revolucionarni pokret sačinjavaju sada brojne socijalne i političke snage, pod njegovim dejstvom promenila se socijalna i politička karta sveta, a u praksi „nema zemlje na svetu koja nije duboko dotaknuta socijalnom revolucijom proletarijata? Svetski revolucionarni pokret postao je u punom smislu reči opštečovečanski.

2. *Složenost i protivrečnost svetskog revolucionarnog procesa.* Ovde se govori o dijalektici ostvarivanja svetske revolucije, teškoćama, složenosti, protivrečnostima i cik-cak tokovima. Pošto se ostvaruje u različitim ekonomskim i socijalnim sredinama, svetska revolucija se javlja u različitim pojavnim oblicima, obično ne u „čistom“ obliku proleterske revolucije. Logikom istorijskog razvoja socijalistička revolucija započela je u nedovoljno razvijenim zemljama u kojima je bilo „lakše započeti, a neuporedivo teže nastaviti. Iz ovakvog toka svetske revolucije nastale su mnoge teškoće razvoja svetskog revolucionarnog procesa i u socijalističkim, i u nerazvijenim, i u visoko razvijenim zemljama i o njima se govori u ovom poglavlju.

3. *Uzajamno delovanje revolucionarnih snaga savremenosti.* U ovom poglavlju analiziraju se revolucionarne sile savremene epohe i otkriva njihov međusobni odnos i interakcija. Tu se kritički razmatraju i opovrgavaju koncepcije koje smatraju da određujuća uloga u pobeđi svetske revolucije pripada nerazvijenim zemljama (Fancn, Debre, KP Kine), ili pak zemljama razvijenog kapitalizma (Dojčer, Garodi, Petkov). Autor nastoji da afirmiše oficijelnu sovjetsku tezu da u jedinstvu snaga svetskog revolucionarnog procesa odlučujuću ulogu imaju socijalističke zemlje — „realni socijalizam“ — svetski socijalistički sistem.

4. *Avangarda svetskog revolucionarnog pokreta.* Polazeći od teze da su „socijalna revolucija našeg veka i komunistički pokret neodvojivi“, autor u ovom odeljku govori o mestu, ulozi i značaju komunističkog pokreta u razvoju svetskog revolucionarnog procesa. O faktorima koji omogućuju i određuju takvu ulogu komunističkog pokreta, kao i o uslovima koje ove partije treba da ispunje da bi bile na visini istorijske uloge koju su preuzele (potreba da se u praksi potvrđuje avangardnost).

GLAVA II — ISTORIJSKA ZAKONOMERNOST I REVOLUCIONARNA INICIJATIVA

Razmatra odnos objektivne zakonomernosti u razvoju revolucionarnog procesa i uloge subjektivnog faktora. Ovaj odnos posmatra se kroz sledeća tri pitanja:

1. *Istorijski determinizam i neizbežnost socijalističke revolucije.* U ovom poglavlju polazi se od Lenjinovih stavova da su za revoluciju potrebni određeni ekonomski, socijalni, politički i kulturni preduslovi i na istorijskim primerima razvoja revolucionarnog procesa potvrđuje se valjanost ovog stava. Dalje se govori o sposobnosti kapitalizma da se prilagodi novim uslovima i da ostvarujući reforme stabilizuje sebe, odloži pobeđu socijalizma i tako „prevari“ istoriju. Autor se posebno zadržava na naučno-tehničkoj revoluciji i na mogućnostima koje ona pruža, ali opovrgava teze i koncepcije o industrijskom sistemu i o potrošačkom društvu (Galbrajt, Markuze), kao i reformističke koncepcije o automatskom prelazu kapitalizma u socijalizam kroz razvoj proizvodnih snaga i državnu intervenciju, a posebno kroz naučno-tehničku revoluciju. Adaptirajući se novim uslovima kapitalizam ne razrešava svoje protivrečnosti, te je danas sasvim osnovana teza da „socijalistička revolucija u zemljama kapitala postaje objektivna zakonomernost društvenog progressa“.

2. *Revolucionarna inicijativa.* U ovom poglavlju raspravlja se o mestu i ulozi subjektivnog faktora u razvoju revolucije, kada je ona objektivno sazrela. Samo delatnošću sub-

jektivnog faktora mogućnost revolucionarnog preobražaja postaje stvarnost. Ovde se opovrgavaju radikalističke voluntarističke koncepcije da je svako doba pogodno za revoluciju i da jezgra aktivne manjine svojom delatnošću mogu da izazovu revolucionarni pokret masa. (Debre, Poperan i dr.). Prihvatajući stav o značaju revolucionarne aktivnosti u svim fazama borbe, autor ipak ostaje na Lenjinovoj tezi da bez revolucionarne krize nije moguć masovni revolucionarni pokret, premda se i pojam revolucionarne situacije i objektivne zrelosti za revoluciju istorijski menja. Autor na konkretnim primerima pokazuje pokušaje krajnje reakcije da krizne situacije iskoristi za uspostavljanje svoje diktature.

3. *Uloga revolucionarne partije radničke klase.* U ovom poglavlju izlažu se gledišta o ulozi radničke avangarde u razvoju revolucionarnog pokreta i osporavaju različite koncepcije spontanosti — kako oportunističko-reformističke, tako i levoradikalne. Autor se posebno zadržava na novolevičarskim koncepcijama (braća Kon—Bendit, Markuze, Debre) stihijnosti i pokazuje njihovu teorijsku nezasnovanost i praktičnu neupotrebljivost. Autor takođe kritički osporava teze o avangardnoj ulozi inteligencije i omladine u revolucionarnom procesu. Po autoru inteligencija može da bude značajna kao kritičar kapitalizma, a bunt omladine može da doprinosi produženju krize. Nosilac revolucije može da bude samo radnička klasa i partija kao njen sastavni deo. Ovde se izlažu i gledišta o međusobnim odnosima klase i partije, te odbacuje model odnosa objekt — subjekt. Razmatrajući avangardnu ulogu revolucionarne partije koja stalno treba da se razvija, unapređuje, obogaćuje i potvrđuje, autor raspravlja i o odnosu ove partije prema drugim partijama i organizovanim snagama koje se bore za socijalizam.

Glava III — NEKI PROBLEMI REVOLUCIONARNOG SKOKA

Razmatra probleme socijalne revolucije savremenosti kao skoka u dru-

štvnom razvitku kojim se jedan sistem društveno-ekonomskih odnosa smenjuje drugim. Ovi problemi razmatraju se u sledeća četiri poglavlja:

1. *Istoričnost formi skoka.* Polazeći od teze da svaka revolucija, bez obzira na puteve i forme ostvarivanja, predstavlja skok u društvenom razvitku, autor razmatra forme skokova, pošto oni nisu i ne mogu biti identični u raznim zemljama i raznim fazama razvoja. Interesantna su razmatranja o mirnom putu razvoja revolucije i revolucionarnom skoku, o opštim zakonitostima mirnog i ne-mirnog puta, o faktorima koji ih uslovljavaju, te o njihovoj međusobnoj povezanosti. Polazeći od Lenjinove teze da treba ovladati svim oblicima borbe, autor obrazlaže potrebu razrade *dinamične strategije* koja bi uzimala u obzir mogućnost brzog prelaženja sa jednog na drugi oblik borbe, zavisno od uslova i od otpora klasnog protivnika. U razradi ove strategije autor ukazuje na potrebu da se računa sa internacionalizacijom klasne borbe u savremenim uslovima i o komplikovanju ovih pitanja u uslovima ekonomskih i vojno-političkih blokova. Dosta pažnje autor posvećuje i pitanjima prelaznih stadija, formi i mera i preobražajima društva od kapitalizma ka socijalizmu kako u razvijenim tako i u nerazvijenim zemljama. Ukazujući na istoričnost i različitost formi skoka autor podvlači i njihova suštinski zajednička obeležja.

2. *Revolucija i reforme.* Autor polazi od Lenjinovog određenja odnosa revolucije i reformi — njihove suprotnosti i međusobne uslovljenosti, te na konkretnim primerima savremenog društvenog razvitka dokazuje valjanost i aktuelnost takvog određenja. Izlažu se koncepti dvaju programa reformi u savremenom razvijenom kapitalizmu, od kojih jedan nastoji da ih ostvari u okvirima postojećeg i kao instrument stabilizacije postojećeg (tu se posebno zadržava na De Golovom programu reformi), dok drugi program nastoji da kroz reforme približi i ostvari novi kvalitet u društvenom razvoju. U okviru ovih razmatranja autor se

posebno zadržava na konceptima i praksi radničkog učešća u upravljanju i pokazuje dve tendencije i mogućnosti koje su u njima sadržane. U ovom poglavlju se razmatraju i reforme u nerazvijenim zemljama, kao osnove približavanja socijalizmu. Autor se posebno zadržava na programu reformi kao platformi okupljanja klasnih i političkih saveza za antikapitalističkoj osnovi.

3. *Skok i postepenost.* Razmatra se odnos postepenih promena i revolucionarnog skoka i na konkretnim primerima iz istorije radničkog pokreta i savremenog socijalizma, podvlači razliku marksizma prema reformističkom oportunističkom koji prihvata samo postepene promene, a odriče potrebu i mogućnost revolucionarnog skoka — na jednoj strani, i prema levičarskom sitnoburžoaskom radikalizmu, koji odbacujući potrebe postepenih promena i orijentacijom na „sve ili ništa“ vodi u sektaštvo i avanturizam. Na konkretnim problemima savremene teorije i prakse revolucije, pre svega na iskustvima Čilea, pokazuje se ova razlika. U tom svetlu ovde se reformizam i radikalizam pokazuju kao antipodi — blizanci.

Glava IV — DIJALEKTIKA OPŠTEG I POSEBNOG razmatra odnos opštih zakonitosti socijalističke revolucije u savremenom svetu i posebnih formi njenog ostvarivanja, a o tome se raspravlja kroz sledeća tri poglavlja:

1. *Neodvojivost opšteg i posebnog u revolucionarnom procesu.* Polazeći od stava da kapitalizam obuhvata sve zemlje u jedinstven sistem i da time stvara jedinstvenu društvenu osnovu, u njima a da se kroz neravnomerni razvitak povećavaju razlike između pojedinih regiona i zemalja, autor afirmiše Lenjinovu tezu da i socijalistička revolucija koja se ostvaruje u takvom jedinstvenom i različitom svetu mora istovremeno sadržavati opšte zakonitosti i specifičnosti u ostvarivanju, pri čemu su i pojmovi opšte i posebno dinamični i promenljivi. Istupajući protiv dogmatskog šematizma koji vidi i insistira samo na opštem, kao i protiv

revizionizma i nacionalizma koji to opšte negiraju u ime specifičnog, autor nastoji da utvrdi osnove opšteg i posebnog i njihove elemente.

2. *Zakoni revolucije i forme njihovog ispoljavanja.* Nastavljajući razmatranje opšteg i posebnog autor u ovom odeljku nastoji da utvrdi granične linije prema dogmatizmu i revizionizmu u pitanjima opštih zakonitosti socijalističke revolucije i formi njihovog ispoljavanja. Ukazujući na istoričnost samog pojma opšte zakonitosti, autor na jednoj takvoj zakonitosti — savezu radničke klase i seljaštva — pokazuje kako se u uslovima razvijenog kapitalizma on modifikuje u savez sa umnim radnicima, odnosno u savez radničke klase sa neproleterskim slojevima. Ovde se posebno zadržava na zakonitosti o hegemoniji radničke klase u socijalističkoj revoluciji, o pokušajima njenog osporavanja u nerazvijenim i u visokorazvijenim zemljama, te o oblicima njenog ispoljavanja u različitim sredinama s obzirom na promene u klasnoj strukturi i same radničke klase i društava u celini.

3. *Teorija i metod.* Autor razmatra međusobni odnos teorije i metoda u savremenom revolucionarnom procesu. Teorija socijalističke revolucije sadrži opšte zakone revolucionarnog prelaza od kapitalizma u socijalizam, unutrašnju logiku tog prelaza, a metod je način konkretno-istorijske ocene, naučnog saznanja i revolucionarnog preobražaja stvarnosti. U tom smislu metod je primena opšteg, izraženog u teoriji, na datu etapu i konkretno istorijsku situaciju u kojoj radnička klasa ostvaruje preobražaj. Nasuprot revizionistima koji odbacuju teoriju i marksizam svode isključivo na metod analize stvarnosti, na jednoj strani, i dogmatizma koji teorijske stavove pretvara u apsolutne istine koje važe za sve uslove i zemlje — na drugoj strani, autor insistira na jedinstvu teorije i metoda, pri čemu teorija daje opšte stavove na osnovu kojih se prilazi stvarnosti, na osnovu kojih se analizira i akcijama menja stvarnost, da bi se — na osnovu takve analize stvarnosti, dalje razvijala i bogatila teorija. Navodeći Lenjinov doprinos

teoriji, autor podvrgava kritici teze o ograničenom značaju lenjinizma i ističe da je lenjinizam, koji se stvaralački razvija i bogati, opšta teorija imperijalizma i proleterske revolucije.

Glava V — INTERNACIONALNO I NACIONALNO nadovezuje se na probleme opšteg i posebnog, koji su obrađeni u pethodnoj glavi. Ovde se razmatraju sledeći problemi:

1. *Proleterski internacionalizam u razvoju.* U ovom poglavlju razmatraju se osnove, izvori i kriteriji proleterskog internacionalizma. Sam internacionalizam posmatra se kao dinamička pojava, te se iznose četiri osnovna smera njegovog razvoja:

- 1) praktične solidarne akcije radničke klase raznih zemalja,
- 2) nastanak i razvoj klasne internacionalne svesti proletarijata,
- 3) proširivanje kruga društvenih snaga koje su obuhvaćene internacionalizmom, i
- 4) razradom i razvojem normi koje regulišu odnose između organizacija radničke klase raznih zemalja.

U svemu ovome ističe se izuzetna uloga komunističkih partija u ostvarivanju proleterskog internacionalizma. Principi koje su istakla moskovska savetovanja komunističkih partija su, po mišljenju autora, adekvatni za regulisanje odnosa između socijalističkih snaga danas, a odnos prema socijalističkim zemljama i njihovoj zajednici ističe se kao osnovni kriterij internacionalizma u savremenim uslovima.

2) *Jedinstvo internacionalnog i nacionalnog.* U ovom poglavlju razmatraju se osnove iz kojih izlazi jedinstvo internacionalnog i nacionalnog u razvoju svetskog revolucionarnog procesa, njihova povezanost i uslovljenost, te se opovrgava insistiranje samo na jednoj ili drugoj strani tog jedinstva. Međutim, pozivajući se na stavove Lenjina, smatra da se nacionalno ipak treba da podredi klasnom i internacionalnom, ako sa njima dođe u sukob. Ovde se razmatra i politika koegzistencije kao pojava koja ne protivreči proleterskom internacionalizmu.

3. *Samostalnost partija i jedinstvo međunarodnog komunističkog pokreta.* Govori se o principima ravnopravnosti i nezavisnosti partija i o njihovoj nacionalnoj odgovornosti, ali i o klasnoj i internacionalnoj odgovornosti svake partije. Principi odnosa između partija prenose se i na odnose između socijalističkih država i pri tome se ističe obaveza svih partija da pomognu onoj partiji i zemlji gde je karika socijalističke zajednice privremeno oslabljena. Autor na kraju razmatra centrifugalne tendencije koje su prisutne u komunističkom pokretu, govori o njihovim socijalnim korenima, te o preodolevanju tih tendencija kroz jedinstvo akcije i ideološko jedinstvo, na osnovama savetovanja komunističkih partija.

Knjiga J. A. Krasina **DIJALEKTIKA REVOLUCIONARNOG PROCESA**, kao što je već rečeno, ne izlaže celovitu teoriju ovog procesa već neke metodološke probleme. Međutim, u razradi tih metodoloških problema pokreću se i raspravljaju osnovna pitanja savremenog revolucionarnog procesa. To čini ovu knjigu aktuelnom.

Osnovni cilj koji autor realizuje u svim poglavljima knjige je afirmi-

Fedoseev, P.N., Gejden, G.: „DEMOKRATIČESKIJ SOCIJALIZM“ — NE AL' TERNATIVA („Demokratski socijalizam“ nije alternativa). — Voprosy filosofii, Moskva, 1974, 2, s. 15—26.

Polazeći od konstatacije da široke mase u svetu sve više socijalizam tretiraju kao jedinu moguću alternativu kapitalizmu, autori smatraju da jedinstvo redova međunarodne radničke klase predstavlja najbitniji i osnovni uslov čija bi realizacija odlučno ubrzala pobjedu nad međunarodnim imperijalizmom. No, ovu borbu za jedinstvo treba voditi u situaciji dubokih političkih i ideoloških protivrečnosti između komunističkih partija, s jedne strane, i socijalističkih i socijaldemokratskih partija, s druge. Za njihove uzajamne odnose značajno je to što imaju različito, potpuno oprečno shvatanje so-

sanje oficijelnih sovjetskih stavova o tim pitanjima i kritičko opovrgavanje revizionizma, reformizma i oportunitizma, na jednoj strani, i dogmatizma, pseudoradikalizma, koncepcije nove leveice, anarhizma, trockizma i sl., na drugoj strani. U realizaciji ovog cilja, međutim, autor ispoljava dosta samostalnosti, dobro poznavanje koncepcija koje osporava, izbegava golo etiketiranje, respektuje i primenjuje norme naučnog raspravljanja.

Knjiga predstavlja uspešniji pokušaj naučnog fundiranja i osmišljavanja savremenih sovjetskih pogleda, a među tim pogledima akcent stavlja na ono što je novije i progresivnije (iako u tome, verovatno zbog „više sile“, nije dosledan, naročito u poslednjoj glavi). Preko ove knjige čitalac se upoznaje sa sovjetskim koncepcijama preko jedne solidne naučne interpretacije o bitnim pitanjima savremenog revolucionarnog procesa. Kao takva knjiga bi mogla da bude interesantna za one naše čitaoce koji se bave ili prate ove probleme, a već su upoznati sa drugim koncepcijama o ovim problemima koje postoje u svetu.

S. Živanov

cijalizma. Dok komunističke partije dosledno ostvaruju principe naučnog komunizma, dotle socijaldemokratske partije negiraju osnovne postavke marksizma-lenjinizma o socijalizmu i svoju koncepciju „demokratskog socijalizma“ suprotstavljaju naučnom socijalizmu.

„Demokratski socijalizam“ se često prilagođavao izmenjenim uslovima i svaki put bivao sve manje i manje socijalistički, smatra autor. Uzrok činjenici što se danas tako mnogo govori i piše o socijalizmu u kapitalističkim zemljama, autori vide u daljem zaoštavanju unutrašnjih protivrečnosti kapitalizma, u uspesi-

ma zemalja socijalističkog sistema, rastu uticaja komunističkih i radničkih partija u buržoaskim zemljama, u uspesima nacionalnooslobodilačkog pokreta. No, isticanje „demokratskog socijalizma“ u centar teorijskih razmatranja „uvek je potčinjeno cilju da se učvrsti stav o integraciji radničke klase u državnomonopolistički kapitalizam i predviđeno je za ideološki uticaj na stanovništvo socijalističkih zemalja.“

Autori konstatuju da mnogi socijaldemokrati i mladi socijalisti vezuju svoje nade za „demokratski socijalizam“ i pored toga što je on teorijski amorfna koncepcija protivrečna zahtevima realne stvarnosti — što oni objašnjavaju kampanjom monopolističkog kapitala protiv komunističkih partija i realnog socijalizma, i pojačanom propagandom koncepcija „demokratskog socijalizma“. Međutim, oni konstatuju da je „demokratski socijalizam“ u osnovi i u principijelnim praktičnim pojavama prokapitalistička teorija, teorijsko obrazlaganje prokapitalističke politike, i da nije usmeren protiv kapitalizma nego protiv naučnog socijalizma.

Socijalizam pretpostavlja revolucionarno uklanjanje kapitalizma. Marksizam-lenjinizam ne obrazlaže samo neizbežnost smene kapitalizma socijalizmom, nego ukazuje i na socijalnu snagu koja ima sve pretpostavke neophodne za rešenje ovog zadatka — revolucionarnu radničku klasu. Naučna teorija socijalizma potvrđena je istorijskom praksom.

Koncepcije „demokratskog socijalizma“ ignorišu objektivne zakone po kojima se razvija kapitalizam i koji uslovljavaju njegovu neizbežnu smenu socijalizmom. Zato je za sledbenike ovih koncepcija suvišno i pitanje poznavanja takvih zakona i mogućnosti.

U prevodu na jezik politike „demokratski socijalizam“ predstavlja ishodišnu tačku za odricanje desnih socijaldemokrata od socijalističke revolucije, od borbe za likvidaciju sistema državnomonopolističkog kapitalizma i političke vlasti monopola.

Sve dotle dok je reč o nekom „opštem idealu“ socijalizma, može se obraćati svim ljudima i uz pomoć apstraktnih fraza, smatrati buržoaziju

i proletarijat za „socijalne partnere“ i „sugrađane u ekonomici“, može se svima obećati sloboda, pravednost i solidarnost, jednake mogućnosti, šanse, jer to ništa ne menja stvarne materijalne društvene odnose kapitalizma, ne likvidira njegove antagonističke protivrečnosti. Onaj ko teži autentičnoj slobodi, pravdi i solidarnosti u interesu trudenika i želi da na toj osnovi vodi klasnu borbu, ne može da prođe bez preciznog istraživanja, pre svega, odnosa vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, kao i protivrečnosti kapitalističkog društva. Upravo ovakvu naučnu analizu kapitalističkog društva izbegava u potpunosti ideologija desnih socijal-demokrata.

I u zemljama gde su socijaldemokrati na vlasti niz ekonomskih mera koje su preduzele (nacionalizacija pojedinih grana privrede, delimično banaka, niza karika infrastrukture) u osnovi predstavljaju racionalizaciju državnomonopolističke privrede i ništa više. Mere preduzete u oblasti socijalne politike izazvane su borbom radničke klase, trudenika, siromašnih socijalnih slojeva. I naučno-tehnički progres primorava kako buržoaziju tako i socijalreformističke vlade da idu na određene reforme u organizaciji upravljanja ekonomikom i razvoja naučno-tehničkih istraživanja. No, ni u jednoj zemlji sveta pod zastavom „demokratskog socijalizma“ nije bila ukinuta eksploatacija radnih ljudi, radnici nisu osvojili vlast, nisu bila podružljena sredstva za proizvodnju, nije bilo razvijeno socijalističko obrazovanje i vaspitanje masa. Zato ni u jednoj od ovih zemalja nije bila u praksi ostvarena sloboda, pravda i solidarnost u interesu trudenika.

Između komunista i desnih socijalista i socijaldemokrata postoje principijelne razlike u pogledima o pitanju ciljeva radničkog pokreta i putevima njihovog ostvarenja. Jasno je da nije moguće nikakvo „sedinjavanje“ ideologije „demokratskog socijalizma“ i naučnog socijalizma i da dosledna partijska polemika predstavlja zakon borbe za jedinstvo akcije, za postizanje jasnoće u sporovima o putevima i ciljevima radničkog pokreta. Istovremeno, ističu autori, ove protivrečnosti ne predstav-

ljaju nepremostive prepreke za jedinstvo akcije. Komunisti ne smatraju da zajednički rad sa socijaldemokratima — u najmanju ruku onda kada se to odnosi na zaštitu mira i opštedemokratske antiimperijalističke borbe — treba da bude odložen do vremena kada će ove principijelne razlike biti uklonjene.

Autori na kraju ističu da, kritikujući koncepciju „demokratskog socijalizma“ i kao antikomunističku ideologiju i kao socijalnu utopiju, komunisti ne zaboravljaju na to da se u delu radnika, radne inteligencije i progresivne omladine ova ideološka iluzija interpretira često u antikapitalističkom duhu. Zato oni podvlače da dijalozi, polemike, pro-

mišljena propaganda i političko obrazovanje potkrepljeni jedinstvenim masovnim akcijama demokratskog karaktera, doprinose kako izivljavanju iluzija, tako i jačanju tih snaga koje istupaju za mir, demokratiju i socijalni progres, protiv imperijalizma i reakcije.

Autori zaključuju članak konstatacijom da opšti klasni interesi radbenika, objektivna potreba klasne borbe diktiraju neophodnost organizovanja zajedničkog rada komunista, socijalista i socijaldemokrata u praktičnoj borbi na svim nivoima i u svim formama.

SR

OERTZEN, von Peter: THESEN ZUR STRATEGIA UND TAKTIK DES DEMOKRATISCHEN SOZIALISMUS IN DER BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND (Teze o strategiji i taktici demokratskog socijalizma u Saveznoj Republici Nemačkoj). — *Die Neue Gesellschaft, Bonn-Bad Godesber*, 21 Jahrgang, 1974, 1, s. 71—78; 2, 1974, s. 165—171; 3, 1974, s. 258—261.

Autor, istaknuti profesor političkih nauka, predsednik SPD Donje Saksonije i ministar za kulturu pokrajinske vlade, ovim tezama u 70 tačaka — koje je izložio na partijskoj konferenciji SPD u Frankfurtu na Majni — pokušava, kako je sam istakao, da se teorijski razračuna sa nereálnim shvatanjima unutar partijske levice i da dokaže da je u uslovima Savezne Republike Nemačke jedino ispravna politika dosledne primene principa demokratskog socijalizma. Autor smatra da su teorijske zablude i praktične akcije levice unutar SPD velika opasnost za realizaciju političke partije i da dovode u pitanje njeno ideološko i akciono jedinstvo u trenutku kada joj preti velika opasnost od desničarske opozicije u zemlji. Autor smatra da unutar partije ne sme biti razlike u sledećim osnovnim principima koji sačinjavaju suštinu demokratskog socijalizma:

— Socijalistički cilj: ostvarenje novog društvenog poretka slobode, pravdnosti i solidarnosti može se ostvariti samo putem potpune samoup-

rave i samovlade društva. Socijalizam i potpuna demokratija su identični.

— Demokratija nije moguća bez čitavog mnoštva liberalnih i demokratskih prava. Njena političko srž obuhvaćena je u takozvanom „slobodnom demokratskom osnovnom poretku“ ustavnog zakona. Socijalizam ne sme ova prava i slobode ograničiti, on ih mora proširiti. Bez obezbedene lične slobode i osiguranog društveno-političkog saodlučivanja za svakog pojedinca, socijalizam je nezamisliv.

— Pošto cilj i put, svrha i sredstvo predstavljaju nerazdvojno jedinstvo, onda se principijelno socijalizam ne može ostvariti nedemokratskim metodama. Stoga između različitih formi birokratskog, autoritarnog ili diktatorskog „socijalizma“ („komunizma“) i demokratskog socijalizma ne postoji samo taktička nego i principijelna nesaglasnost.

— Novi socijalistički društveni sistem može postati stvarnost samo onda kada se već u okvirima postoje-

ćeg kapitalističkog društvenog sistema razviju sve njegove stvarne ekonomske, tehničke, naučne, organizacione, političke i kulturne pretpostavke i kada zbog toga masi ljudi socijalizam može izgledati kao realna i stvarno bolja alternativa kapitalizmu.

— Iz toga proizilazi: socijalistički pokret mora se razviti unutar postojećeg društvenog i državnog poretka. Taktika konfrontacije postojećem društvu je nemoguća. Njegove centralne pozicije vlasti: raspolaganje sredstvima za proizvodnju (koja do sada drži kapital) i „buržoaski“ državni aparat mogu se samo postepeno osvojiti i demokratizovati.

— U uslovima poznog kapitalizma i funkcionisanja parlamentarno-demokratske države, svaki pokušaj koji bi težio da frontalnim napadom i jednokratnim udarcem (tj. praktično silom) odstrani vladavinu kapitala i državnog aparata, sigurno bi onemogućio demokratiju i uopšte socijalizam.

— Stoga je demokratsko-socijalistička politika u Saveznoj Republici Nemačkoj moguća samo kao „reformistička“ politika. Jedina politička snaga koja takvu politiku može da vodi je SPD. Stoga u svim okolnostima mora biti očuvano i pojačano jedinstvo, udarna snaga i politička verodostojnost partije.

— Ostvarenje demokratskog socijalizma, to jest sveobuhvatne demokratizacije društva, ne može postići sama partija. Njoj je potreban široki pokret koji ima osnovu u celom društvu. Socijalistička politika ograničena na parlament, vladu i upravu nasela bi na postojećem aparatu vlasti i ne bi stvarno promenila društvo. Zato je demokratsko-socijalističkoj politici potrebna „dvostruka strategija“, to jest rad u partiji i izvan nje, aktivnost u državnom aparatu i izvan njega (u društvu kao bazi).

— Pošto jedinstvo i akciona sposobnost SPD kao političkog vodećeg jezgra socijalističkog pokreta moraju biti očuvani u svim okolnostima, to za socijaldemokratiju dvostruka strategija znači teško opterećenje koje se može savladati samo ako postoji jasna predstava o cilju i putu, visok stepen dobrovoljne discipline i široko razvijena solidarnost.

— Shodno ovim uzuzetnim zahtevima „levica“ u SPD se mora naročito jasno i nedvosmisleno odrediti određenog ideološko-emotivnog ponašanja. Pod tim se podrazumeva, pored ostalog: revolucionarna romantika, igrarija sa idejom nasilnog preobražaja, verbalni radikalizam, ideološki dogmatizam, sentimentalno solidaranje sa antidemokratskim, to jest sa antisocijalističkim snagama, spoljno-politička nerealna „antiimperijalistička“ aktivnost, čisto emotivno napadanje postojećeg državnog aparata itd. Ove greške nisu toliko izraz ljudskih slabosti, koliko su daleko više rezultat pogrešnih teorija i nepromišljenih strategija.

— Naročito veliku zabludu predstavlja široko rasprostranjeno shvatanje o suprotstavljanju demokratije političkoj, intelektualnoj i moralnoj disciplini. Ova zabluda se mora prevazići. Slobodarskom, antiautoritarnom pokretu potrebno je više discipline članova nego jednom birokratski i autoritarno vođenom pokretu.

— Odlučujuće egzistencijalno političko pitanje jedne reformističke demokratsko-socijalističke politike jeste: hoće li uspeti da tako efikasno demokratski kontroliše ključne pozicije kapitalističke privrede da može garantovati koliko-toliko ravnomernan privredni rast, bez velike štete za ljudsku sredinu i uz obezbeđenje radnih mesta, kontinuiranog porasta individualnog i društvenog blagostanja i relativno stabilne vrednosti novca. Jedna takva politika kreće se uskim putem, tj. između totalne konfrontacije sa interesima kapitala, s jedne strane, i totalne kapitulacije pred interesima kapitala, s druge strane. Obe stramputice završile bi se teškim političkim porazom. Putevi evropske politike poslednjih trideset godina prepuni su tragova poraženih socijalističkih vlada i demoralisanih socijaldemokratskih partija“.

Autor smatra da su ovi principi jedina realnost u sadašnjim međunarodnim i unutrašnjim ekonomsko-društvenim uslovima Savezne Republike Nemačke i uopšte industrijski razvijenih društava sa buržoasko-demokratskom parlamentarnom organizacijom društva. Svoje shvatanje

on zasniva, pre svega, na uverenju: — da kapitalističkom društvu industrijski razvijenih zemalja, pre svega evropskih, predstoji još uvek duža perspektiva daljeg razvoja proizvodnih snaga i ekonomskog prosperiteta;

— da visok stepen produktivnosti materijalnih dobara i razvijeni buržoasko-demokratski parlamentarni sistem u ovim zemljama objektivno stvara uslove da se u „krilu postojećeg starog društva“ razvijaju elementi novog socijalističkog društva;

— da je u jednoj ili nekoliko zemalja moguće početi graditi put ka socijalizmu, ali da se ostvarenje cilja— izgradnja socijalističkog društva, „može postići samo zajedno u svim zemljama sveta ili najmanje u njihovoj velikoj većini“.

Na osnovu ovih svojih teorijskih postavki autor nastoji da dokaže ne-realnost i utopizam shvatanja i ponašanja levice unutar SPD, a posebno njihovih zahteva za revolucionarno menjanje postojećih proizvodnih odnosa i „buržoaske“ države. On smatra da je svojom ekonomskom intervencijom i politikom socijalnih reformi država u stanju da vrši postepeni preobražaj sadašnjeg kapitalističkog društva u „korist radničke klase“ i drugih radnih slojeva društva. „Socijalistički pokret ne samo da ne treba da se bori protiv države, već je mora osvojiti: on ne može „razbiti“ državni aparat (kako to misli Marx) jer je on potreban i mora ga iskoristiti, kontrolisati i postepeno demokratizovati“.

Autor je uveren da je za SPD i sve druge socijalističke grupe i snage oko SPD jedino ispravna strategija borbe: dvostruka strategija (Doppelstrategie). „SPD i sa njom povezane

organizacije i grupe socijalističkog pokreta moraju priznati nužnost dvostruke strategije: samo ako socijalisti rade unutar i izvan partije i parlamenta, vlade i uprave, ako nastoje da reforme ostvare ne samo odzgo putem zakonskih promena, nego i odzdo u „bazi“ — putem mobilizacije masa stanovništva, društvo se može uspešno i trajno demokratizovati.“ Jer, po mišljenju autora, „jedan demokratsko-socijalistički pokret moguć je samo kao zajednička akcija političke partije, sindikata, opštedruštvenih preduzeća, naučnih centara intelektualnih grupa, putem kombinovanja političko-parlamentarne i ekonomsko-preduzetnih aktivnosti i aktivnosti u sferi reprodukcionog procesa sa čisto teorijskim aktivnostima“.

Takvu strategiju autor naziva „dvostrukom strategijom“, a politiku „politikom socijalističkih strukturalnih reformi“ i postavlja izričit zahtev levici da disciplinovano sledi ovu strategiju i politiku da u tome ne može biti kompromisa. Oni koji to ne žele moraju se odstraniti iz partije. S druge strane, autor insistira na većoj demokratizaciji partije, obezbeđenju levici i svim drugim grupama u partiji pune slobode diskusije i zastupanje svog mišljenja u procesu donošenja odluke, ali i obavezu svih da demokratski usvojene odluke dosledno poštuju i sprovedu u život. Samo pod uslovom da se postigne potreban stepen ideološkog i akcionog jedinstva SPD može uspešno voditi i ostvariti svoju politiku — zaključuje autor.

V. Pantić

ANTIKOLONIJALNA BORBA

DAS LEBEN UND TOT AMILCAR CABRALS (Sine Arbeit in der PAIGC und die Erfolge des Kampfes) (Život i smrt Amilcara Kabrala. Njegov rad u PAIGC i uspesi borbe). — *Weg und Ziel*, Wien, XXX, 7/8, 1973, s. 273—276.

Amilcar Cabrals, generalni sekretar Afričke partije nezavisnosti (PAIGC) Gvineje i ostrva Kap Verde, jedan od najznačajnijih političara afričkog kontinenta i jedan od osnivača PAIGC 1956. godine, ubijen je 21. januara 1973. u 47-oj godini života.

Pošto je A. Cabrals ubijen portugalska štampa pokušala je da potkopa prestiž PAIGC u svetskoj javnosti, pišući da su zaverenici iz Fula plemena, da su predstavnici stanovništva kopna u opoziciji prema onima sa Kapverdskih ostrva, da je rukovodstvo PAIGC bilo razjedinjeno, da su razlike u mišljenju dovele do niza rasprava i na kraju do ubistva A. Cabralsa, da u Gvineji Bisao vlada kaos, da su vojne oblasti odane A. Cabralsu morale da se brane od vojske koja je bila na strani zaverenika, i na kraju svih ovih fama odgovorni u Lisabonu izrazili su „žaljenje zbog smrti A. Cabralsa“.

Borba protiv portugalskih kolonijalnih vlasti započela je 1956. mirnim političkim sredstvima, a vojna tek 1963. godine. Protiv nacionalnog pokreta Gvineje Bisao ratovalo je 45.000 portugalskih vojnika, a svaki dan ovog kolonijalnog rata stajao je Portugaliju 2 miliona US dolara. PAIGC je, prema oceni A. Cabralsa,

bila primorana da započne borbu vojnim sredstvima zato što je Portugalija bila nesposobna da izvrši „dekolonizaciju“ po uzoru na Englesku, prvo, zbog svoje „potpune ekonomske, političke i vojne zavisnosti od NATO, a posebno od SAD i SR Nemačke“, a drugo, zbog „nedostatka svake liberalne i demokratske tradicije u portugalskoj istoriji posle gotovo pola veka fašizma.“ Iz ovako zaostale društvene istorije Portugalije nastao je, nasuprot Južnoafričkoj Uniji, Rodeziji i nacističkoj Nemačkoj, primitivan rasizam koji u mnogim slučajevima nije direktno ekonomski motivisan. Tako je, na primer, general Kaulza de Ariaga, glavni komandant u Mozambiku i potencijalni kandidat za predsednika države, izložio u XII tomu „Strateških lekcija za visoke oficire zapovednike“ mišljenje o deportovanju čitavih generacija robova iz portugalske Zapadne Afrike u Brazil i o kultivizaciji za kolonijalni sistem povoljnih tradicionalnih plemenskih struktura. Pošto se prinudno davanje „pilula“ kod većine crnačkih žena nije moglo sprovesti, a to bi u perspektivi značilo opasnost da će crni preovladati, to prema autoru postoji samo jedno rešenje: izglednijanje čitavog područja i vojne akcije protiv

nepotčinjenih plemena, do genocida.

Što su uslovi ovog područja teorijski objašnjavani, analizirani i iskorišćavani za revolucionarnu praksu pod specifičnim okolnostima u Gvineji Bisao, a sve više i u Kapverdskim ostrvima, zasluga je partijskog rukovodstva, Vrhovnog ratnog saveta i Amilcara Cabralsa koji je poznavao marksističko-lenjinističku teoriju revolucije i primenjivao je u uslovima vođenja oslobodilačkog rata u džungli. Pod njegovim rukovodstvom PAIGC je razvila aktivnost na svim nivoima; on sam je bio član važnih gremijuma u OUN, OAJ, Svetskoj sindikalnoj federaciji, Savetu za svetski mir, a PAIGC je na prošlom generalnom zasedanju OUN priznata kao jedini legalan predstavnik Gvineje Bisao. PAIGC je izgradila i „nove društvene strukture na oslobođenim teritorijama“ koje su od voda pokreta za nacionalno oslobođenje u drugim nerazvijenim zemljama cenjene kao teorijski doprinos. Vrhovni ratni savet PAIGC je na oslobođenoj teritoriji postavljao organe narodne vlasti, a sada ih ima i izabranih, sa zadatkom da sprovode zakonski donete zemljišne reforme, snabdevaju stanovništvo i borbene jedinice, izgrađuju nov sistem sudstva, narodnog obrazovanja i zdravstva. Kada je A. Cabrals 1951. diplomirao agroekonomiju na Lisabonskom univerzitetu bio je jedan od 17 crnih studenata za 250 godina portugalske kolonijalne vladavine, a 1971. je samo u 250 novoosnovanih škola na oslobođenoj teritoriji završilo maturu 100 daka i poslato na studije u prijateljske zemlje. U svom naučnom radu A. Cabrals je analizirao načine delovanja imperijalizma, zatim odnos borbe protiv kolonijalizma i politike mira socijalističkog bloka i nesocijalističkih zemalja. Na osnovu rezultata dobijenih ovom analizom PAIGC se orijentisala na prijateljstvo sa SSSR i NDR, koje je bilo važan element za koncepciju partijskog programa.

Godine 1959. R. Barbosa, vođa male nacionalističke grupe, predložio je da se PAIGC pripoji njegova grupa i time obrazuje nova, veća organizacija. A. Cabrals je u početku bio protiv, a posle izvesnog vremena

je predložio da PAIGC primi za svog člana svakog člana Barbosa-grupe pošto preispita da li se ovaj slaže sa programom PAIGC. Barbosa se složio sa ovim predlogom i većina njegovih članova primljena je u PAIGC. Na predlog A. Cabralsa R. Barbosa je izabran za predsednika PAIGC.

Godine 1962. R. Barbosa i M. Tourea uhapsile su portugalske vlasti. Kad je posle dužeg vremena pušten iz zatvora R. Barbosa je pozvao preko radija članove PAIGC da prekinu borbu i da sarađuju sa portugalskim vlastima. M. Toure je čitao, ali je ubrzo kupio kuću u Gvineji Bisao za 200.000 eskudosa i počeo luksuzno da živi, što je bilo čudno za čoveka njegovog imovnog stanja. Posle godinu dana M. Toure je došao u sekretarijat PAIGC u Konakri i izjavio da želi ponovo da radi za PAIGC. Partija ga je primila u CK, ali mu nije dala odgovornu dužnost. Sumnja se pokazala opravdanom, jer je u Konakri došao po nalogu Portugalaca, držeći kontakt sa R. Barbosom. Plan je bio da se pripremi zavera sa ciljem da se ukloni partijsko rukovodstvo, a pre svega, A. Cabrals. Desna ruka M. Tourea bio je Aristis Barbosa.

Marta 1972. M. Toure i A. Barbosa izvedeni su na sud i osuđeni na smrt streljanjem. Osuda nije sprovedena, već su obojica poslata na izdržavanje kazne, sa nizom drugih koji su na oslobođenoj teritoriji Gvineje Bisao činili razne prestupe. M. Toure i Barbosa odlučili su da među onima koji su iz raznih razloga bili nezadovoljni režimom organizuju grupu koja će da učestvuje u zaveri protiv Direkcije PAIGC. Grupi su prišli Joso Tomas Cabrals i I. Cani (koji je ranije bio komandant ratne mornarice PAIGC i član Vrhovnog ratnog saveta). Zbog nekih propusta smenjen je sa svih dužnosti i 1972. osuđen na kaznu zatvorom, koje je, tokom jedne amnestije, oslobođen. Posle toga data mu je dužnost komandanta broda za transport životnih namirnica). I. Soarez, prijatelj i ranije potčinjen I. Cania, bio je razočaran što nije postao član Vrhovnog ratnog saveta. L. Teisheira je radio kao direktor jednog skladišta i poslednjih meseci nije bez osnova osumnjičen da je prisvojio novac

PAIGC, pa se opravdano bojao da se protiv njega ne pokrene postupak. Funkcija šefa bezbednosti, u čiju nadležnost spada i čuvanje kriminalaca, data je Mamadu Ndjayu koji je prisustvovao svim sednicama PAIGC na kojima su raspravljana pitanja bezbednosti, tako da su vođe zavery bile uvek u toku pitanja koja su diskutovana.

Plan zaverenika bio je da se A. Cabrals i Aristie Pereira uhvate, dopreme motornim čamcem u Gvineju Bisao i izruče portugalskim vlastima. Zauzvrat Portugalci su obećali „au-

tonomiju“ Gvineji Bisao i dozvolu za obrazovanje nove partije na mesto PAIGC koja bi izdala proglas o obustavljanju borbe protiv portugalske vojske.

Zaverenicima je uspelo da ubiju A. Cabralsa, čime je PAIGC nesumnjivo zadat težak udarac, ali im nije uspelo da pridobiju nijednog člana Izvršnog komiteta PAIGC niti da naiđu na podršku u Gvineji Bisao. Vojska je ugušila zaveru.

Z. Jankulov

U biblioteci „Marksizam i savremenost“ dosad objavljeno :

Karl Korš, MARKSIZAM I FILOZOFIJA
Andre Gorz, RADNIČKA STRATEGIJA I NEOKAPITALIZAM
Serž Male, NOVA RADNIČKA KLASA
Rože Garodi, VELIKA PREKRETNICA SOCIJALIZMA
Lelio Baso, IZGLEDI EVROPSKE LJEVICE
Radovan Rihta i saradnici, CIVILIZACIJA NA RASKRŠĆU
Anri Lefevr, S ONU STRANU STRUKTURALIZMA
Najdan Pašić, POLITIČKO ORGANIZOVANJE SAMOUPRAVNOG DRUŠTVA
Ivan Kuvačić, MARKSIZAM I FUNKCIONALIZAM
Zoran Vidaković, KORAK NAZAD, DVA KORAKA NAPRED
Edvard Kardelj, RAZVOJ SLOVENAČKOG NACIONALNOG PITANJA
Dušan Bilandžić, IDEJA I PRAKSA DRUŠTVENOG RAZVOJA JUGOSLAVIJE, 1945—1973.

U štampi :

Alfred Šmit — Đan-Enriko Rusconi, FRANKFURTSKA ŠKOLA
Argiri Emanijel, NEJEDNAKA RAZMENA, I—II
Frank Depe, KRITIKA SAODLUČIVANJA

U Biblioteci „Antologije“ dosad objavljeno :

I kolo

MARKSIZAM I UMJETNOST PROMJENE U SUVREMENO RAZVIJENOM KAPITALIZMU, I—II
SAMOUPRAVLJANJE I RADNIČKI POKRET, I—III

U pripremi :

II kolo

ROBNA PROIZVODNJA U SOCIJALIZMU, I—II
RADNIČKA KLASA I NJENA AVANGARDA, I—III
SOCIJALIZAM U AFRICI